

מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977
משותפות אדנותית לשותפות תחרותית

אורי כהן, נסים ליאון

מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965–1977

משותפות אדנותית לשותפות תחרותית

אורי כהן, נסים ליאון

מחקר מדיניות 88

ירושלים, ניסן תשע"א, אפריל 2011

The Herut Movement's Central Committee and the Mizrahim, 1965-1977:
From Patronizing Partnership to Competitive Partnership
Uri Cohen, Nissim Leon

עריכת הטקסט: גלית שמאע, תמר שקד
סדר: נדב שטכמן
הדפסה: ארט פלוס, ירושלים

מסת"ב 978-965-519-090-8 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:
טלפון: 02-5300800, 1-800-20-2222 ; פקס: 02-5300867
דוא"ל: orders@idi.org.il
אתר האינטרנט: www.idi.org.il
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 91044

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"א
Copyright © 2011 by The Israel Democracy Institute (R. A.)
Printed in Israel

כל מחקרי המדיניות וכן פרק נבחר מכל ספר ניתנים להורדה חינם מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במנהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משווקת ומפיצה את פירות עבודתם בכמה סדרות: ספרים, מחקרי מדיניות, מדד הדמוקרטיה, פורום קיסריה, כתבי עת ודברי ימי עיון.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המתפרסמים במחקרי המדיניות אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

9	תקציר
17	מבוא
29	פרק ראשון בין משא האופוזיציה לבין התשוקה לשלטון
30	1. חרות במערכה על הלגיטימציה
41	2. תחושת הקיפאון האלקטורלי
44	3. האתגר שהציב עזר ויצמן: סימנים מחודשים של ייאוש
49	4. ההתארגנות לקראת בחירות 1973
55	5. הבחירות שלאחר המלחמה והפשרת הקיפאון האלקטורלי
58	6. על מפתן השלטון
65	7. מהפך פוליטי בצל המשבר הכלכלי בקרן תל-חי
	פרק שני מיהו חרותניק? השיח המדיני ומקומו במאבק על זהותה של חרות
72	1. עמדתה הנצית של חרות
76	2. השפעת מלחמת יום הכיפורים
79	3. פרשת חבר הכנסת בנימין הלוי
82	4. העדפת הדיון המדיני על הדיון חברתי
87	5. עמדותיה החברתיות-כלכליות של חרות
91	6. דרכי הדחיקה של השיח הכלכלי-חברתי
98	7. הביקורת במרכז חרות על דחיקת השיח הכלכלי-חברתי
106	8. מיהו חרותניק?

111	פרק שלישי פוליטיקה של אנטי-כריזמה: המנהיגות המנגנונית בחרות
114	1. הרפורמה הארגונית של יצחק שמיר
119	2. הביקורת על הרפורמה הארגונית
121	3. המשך הרפורמה הארגונית של יצחק שמיר
126	4. השפעת הרפורמה הארגונית על חיי התנועה
134	5. מהסניף למרכז: העיקרון המריטוקרטי
141	6. בין בגין לשמיר: בין כריזמה לאנטי-כריזמה

פרק רביעי המזרחים בחרות: דוקטרינת בגין והדרישה

146	לשותפות תחרותית
149	1. דוקטרינת בגין בשאלה העדתית
156	2. פריצת דוקטרינת בגין: (א) החיפוש אחר מועמד מזרחי לנשיאות
160	3. פריצת דוקטרינת בגין: (ב) בעיית הביטחון באזור הצפון
163	4. התביעה המזרחית לשותפות תחרותית

סיכום מקומה של חרות במעבר מהתארגנות עדתית

172	למעמד הבינוני המזרחי
-----	----------------------

תקציר

פרק חשוב בהתפתחותה של מדינת הלאום הישראלית בעשורים האחרונים נרשם ב-17 במאי 1977, יום הבחירות הכלליות לכנסת התשיעית. לראשונה בתולדותיה איבדה תנועת העבודה את שליטתה הפוליטית ארוכת השנים במפעל הציוני לטובת יורשת הקו הרוויזיוניסטי, הלוא היא מפלגת הליכוד בראשות תנועת חרות. השינוי בשלטון זכה לכינוי שהפך לחלק מן הלקסיקון הפוליטי של החברה הישראלית: "המהפך". כינוי זה ביקש לבטא לא רק את החלפת מפלגת השלטון על ידי מי שנדמתה כמפלגת אופוזיציה נצחית, אלא גם את התחושה הרווחת, לפחות בקרב מעצבי דעת הקהל, שלשינוי זה חשיבות היסטורית, כמו־מהפכנית, בחברה שמשטרה אמנם דמוקרטי אך שבמשך שנים שלטה בה מפלגת מייסדים אחת.

מחקרנו עוסק בתנאים הפנימיים שהובילו את תנועת חרות להפוך ממפלגת אופוזיציה קטנה למפלגת שלטון ותרמו להתבססותה כציר מרכזי במפלגה הדומיננטית החדשה – הליכוד. מתוך עיון בפרוטוקולים של מרכז תנועת החרות בשנים 1965–1977 וניתוחם זיהינו שלושה תהליכים בולטים שחלו בחרות בעשור שטרם המהפך. התהליך הראשון מתאר מפלגה המיטלטלת בין ניסיון הכישלון הפוליטי המלווה אותה זה קרוב לשלושה עשורים, ושיש מי שרואים בו, מקרב מנהיגות המפלגה דווקא, ביטוי לנאמנותה של חרות לעקרונותיה, לבין ההכרה שהתנאים המדיניים והחברתיים בצירוף המגמות האלקטורליות מאותנים בכירור על אפשרות מימוש השאיפות השלטוניות. תהליך זה מביא עמו דרישה לנהוג בפרגמטיות ולגוון את הנושאים הנידונים במרכז המפלגה – לא רק דיונים המתמקדים בסוגיות מדיניות, ברוח התפיסה החד־נסית, אלא גם כאלה הנוגעים לחיי החברה והכלכלה והמשפיעים על האזרחים בחיי היום־יום. התהליך השני הוא ארגוני ביסודו. במהלך שנות השבעים התרחשו במפלגה רפורמות ארגוניות ששינו את זהותה ושהגבירו את סיכוייה להפוך ממפלגת אופוזיציה גדולה למפלגת ציר שבכוחה להציב חלופה ראלית שלטון. הרפורמה האחת היא הרחבת גוש המפלגות והתנועות בהובלת חרות

והקמת הליכוד. השנייה היא הרחבת התשתית המנגנונית באמצעות הגברת הפעילות בסניפי המפלגה, גיוס חברים ופעילים וצירוף הבולטים שבהם למרכז המפלגה.

התהליך השלישי הוא חברתי ביסודו ונוגע לשינויים בהרכב הפעילים והחברים במרכז המפלגה. ממרכז קטן יחסית הנשען ברובו על יוצאי המחותרות אצ"ל ולח"י הוא הפך למרכז מגוון יותר מבחינה דורית ומבחינה אתנית. מרכז תנועת החרות היה המוסד העליון של התנועה שהתכנס מדי חודש בחודשו, וראשיה ראו בו את אבן הראשה של המפלגה. ישיבות אלה נוהלו בידי יושב ראש התנועה, שבמשך כל התקופה הנידונה במחקר היה מנחם בגין, או על ידי יושבי ראש ההנהלה, ובהם עזר ויצמן, חיים לנדאו ויצחק שמיר. דיוני המרכז התנהלו לרוב על פי הדפוס הזה: ראש התנועה, בגין, פתח את הישיבות בנאום שעסק בדרך כלל בתיאור האירועים הפוליטיים והמדיניים האקטואליים ובניתוחם. לאחר מכן ניהלו חברי המרכז דיונים בסוגיות של מדיניות פנים וחוץ. עם זאת אפשר לומר כי הלכה למעשה שררה במרכז "אנרכיה גמורה". הניסיונות להקפיד על סדר יום קבוע לא צלחו, ונושאים עלו וירדו על פי החלטת הדוברים. ואולם המרכז לא שימש מועדון ויכוחים גרדא, אלא היה גוף שחיפש דרכים להגיע לשלטון וצבר בהתמדה עוצמה, עד שהפך לאחד הגופים הבולטים בפוליטיקה הישראלית.

מחקרנו מלמד כי במהלך העשור שקדם למהפך נוצר בתוך מרכז תנועת החרות מארג חדש של יחסים. מארג זה ארגן מחדש את היחסים האתניים-מעמדיים במרכז סביב שותפות תחרותית, כזו שאינה מייחסת הצלחה או כישלון למוצא עדתי. שותפות זו היא שאפשרה גיוס קהל חדש של מזרחים לתנועה בתקופה שבה במקומות אחרים עלתה התביעה להעדפה מתקנת למזרחים על רקע מחאת הפנתרים השחורים. עם זאת היא לא יישבה עד תום את נקודות החיכוך האלה: בין הוותיקים מאצ"ל ומלח"י לבין החדשים שהגיעו זה מקרוב; בין האשכנזים למזרחים; בין המרכז לסניפים בפריפריה; בין הצבת הסוגיה העדתית כנושא קבוע על סדר היום של התנועה לבין התעלמות ממנה. ואולם השותפות התחרותית פתחה מרחבים חדשים של התגוששות, של קואליציות ושל אפשרויות גמישות יותר לשילוב קבוצות חדשות במשחק הפוליטי של מרכז התנועה.

תהליך זה מתגלה כמקור לאחד השינויים הדרמטיים בתולדות התנועה: המעבר במרס 1977 מדפוס הוועדה המסדרת שהיה נהוג בכל המפלגות בישראל עוד מתקופת טרום-עצמאות לדפוס של אוטונומיה מרבית של המרכז להכריע מי יהיו מנהיגי המפלגה. לשינוי זה הייתה השפעה ארוכת טווח על מעמדו של המרכז בתרבות הפוליטית של תנועת החרות והליכוד, והוא גרע במידה רבה מכוחו של מנהיג התנועה מנחם בגין. המרכז הפך אפוא בהינף אחד ממעין מועדון ויכוחים חסר שיניים לגוף בעל סמכות כמעט בלתי מוגבלת בניהול המפלגה.

שלושת התהליכים שתוארו לעיל מתמזגים זה בזה. מזיגה זו באה לירי ביטוי בשתי דרישות העולות מן השיח במרכז חרות בעשור שטרם המהפך. הדרישה האחת היא לאיזון הדיון המדיני הממלא מקום דומיננטי בדיוני המרכז, בהתחשב בתמורות החברתיות, הכלכליות והדוריות המתרחשות בחברה בישראל; הדרישה השנייה היא להרחבת השפעתם של חברי מרכז המפלגה. הבולטים בהובלת הדרישה האחרונה הם פעילי השטח, ובהם רבים ממוצא מזרחי. מטרתם אינה בהכרח קבלת מקום ברשימה לכנסת – לעת עתה אין הם מבקשים זאת. אולם הם מבקשים לקבוע מי יהיו חברי הכנסת. לפיכך בצד מה שזכה לכינוי "מרד הקלפיות" – הפניית העורף מצד מזרחים רבים לשלטון המערך בשם המחאה – יש לשים לב גם אל "מרד הפעילים" בחרות שקדם למהפך וחיבר בין הרפורמה הארגונית שהתרחשה בתנועה בשנות השבעים לבין רצונם של הפעילים המזרחים לחזק את השפעתם ולקבל מקום רב יותר בניווט המפלגה שנמצאה על סף חילופי השלטון. אין מדובר בעימות מתוך מגמת פירוק, אלא במאבק על קבלת אחריות. הפעילים המזרחים המוצאים את דרכם אל מרכז המפלגה על רקע הרפורמות הארגוניות מבקשים שותפות בניהול המפלגה. הם מבקשים לזנוח את השותפות הישנה המנוהלת על בסיס של ייצוג תרבותי ומחפשים שותפות מסוג חדש, כזו הנשענת על מריטוקרטיה, ובשמה ליטול חלק פעיל בעיצוב סדר היום.

איש מפתח בהובלת השינויים המוסדיים והארגוניים בחרות הוא מי שקיבל לידיו את ראשות אגף הארגון בתנועה באמצע שנות השבעים, מפקד הלח"י לשעבר ואיש שירותי הביטחון, יצחק שמיר. במחצית השנייה של שנות השישים, בגין ותומכיו הותקפו תדיר על רקע אזלת ידם בגיוס קהלי יעד חדשים ושילובם

שילוב אמיתי במנגנון ובמרכז התנועה בשל החשש שהם עלולים לפגוע באידאולוגיה שעליה נוסדה התנועה. לעומת זאת השיטה הפוליטית שהנהיג יצחק שמיר, כאחראי לניהולה השוטף של התנועה בתקופה שקדמה למהפך, העבירה חלק מהכוח של התנועה לסניפים ובתמורה תגמלה את התומכים שהצליחו להוביל לניצחונות פוליטיים במישור המוניציפלי באמצעות שילובם במרכז התנועה. החברים החדשים שהצטרפו למרכז התנועה לא פעלו כקבוצה פסיבית אלא חתרו לקבל סמכות בקביעת מי שינהיגו את התנועה ובהשפעה על דרכה האידאולוגית. התודעה העצמית הפוליטית שהתפתחה בקרב פעילים אלה הייתה התשתית לשותפות ארוכת טווח של המזרחים עם תנועת החרות.

פעילותו של שמיר התמקדה בשידוד מקיף של מערכות הארגון בתנועה. שמיר פעל ללא לאות למען קשר הדוק יותר בין מרכז המפלגה לבין סניפיה באמצעות החייאת הסניף המקומי ולא באמצעות אספות המונים מרובות משתתפים שמהן סלד והתרחק. לטענתנו, בכך הוא הביא לתמורה רדיקלית בדיוקנה של התנועה האופוזיציונית הנצחית וחולל שינויים במוקדי הכוח שלה. שמיר ושותפיו לעבודה הארגונית בתנועה הם אלה שהניחו את התשתית להטרונגניות האתנית של המרכז ולהחלשת שדרת המנהיגות הוותיקה בו. הם, וכך גם הקבוצות החדשות שהצטרפו בראשית שנות השבעים, ביססו את מה שאפשר לכנות "התשוקה לשלטון", כלומר הרצון העז לסמן את השלטון כיעד ראלי ורצוי כשלעצמו. לא עוד אופוזיציה כערך משתף וכמדורת השבט של ותיקי חרות ולח". בכך אף הונחה התשתית להמשכיות היציבה בחרות ובליכוד גם לאחר פרישתו של בגין, אף שהלה לא הותיר אחריו יורש. יתר על כן, פעילות זו של שמיר מסבירה את הצלחתו לימים לקבל את מינוי המפלגה לראשות הממשלה באוקטובר 1983 ולהוביל את המפלגה עד 1992.

התביעה לשותפות תחרותית ממחישה את התמורה באסטרטגיה הפוליטית של בינוי מעמד בישראל. לדעת סוציולוגים ההיסטוריה החברתית של תקופת טרום-העצמאות בארץ-ישראל מתאפיינת במאמץ לבניית חברה מעמדית המונהגת על ידי תנועות הפועלים הציוניות. הם מתארים את המאמץ הזה כ"אסטרטגיה", כלומר כעבודה פוליטית, תרבותית ואינטלקטואלית מכוונת ומתוכננת, הנשענת על ההכרה שהקהילה הלאומית היא לא רק כלי לבניית אומה אלא גם כלי ליצירת סדר ריבוני חדש הנבדל מזה שאפיין את חיי היהודים בארצות מוצאם. אולם

במקרה של חרות אין מדובר באסטרטגיה של בינוי מעמד אלא באסטרטגיה המשרתת דווקא את בנייתה של קהילה לאומית המאורגנת סביב חידוש אתוס "הממלכה", אך כזו המזוהה עם פרויקט מדינתי ולא עם פרויקט מפלגתי. מהלך זה של תנועת חרות התבטא הן ברצונו של בגין בקואליציה יהודית רחבה ככל האפשר והן בהדיפת הקריאה מצד פעילי המפלגה הוותיקים לשיכוצם על בסיס מפלגתי במנגנון המדינה. בגין כאמור הדף בכוחות קריאה זו, אך היא הפכה לקו של בינוי פוליטי במקום אחר – בקרב הפעילים המזרחים.

אלה ניצלו את התשוקה לשלטון כדי לעבור מהתארגנות עדתית שאינה מתאימה לדוקטרינת בגין לפוליטיקה של מעמד בינוני מזרחי; פוליטיקה המשמרת הן את הלך התמורה הלאומית והן את האינטרסים האתניים של המזרחים השותפים לתהליך המובילי בישראל. קבלת העיקרון המריטוקרטי הוא זה שסייע לנטרל את היסוד האתני. היה זה חלון ההזדמנות שהוביל פעילים ממוצא מזרחי לתפוס במשך שנות השמונים והתשעים עמדות קדמיות בליכוד בראשות חרות. פעילי שטח, ובהם ראשי מועצות וערים כמאיר שטרית, משה קצב ודוד מגן, עתידים להפוך את תשתית הכוח הזאת למצע שעליו יהפכו מפעילים מקומיים למנהיגים פוליטיים. אולם בצדם יהיו גם כאלה שכוחם במרכז המפלגה יוביל אותם לתהליך של העצמה מעמדית: הם יהיו התשתית הפוליטית שעליה יתרחב המעמד הבינוני המזרחי ויתפתח לכדי כוח חברתי בולט בחברה הישראלית של שנות התשעים.

אני חושב שמפלגה המקבלת את רוב קולותיה מיוצאי עדות המזרח, חייבת להתייחס אליהם אחרת לגמרי עד כדי בחירת יו"ר הנהלה מבין אנשי עדות המזרח, שלא לדבר על הייצוג הדל שלנו בהרכב המוצע לנו הערב. בנקודה חשובה זו אל לנו לבוא בטענות כלפי מפלגות אחרות שגם הן אינן מתייחסות ברצינות ובכבוד הראוי ומזלזלות פחות לא רק בשטח הכלכלי והחברתי אלא גם בשטח הפוליטי. שמה קצת יותר טוב מאשר אצלנו בנקודה זו. אנו חייבים להיות מיוצגים כשווים מול שווים ולא שמישהו יעשה לנו טובה ע"י שמקשטים פה ושם את הרשימות באנשי עדות המזרח שהמדינה חייבת להם הרבה בכל התחומים.¹

יוסף (ז'ורז') אביטן

על עזר ויצמן מספרים, כי פעם התבטא (לא ביחס לדוד לוי, אלא ביחס למציאות שנתקל בה במרכז "חרות" בה יוצאי עדות-המזרח ועיירות הפיתוח הפכו גורם דומיננטי) במלים הבאות: "פתאום אני רואה את השק"מיסט שלי קובע לי מה לעשות ואיך להתנהג".²

אריה אבנרי בספרו הביוגרפי על דוד לוי

1 פעיל מרכז מאשדוד. הדברים נאמרו לאחר שהפסיד בהתמודדות מול יצחק שמיר ואיתן לבני על תפקיד יו"ר הנהלת חרות, בפברואר 1975. פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 23 בפברואר 1975, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: אמ"ז).

2 אריה אבנרי, דוד לוי, תל אביב: רביבים, ידיעות אחרונות, 1983, עמ' 165.

מבוא

פרק חשוב בהתפתחותה של מדינת הלאום הישראלית בעשורים האחרונים נרשם ב־17 במאי 1977, יום הבחירות הכלליות לכנסת התשיעית. לראשונה בתולדותיה איבדה תנועת העבודה את שליטתה הפוליטית ארוכת השנים במפעל הציוני לטובת יורשת הקו הרוויזיוניסטי, הלוא היא מפלגת הליכוד שבראשה עמדה תנועת החרות.³ השינוי בשלטון זכה לכינוי שהפך לחלק מן הלקסיקון הפוליטי של החברה הישראלית: "המהפך". כינוי זה ביקש לבטא לא רק את החלפת מפלגת השלטון על ידי מי שנדמתה כמפלגת אופוזיציה נצחית, חרות, אלא גם את התחושה שרווחה בקרב מעצבי דעת הקהל לפחות, שלשינוי זה יש חשיבות היסטורית, כמו־מהפכנית, בחברה שמשטרה אמנם דמוקרטית אך מפלגת מייסדים אחת שולטת בה כבר שנים. תגובות ההלם שהשמיעו מנהיגות תנועת העבודה וחוגיה, ובאופן מוקצן יותר אף הקריאות לחשיבה חדשה בדבר תוצאות ההליך הדמוקרטי, העידו כי חילופי השלטון נתפסו כבר בתחילה כשינוי כיוון הצפוי להשפיע במידה רבה על אופייה, על דרכה ועל התנהלותה של מדינת הלאום הישראלית.⁴ ממרחק השנים ציין הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט כי המהפך של 1977 אכן היה שינוי פוליטי רדיקלי בישראל. המהפך ביטא לטענתו:

- 3 למרות השותפויות הפוליטיות שרקמה חרות אין להתעלם מכך שהיא הייתה הצייר האידאולוגי שעליו נשענו ההרכבים השונים של מפלגת הליכוד. בתהליך הדרגתי שנמשך עד 1988 נבלעו שותפותיה של חרות בליכוד ואיברו את מעמדן הפוליטי האוטונומי. יתר על כן, כל המנהיגים הבולטים של הליכוד בשנות התשעים היו אנשי חרות: יצחק שמיר, משה ארנס, בנימין נתניהו, אהוד אולמרט, רוני מילוא, בנימין בגין ודן מרידור. הליברלים לא ראו לנגד עיניהם אפשרות לפרוש מן התנועה ולהתמודד עצמאית. השיח האידאולוגי המרכזי של חרות עיצב את דיוקנו של הליכוד.
- 4 ראו שבה וייס, **המהפך: מאי 1977–נובמבר 1978**, תל אביב: עם עובד, 1979; מאיר בראלי, **מתנועה למנגנון: ניתוח התנוונותה של תנועת העבודה**, תל אביב: אלילב, 1994, עמ' 212–217. למחקר עדכני על התגובות ראו אורי כהן ואיתן אורקיבי, "אוניברסיטה ושלטון – משותפות לעימות: האליטה האקדמית וניסוח הביקורת למהפך 1977", **אלפיים** 33 (2008), עמ' 84–107.

את השינוי החברתי הגדול שחל בישראל, את עלייתם של כוחות חדשים ואת ההיערכות החברתית החדשה [...] מגזרים חברתיים שחשו עד אז כי הם משניים ושוליים וכי אין להם השפעה חזקה על התהליכים הפוליטיים דרשו עתה את חלקם בעוגה הפוליטית ובקביעת המציאות הפוליטית.⁵

אחד המגזרים שאליו כיוון בדבריו הוא ציבור העולים מיהודי ארצות האסלאם, המכונים בלשון הסוציולוגיה הישראלית "מזרחים".⁶ ככלל, מחקריהם של שלמה רוזניק ואמיר גולדשטיין מלמדים כי עד אמצע שנות החמישים לפחות חלו תנודות ביחסם של המזרחים כלפי מנחם בגין, שעמד בראש התנועה מאז הקמתה בשנת 1948.⁷ אפשר שהארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל) בראשות בגין שילב מזרחים

5 שמואל נח אייזנשטדט, הדמוקרטיה ונפתוליה: פרדוקסים בדמוקרטיה המודרנית, תל אביב: משרד הביטחון, 2002, עמ' 96–97.

6 המושג "מזרחים" בחיבור זה מתייחס לשילוב בין שני רכיבים של זיהוי סוציולוגי הרווח במחקר העוסק במקומם של היהודים יוצאי ארצות האסלאם בחברה בישראל. האחד נקשר במשותף התרבותי-דתי ליהודים אלה, והאחר נקשר במציאות האתנו-מעמדית שאליה נקלעו בחברה הישראלית. לסיכום מגוון העמדות ראו חנן חבר, יהודה שנהב, פנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002; ירון הראל, "עשרים וחמש שנה ל'מורשת יהדות המזרח': הרהורים על העבר וכיוונים לעתיד", פעמים 92 (2002), עמ' 117–128; סמי סמוחה, "העדתיית היהודית בישראל כתופעה ממשית מתמשכת", עיונים בתקומת ישראל 13 (2003), עמ' 397–412; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948–2003, תל אביב: עם עובד, 2004, עמ' 42–71.

7 שלמה רוזניק, מחתרת ופוליטיקה בחברה מפולגת: הארגון הצבאי הלאומי – ממחותרת מפלגתית למפלגה במחותרת, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 1998; אורי לבל, הדרך אל הפנתאון, ירושלים: כרמל, 2007; אמיר גולדשטיין, "מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו", הרצאה בכנס מנהיגים והנהגה בראשית המדינה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 11–12 בינואר 2010: http://cmsprod.bgu.ac.il/NR/rdonlyres/35F1622E-2F5F-4943-9D5A-095654F08FB1/90645/amir_goldstein.pdf (אתרי האינטרנט המופיעים במחקר זה אוזרו לאחרונה בינואר 2011).

בשורותיו, בעיקר בדרגי השטח, אולם תנועת החרות שהוקמה מתוך יוצאי האצ"ל לא הצליחה, בשנותיה הראשונות לפחות, לשמש שחקן פוליטי בולט בקרבם.⁸ מציאות זו השתנתה בהדרגה במחצית השנייה של שנות החמישים של המאה העשרים, בעיקר על רקע אירועי המהומות בשכונת העולים בוואדי סאליב בחיפה ביולי 1959, ובשנות השישים כאשר האשימו העולים מארצות האסלאם את מפלגת השלטון מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) בקשיי קליטתם. נמצא כי רוב המזרחים שתמכו בחרות נמנו בעיקר עם יוצאי מרוקו ובמידה פחותה עם שאר הקבוצות שהרכיבו קבוצה זו. רובם באו מקרב מעמד הפועלים. ואולם רוב המזרחים תמכו עדיין במפא"י ובמפד"ל – המפלגה הדתית לאומית – שחבקו ביניהן ברית פוליטית ארוכת שנים.

מחקרו של הגאוגרף עמירם גונן מלמד כי לחילופי השלטון תרמה, בין השאר, פנייתם של מזרחים מבוססים, כלומר "מעמד בינוני מזרחי", אל הליכוד.⁹ התחזקות המגמות האלקטורליות הללו לוו בתהליך ששינה את דיוקנה של הנהגת חרות ופעיליה לאורך זמן. במהלך שנות השבעים, טרם המהפך, נוצרו תנאים מוסדיים לניעות פוליטית של פעילים ממוצא מזרחי בתוך התנועה. דוד שורץ התייחס לנושא זה בעבודת הדוקטור שלו וקבע:

הגל הרציני ביותר ששינה את הרכבה האנושי [של חרות], שגרם לתסיסה ופריחה בה, היה גל הצטרפות של מנהיגים בני הדרור השני של העולים יוצאי עדות המזרח ועיירות הפיתוח. עלייתו של סוג זה של מנהיגים היתה גורם אחד מכמה שאפשרו לחרות להגיע לשלטון. לא היו אלה אנשי עדות "מוצנחים", אלא מנהיגים מקומיים, המפלסים דרכים באמצעות הסניף המקומי למנהיגות המקומית ואחר כך לארצית.¹⁰

8 רזניק (לעיל הערה 7).

9 עמירם גונן, "בחזנה גיאוגרפית של התחרות האלקטורלית בין המערך והליכוד בערים היהודיות בישראל, 1965-1981", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 19-20 (1982), עמ' 63-87.

10 דוד שורץ, ממפלגת אופוזיציה למפלגת שלטון: תנועת חרות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1990, עמ' 132.

במקום אחר מתאר אריה נאור כיצד הרדיקליזם האידאולוגי והמעשה המחתרתי משכו אליהם את בני כל השכבות והעדות:

במיוחד בארגוני המחותרת, בקבוצת המפקדים בדרג הטקטי ובין עולי הגרדום בלטו יוצאי עדות המזרח, אך בקבוצת המנהיגות לא היה משקלם ניכר. בהדרגה יהיו השכונות ועיירות הפיתוח (שעדיין לא היו קיימות) למאגר המרכזי של פעילי התנועה, עד כדי כך שרבים יקבעו את זהותם העצמית על יסוד הזהותם עם התנועה, על גלגוליה הארגוניים, ובלי קשר לעמדותיהם בשאלות שנויות במחלוקת.¹¹

בחיבור שלפנינו נעסוק בהרחבה בתנאים המוסדיים שהובילו להשתלכות המזרחים כגורם פוליטי בעל משקל ניכר במרכז תנועת החרות. אנו מבקשים להצביע על ארבע התפתחויות מוסדיות הנוגעות לתהליך זה: (א) התפתחות ארגונית שביסודה ובמרכזה נמצא המעבר ההדרגתי של חרות במרוצת שנות השבעים ממפלגת שלד למפלגת מנגנון; (ב) התפתחות חברתית הקשורה בייצוג הגובר במרכז התנועה שקיבלו קבוצות המזרחים שצמחו בסניפיה; (ג) התפתחות פוליטית הנקשרת בהעברת סמכויות ניהול מרכזיות מההנהגה הפוליטית הוותיקה לידי מרכז המפלגה המתחדש; (ד) התפתחות מעמדית המתבטאת במאבק על קביעת סדר היום של התנועה. זו קשורה בדרישתם של הפעילים המזרחים למעבר מפוליטיקה של "שותפות אדנותית" בין אשכנזים למזרחים לפוליטיקה של "שותפות תחרותית". כך הסביר זאת חבר המרכז בן-ציון צנעני בכינוס המרכז לאחר הבחירות הכלליות בשנת 1973, כשהתייחס למצבם של המזרחים בחרות: "בכל הכנות אני מכבד את כל החברים אבל לשבת ולראות שלי לא תהיה השפעה [...] זה בלתי אפשרי".¹²

נקודת המוצא לדיוננו היא השאלה: מה הם התנאים שעודדו שינויים פנימיים בתוך מפלגת חרות והובילו אותה לשלטון ולאפשרות התבססותה בו לאורך זמן,

11 אריה נאור, "נצחון המיעוט הנרדף", פנים 4 (פברואר 1998), עמ' 32.

12 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1-2/21.

עד כדי כך שהפכה למפלגה דומיננטית שהחליפה את מפא"י? עבודת ארכיון מקיפה, בשילוב ראיונות עם חברי מרכז בולטים באותה עת, מלמדת כי התשובה על כך נעוצה בתמורות דרמטיות שהתרחשו במרכז תנועת החרות: החל במשבר שנוצר בעקבות ניסיונו של שמואל תמיר להחליף את הנהגת חרות ובעיקר לסלק את מנחם בגין מעמדת השפעה; עבור באירועים האלה: השתלבות חרות בממשלת לוי אשכול ערב מלחמת ששת הימים, ניסיון נוסף, של עזר ויצמן הפעם, לסלק את מנחם בגין ולהשתלט על המפלגה, המשבר הכלכלי החריף עם קריסת קרן תל-חי ועם שינוי שיטת הבחירות הפנימיות לקביעת מועמדי המפלגה לכנסת; וכלה בהחלפת השלטון בשנת 1977.¹³

באותה עת ידעה גם המדינה אירועים סוערים: מלחמת ששת הימים; המעבר המהיר ממיתון לפריחה כלכלית לא שוויונית, שלווה בתסיסה חברתית של הפנתרים השחורים ותנועת האוהלים; גל המחאה הציבורית שהתעורר על רקע תוצאות מלחמת יום הכיפורים ופרסום מעשי שחיתויות רבים שיוחסו להנהגת תנועת העבודה. מבעד לאירועים אלה החל לעלות דפוס של שינוי השיח ושינוי מבני שפקד את חרות באותן שנים. שינוי זה התבטא בשני תחומים מוסדיים: האחד, ניסיון פוליטי להרחיב את מערך מפלגות הימין שבכוון להתמודד מול שלטון תנועת העבודה והקמת הליכוד; האחר, ניסיון להרחיב את מספר חברי תנועת חרות ולגוונה כדי לשלב בפעילותה השוטפת את חברי הסניפים, מן המרכז ומן הפריפריה כאחד, מתוך הידוק הקשר בין מנגנון המפלגה שפעל ממצודת זאב לבין פעילי השטח. מגמה זו זונחת את הרצון המוצהר תדיר של ותיקי חרות להיות, או להסתפק בלהיות, כפי שניסח זאת ד"ר יוחנן בדר, "זרם של בני אדם מיוחד, דק ואציל שתמיד הולך נגד הזרם",¹⁴ ובמקום זאת להכיר בצורך "לנסות לפתוח את המפלגה שלנו. אם עד היום אנו לא הצלחנו להגיע לשלטון או לא אשמתו של העם אלא אשמתנו אנו".¹⁵ אנו מבחינים אפוא ברצונה של מפלגת חרות להפוך ממפלגה אקסקלוסיבית, המובילה את האופוזיציה

13 להרחבה ראו אמיר גולדשטיין, "הפריצה הגדולה: מנחם בגין בתקופת ההמתנה", עיונים בתקומת ישראל 17 (2007), עמ' 345-380.

14 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, אמ"ז, תיק 1-11/2/4.

15 שם.

בנחישות ובגאון, למפלגה אינקלוסיבית ופרגמטית, המרכיבה את הקואליציה ואוחזת בהנהגת המדינה.

שתי התמורות המוסדיות הללו יצרו כר נוח להתגוונות המפלגה ולהשתלבות של כוחות חדשים בה, שבלטו בהם הצעירים, המזרחים ואנשי הפריפריה. אלו דרשו יותר ויותר ייצוג במערכות המפלגה ונענו בחיוב מצד שכבת רפורמטורים שפעלה במנגנון המפלגה באותה עת בראשותו של ראש מחלקת המנגנון במפלגה ולאחר מכן יו"ר הנהלת תנועת החרות – יצחק שמיר. תהליך זה הוביל להתערערות ההנהגה הוותיקה של יוצאי האצ"ל והלח"י ולווה בתהליכי דמוקרטיזציה שעברה המפלגה ערב הבחירות הכלליות בשנת 1977.

מחקרנו זה מתבסס על עיון בפרוטוקולים של מרכז תנועת החרות בשנים 1965–1977 ועל ניתוחם. מרכז התנועה היה המוסד העליון של חרות שהתכנס מדי חודש בחודשו. ראשי חרות ראו במרכז את אבן הראשה של המפלגה. "הכל יודעים שזהו תפקיד חשוב", אמר בגין לחברי המרכז באחת הישיבות, "מרכז זה יקרא, ודאי, לקבל החלטות מדיניות חשובות".¹⁶ ישיבות המרכז נוהלו בידי יושב ראש התנועה, שבמשך כל השנים הנידונות במחקר היה מנחם בגין, או על ידי יושבי ראש ההנהלה, ובהם עזר ויצמן, חיים לנדאו ויצחק שמיר. דיוני המרכז התנהלו לרוב על פי הדפוס הזה: ראש התנועה, בגין, פתח את הישיבות כנאום שעסק לרוב בתיאור האירועים הפוליטיים והמדיניים האקטואליים ובניתוחם. לאחר מכן ניהלו חברי המרכז דיונים בסוגיות של מדיניות פנים ושל מדיניות חוץ. עם זאת אפשר לומר כי הלכה למעשה דובר ב"אנרכיה גמורה". הניסיונות להקפיד על סדר יום קבוע לא צלחו. נושאים עלו וירדו על פי החלטת הדוברים. ואולם המרכז לא שימש מועדון ויכוחים גרדא, אלא היה גוף שחיפש דרכים להגיע לשלטון ושצבר בהתמדה עוצמה, עד שהפך לאחד הגופים הבולטים בפוליטיקה הישראלית.

בתקופת המחקר, כאמור בשנים 1965–1977, המרכז הוא זה שאישר את מינוי יושב ראש הנהלת חרות, את מינוי חברי ההנהלה ואת רשימת חברי הכנסת המיועדים מטעם התנועה. אישר אך לא קבע. המרכז קיבל החלטות חשובות

16 פרוטוקול ישיבה א' של מרכז תנועת החרות, 31 בדצמבר 1972, אמ"ז, תיק 11-1.1/21/2

הנוגעות לשינויים ארגוניים בתוך התנועה או ליצירת קשרים פוליטיים בין תנועת חרות לבין מפלגות ותנועות פוליטיות אחרות. לפניו הובאו החלטות הנוגעות להשתלבות בממשלה או לפרישה ממנה.

המחקר מתמקד בדיוני מרכז חרות בעשור שלפני המהפך. הוא אינו מבקש להציג פרשנות מוסמכת של ההיסטוריה של תנועת החרות בתקופה הנידונה. בהקשר זה נציין כי לא דנו בפעילות של חברי הכנסת במליאת הכנסת, בוועדות הכנסת, במכלול קטעי העיתונות שחיברו חברי המפלגה הבכירים או בקטעי עיתונות שנכתבו על המפלגה. כמו כן לא דנו בקשרים המסועפים של תנועת החרות עם מפלגות ועם תנועות אחרות ובהן הליברלים, המרכז החופשי, התנועה למען ארץ ישראל השלמה, הרשימה הממלכתית, וכמובן, מפא"י-המערך. בשל התמקדות זו במרכז התמודדנו עם שתי בעיות עיוניות. הראשונה היא בעיה הכרוכה בעבודת מחקר העוסקת במרכזי מפלגות ובמוקדי שיח מפלגתיים: בעיית הרטוריקה והפתוס. אנו מודעים לכך שמרכז מפלגה הוא מקום שבו פעמים רבות ניסרו בחלל האוויר אמירות לצורך הפרוטוקול בלבד. זוהי הזירה שבה פעמים רבות נשמעות אמירות מוקצנות שאינן מייצגות את מרכז המפלגה אלא הן חלק מסיכומים בין-אישיים הנאמרים מאחורי דלתות נעולות כדי לסבר את אוזניהם של מאזינים משועממים. יהיו גם מי שיאמרו כי מרבית ההחלטות המהותיות התקבלו מחוץ לדיוני המרכז. אפשר שכל זה נכון. ברם אין להתעלם מכך שחברי המרכז חתרו במשך כל התקופה הנידונה להרחיב את סמכותם ואת השפעתם על התנהלות המפלגה. המרכז שימש לא רק זירה לשחרור קיטור ולדיונים עקרים, אלא גם היה אתר לדיאלוג, לביקורת ולהעצמת דרישות הפעילים. המגמה של העברת ניהול המפלגה מהוועדה המסדרת לידי חברי המרכז היא אחת הדוגמאות לכך. לבסוף, מרכזי המפלגות אינם מנותקים מן המתרחש מחוץ למפלגה, ולפיכך תוכני הדיונים משקפים את המתרחש בחברה החיצונית הרחבה.¹⁷

הבעיה העיונית השנייה שעמה התמודדנו מתייחסת לכמה הנחות יסוד המלוות את המחקר העוסק במערכת הפוליטית הישראלית בכלל ובתולדות

17 השוו פעילות דומה של דיונים המתקיימת במרכז מפא"י אצל אבי בראלי, מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2007, עמ' 1-6.

תנועת החרות ומפלגת הליכוד בפרט.¹⁸ ראשית, טענה רווחת מבקשת לראות את השיח הפוליטי והאידאולוגי בתנועת החרות כחד-שיח, כלומר כשיח המתמקד אך ורק בכריזמה וברטוריקה של מנהיג חרות מנחם בגין. כך למשל טען יונתן שפירא כי מראשית שנות החמישים השתמש בגין בכושרו הרטורי ככלי העיקרי שבאמצעותו פנה אל חסידיו. כך הצליח לעקוף את הצורך בשתי קבוצות מתווכות שנמצאות ברוב המפלגות הפוליטיות: הראשונה, קבוצת האינטליגנציה המכוונת את הפעילות הרעיונית של המפלגה, והשנייה, קבוצת המנגנון השולטת בדרך כלל בפעילות הבירוקרטית של המפלגה.¹⁹

המחקר שלפנינו יוכיח כי למנחם בגין אכן הייתה נוכחות דומיננטית בניהול התנועה ובניהול סדרי המרכז. ואולם ניווכח שלצדו פעלה מנהיגות רעיונית ומנגנונית שלעתים הסכימה עמו ולעתים יצאה נגדו בריש גלי, ויתר על כן, לעתים היו בהם מי שהובילו מהלכים להצרת סמכותו ואף לסילוקו. מרכז חרות, במרוצת העשור שקדם למהפך, שימש מעין "כיכר שוק" דמוקרטית שבה יכלו קבוצות חדשות המצטרפות לחרות להתאסף כדי לשמוע ולהשמיע את עמדותיהן בלא חשש. יתרה מזו, הדו-שיח הביקורתי במפלגה התנהל בעוד למנהיגי התנועה לא הייתה אפשרות לתגמל את הפעילים הנאמנים ולהפעיל סנקציות של ממש כלפי הסוררים. הייתה זו כיכר שוק מקומית שאפשרה לקולותיהם של המנהיגים המקומיים להתחרות בקולותיהם של בעלי הסמכות. במובן זה אין מדובר ביצירת שיח דמוי פירמידה המעוצב על פי דפוס של

18 על חרות והליכוד נכתבו כמה מחקרי יסוד. רובם עסקו בשני אירועים בעלי משמעות לתנועה: המעבר מיישוב למדינה והמעבר מאופוזיציה לשלטון. ראו יונתן שפירא, לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות: הסבר סוציולוגי-פוליטי, עם עובד: תל אביב, 1989; שורץ (לעיל הערה 10); רוניק (לעיל הערה 7); יפה מושקוביץ, שינויים ארגוניים במפלגה בעקבות שינויים במערכת הפוליטית הכללית: מפלגת הליכוד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2000; יחיעם ויץ, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות 1947–1949, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2003; אמיר גולדשטיין, גח"ל בין משבר ללגיטימציה: "גוש חרות-ליברלים" 1965–1969, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2005; לבל (לעיל הערה 7); עפר גרוזברד, מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג – ביוגרפיה, תל אביב: רסליג, 2008.

19 שפירא (לעיל הערה 18), עמ' 97.

שליח רב-עוצמה המשפיע על המון חסר דעת. לדעתנו, התקיים בחרות שיח שוויוני שביקש לבסס הבנה משותפת של המציאות החברתית בתנאי אופוזיציה. ההתייחסות לכריזמה של בגין נכחה בדיוני המרכז. היא עלתה לעתים והוצגה כאחד היתרונות של חרות.²⁰ ואולם תכונתו זו נתפסה בתקופה הנידונה גם כאחת מחולשותיה של המפלגה, המדומה בציבור כנשענת על מנהיג אחד השולט בה ללא מצרים. עו"ד אלי מינקוביץ' טען באחד מדיוני המרכז נגד מעמדו של בגין בציבור: "לא יתכן שתהיינה הפגנות המתקיימות רק בגלל השתתפות מר בגין, לא יתכן שכל התנועה הלאומית תוכל להקהיל אסיפות רק אם משתתף בהם בגין".²¹ הכוחות החדשים, שהצטרפו בהדרגה למרכז חרות, ובהם צעירים והמעמד הבינוני המזרחי, ידרשו להרחיב את מכלול האמצעים להנעת ההמונים התומכים במפלגה וכן להבליט את מקומם ואת סמכותם בחרות.

הנחת יסוד נוספת שהנחתה את מסורת המחקר העוסק בחרות הייתה שהתנועה מאופיינת בהיעדר מנגנון ביורוקרטי דומיננטי. הסוציולוג אליעזר בן-רפאל קובע: "קיימת גם העובדה כי הליכוד, בניגוד למערך, בשנות האופוזיציה הרבות שלה לא פיתחה או טיפחה מנגנון קשוח שישלוט על כל זרועותיה";²² או יונתן שפירא: "בתנועת החרות לא הוקם אותו מנגנון, המבסס במפלגות אחרות את שליטת ההנהגה על הארגון המפלגתי".²³ הנחה זו אינה נתונה במחלוקת במחקר המערכת הפוליטית בישראל, ואולם עיון בפרוטוקולים ובזיכרונות אנשי התנועה מלמד כי במשך שנות השבעים התפתחה בחרות חלופה לדפוס המנהיגות הכריזמטית שיוחס למנחם בגין. חלופה שנכנה "המנהיגות המנגנונית".

דמות מפתח במנהיגות המנגנונית היה מי שקיבל לידי את ראשות אגף הארגון בתנועה באמצע שנות השבעים, מפקד הלח"י לשעבר ואיש שירותי הביטחון, יצחק שמיר. פעילותו המתקנת של שמיר התמקדה בשידוד מקיף של מערכות

20 למשל בידי חולדה גורביץ', פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 24 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-1-24/2.

21 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 15 במאי 1974, אמ"ז, תיק ה-1-24/2.

22 אליעזר בן-רפאל, "עדתי וחברה בישראל", בתוך: שמואל סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, תל אביב: משרד הביטחון, 1989, עמ' 92.

23 שפירא (לעיל הערה 18), עמ' 90.

הארגון בתנועה. שמיר פעל ללא לאות למען קשר הדוק יותר בין מרכז המפלגה לבין סניפיה באמצעות החייאת הסניף המקומי ולא באמצעות אספות המונים מרובות משתתפים שמהן סלד והתרחק. לטענתנו, בכך הביא יצחק שמיר לתמורה הרדיקלית בדיוקנה של התנועה האופוזיציונית הנצחית וחולל שינויים במוקדי הכוח שבה. שמיר ושותפיו לעבודה הארגונית בתנועה הם אלה שהניחו את התשתית להטרוגניות האתנית של המרכז ולהחלשת שדרת המנהיגות הוותיקה בו. הם, וכך גם הקבוצות החדשות שהצטרפו בראשית שנות השבעים, הניחו את התשתית למה שאפשר לכנות "התשווקה לשלטון", כלומר הרצון העז לסמן את השלטון כיעד ראלי ורצוי כשלעצמו – לא עוד אופוזיציה כערך משתף וכמדורת השבט של ותיקי חרות ולח". הם אלה שהניחו את התשתית להמשכיות היציבה בחרות ובליכוד גם לאחר פרישתו של בגין, ועל אף העובדה שבגין לא הותיר אחריו יורש. יתר על כן, בכך מוסברת הצלחתו לימים של יצחק שמיר לקבל את מינוי המפלגה לראשות הממשלה באוקטובר 1983, בעקבות התמודדות עיקשת מול דוד לוי.

תפיסה רווחת נוספת במחקר העוסק בעליית הליכוד בראשות חרות לשלטון נוטה לראות במהפך אירוע המסמל את שיאו של תהליך צמיחה והתרחבות. גם אם אנו מקבלים את התפיסה הזאת, שהתבטאה בהתרחבות של המרכז מ-66 חברים בשנת 1965 ליותר מ-700 בראשית 1977, עיון בשיח שהתנהל במרכז חרות בעשור שלפני המהפך מלמד כי תנועת חרות הגיעה לשלטון בשיאם של משבר עמוק ושל מאבק בין כוחות מחדשים לבין כוחות שמרניים על דיוקן המפלגה ועל סדר יומה. מאבק זה איים על שלמות המפלגה. הקו השמרני זוהה עם התמקדות בלעדית בשיח המדיני וביטולו לחלוטין של הצורך לעסוק בנושאים כלכליים או חברתיים בוערים. את המגמה הזאת הוביל מנחם בגין מאחר שראה בה את הדרך היחידה לשלטון.

הקו המתחדש זוהה עם תומכי הרפורמה הארגונית, שאחד ממוביליה היה עזר ויצמן. קו זה חיפש דרכים לגיוס קולות חדשים למפלגה, והדרך העיקרית שאומצה לצורך כך הייתה חיזוק השיח החברתי במפלגה על חשבון השיח המדיני. המהפך התרחש בעיצומו של משבר מתמשך על אופי המפלגה. ביטויים לכוחות ההתחדשות בחרות נמצא בעליית מנהיגות מזרחית חדשה שעמה נמנו למשל מאיר שטרית, משה קצב ודוד מגן. חלק מאישים אלה חייבים את מעמדם הפוליטי לתמיכה הבלתי מסויגת בהם של מנגנון המפלגה בראשות יצחק שמיר. מנהיגות חדשה זו בחרות ביטאה את התחזקות הפריפריה המזרחית, שכללה

את עיירות הפיתוח, שכונות המצוקה וערים קטנות שבהן מתגוררים מזרחים רבים. היא הובילה את התביעה הבלתי מתפשרת למעבר מ"שותפות אדנותית" ל"שותפות תחרותית", כפי שכינינו זאת. תהליך זה התגלה כמקור לאחד השינויים הדרמטיים בתולדות התנועה: ההמרה במרס 1977 של דפוס הוועדה המסדרת שהיה נהוג בכל המפלגות בישראל עוד מתקופת טרום-עצמאות בדפוס של אוטונומיה מרבית של המרכז להכריע מי יהיו מנהיגי המפלגה. הייתה לכך השפעה ארוכת טווח על מעמדו של המרכז בתרבות הפוליטית של תנועת החרות והליכוד, והוא גרע במידה רבה מכוחו של מנהיג התנועה מנחם בגין. המרכז הפך, אם כן, בהינף אחד ממעין מועדון ויכוחים חסר שינויים לגוף בעל סמכות כמעט בלתי מוגבלת בניהול המפלגה.

מי שנהנו מתמורה זו היו הפעילים החדשים, מרביתם מזרחים, שנעשו בדרך זו לשותפים מלאים בתנועה. שינויים אלה התקיימו ברוב עם כרסום מתמשך במעמדם של חלק מהאישים הוותיקים במרכז שליוו את מנחם בגין במשך עשרות שנים. מגמה זו מעולם לא התנהלה על בסיס של יחסים הרמוניים. היא לוותה דרך קבע בביקורת, בחשש ובחשדנות הדדית, לעתים עד כדי דחייה. מערכת יחסים מורכבת זו הגיעה לאחד משיאייה בכעס ובתסכול שהביע מי שהפך לסמל לבני עדות המזרח החפצים בשותפות מלאה בתנועה, דוד לוי.²⁴ במרס 1992 הוא נשא את הנאום המכונה "נאום הקופים" שבו טען כי הוא מקופח על ידי האשכנזים בליכוד – יצחק שמיר, משה ארנס ואריאל שרון – בגלל מוצאו: "הייתי בפיהם של כמה אנשי ליכוד קוף שזה עתה ירד מהעצים, תוקפים אותי, טוענים שאני פומפוזי, דמגוג ושאני דואג לבעיות האמיתיות".²⁵

24 סביב דוד לוי התגבש מחנה של פעילים נאמנים שעמו נמנו מיכה רייסר, מיכאל קליינר, אליהו בן אלישר וראובן ריבלין. בסניפים ובוועידות התגודדו סביבו אלפי פעילים שהיו נכונים לפעול למענו על רקע פעילותו נגד קיפוח בני עדות המזרח. משבר חריף ביחסי דוד לוי ועמיתיו לתנועה התרחש בוועידת תנועת החרות בשנת 1986, כאשר יריבו, משה ארנס, האשים את מחנה לוי בניסיון להשתלט על המפלגה בשיטות מפוקפקות. לאחר המהומות באותה ועידה כינה יצחק שמיר את אנשי דוד לוי "חבורת פושעים".

25 רפאל לירז, "דוד לוי נציג 'הדפוקים'", פורסם ב-11 במאי 2007, במאגר המאמרים הישראלי: www.reader.co.il. ראו גם שלום ירושלמי, "אורלי לוי היא טרף קל", 27 בפברואר 2009, אתר מעריב www.nrg.co.il.

התפיסה האידאולוגית הדומיננטית בתנועת החרות, שיוצגה על ידי מנחם בגין, סברה שנוצרה לכידות לאומית בלתי ניתנת לערעור בין אשכנזים למזרחים, תהליך שהתבטא כבר בתקופת מחתרת האצ"ל. תפיסה זו התעלמה מן השסע הערתי-מעמדי וראתה בו עניין מלאכותי, בייחוד לנוכח כוחה המלכד של הלאומיות. בה בעת השאירו בגין וחבריו את הנהגת התנועה בידי אישים מקרב יוצאי אצ"ל ולח"י, מרביתם ממוצא אשכנזי.

מחקרנו מלמד כי במהלך העשור שקדם למהפך נוצר מארג חדש של יחסים בתוך מרכז התנועה, שארגן מחדש את היחסים האתניים-מעמדיים סביב שותפות תחרותית – כזו שאינה מייחסת הצלחה או כישלון למוצא עדתי. שותפות זו היא שאפשרה גיוס קהל חדש של מזרחים לתנועה בתקופה שבה רק עלתה התביעה להעדפה מתקנת למזרחים על רקע מחאת הפנתרים השחורים. עם זאת השותפות התחרותית לא יישבה עד תום את נקודות החיכוך האלה: בין הוותיקים מאצ"ל ומלח"י לבין החדשים שהגיעו זה מקרוב; בין האשכנזים למזרחים; בין המרכז לסניפים בפריפריה; בין הצבת הסוגיה הערתית בנושא קבוע על סדר היום של התנועה לבין התעלמות ממנה. ואולם השותפות התחרותית פתחה מרחבים חדשים של התגוששות, של קואליציות ושל אפשרויות גמישות יותר לשילוב של קבוצות חדשות במשחק הפוליטי של מרכז התנועה.

בגין ותומכיו הותקפו תדיר במחצית השנייה של שנות השישים על רקע אוזלת ידם בגיוס קהלי יעד חדשים ובשילובם שילוב אמיתי במנגנון ובמרכז התנועה, מתוך חשש שיפגעו באידאולוגיה שעליה נוסדה התנועה. לעומת זאת השיטה החדשה שהנהיג יצחק שמיר, כאחראי לניהולה השוטף של התנועה בתקופה שקדמה למהפך, העבירה חלק מהכוח של התנועה לסניפים כמקור לגיוס פעילים, ובתמורה תגמלה את התומכים שהצליחו להוביל לניצחונות פוליטיים במישור המוניציפלי באמצעות שילובם במרכז התנועה. החברים החדשים שהצטרפו למרכז התנועה לא פעלו כקבוצה פסיבית אלא חתרו לקבל סמכות בקביעת מי שינהיגו את התנועה ובהשפעה על דרכה האידאולוגית. התודעה העצמית הפוליטית שהתפתחה בקרב פעילים אלה הייתה התשתית לשותפות ארוכת טווח של המזרחים עם תנועת החרות.

פרק ראשון

בין משא האופוזיציה לבין התשוקה לשלטון

סיפורו של המהפך אינו מתחיל ברגע התרחשותו אלא בהשתלשלות האירועים בעשור שקדם לו. הוא מתחיל בעת שבה היה נראה שמשא האופוזיציה יכול להיות מוחלף בישיבה קבועה סביב שולחן הממשלה. רגע מעין זה התרחש עם הזמנתה של רשימת גוש חרות ליברלים (גח"ל) בראשות חרות ליטול חלק בממשלת הליכוד הלאומי שהוקמה ערב מלחמת ששת הימים. תנועת החרות נגעה לראשונה בשולחן הממשלה והשתתפה בקבלת ההחלטות. המפלגה שהייתה רק לפני פחות מעשור מוקצה, הוצגה כעת לציבור כגוף פוליטי לגיטימי לכל דבר וכחלק בלתי נפרד מן הזרם המרכזי בחברה הישראלית. ראוי להדגיש כי נקודת ציון זו אינה מסתיימת במלחמת ששת הימים. השתתפותה של חרות בממשלת המערך נמתחה על פני שלוש שנים, שהן פרק זמן ארוך למדי במדינה צעירה יחסית. חרות הייתה חלק מממשלתו של לוי אשכול בשלהי כהונתה, אך היא הוזמנה גם לממשלתה של גולדה מאיר, שהוקמה לאחר בחירות 1969 והייתה אחת הממשלות האיתנות שכינהו אי-פעם בישראל.

פרק השתתפותה של חרות בממשלה חותם אפוא את תקופה המכוננת של מעבר חרות ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית שזכתה בפעם הראשונה ללגיטימציה שלטונית.²⁶ על השפעתה של תקופה זו אפשר ללמוד מן המקום שעדיין ממלאת חוויית המחותרת בקרב ותיקי התנועה ומנהיגיה. החלה תקופה חדשה שפתחה צוהר לרצון, ואולי אף לתשוקה, לעבור ממפלגת אופוזיציה למפלגת ציר, למפלגת שלטון. לשון אחר, היה רצון לעבור ממפלגה הבונה לעצמה תודעה עצמית ומסורת פוליטית של אחריות דמוקרטית וממלכתית למפלגה החותרת ביתר שאת אל השלטון ומנסה לתור, במעשים ופחות בדיבורים, אחר כל דרך אפשרית להגיע אליו.

26 וייץ (לעיל הערה 18).

על רקע זה אפשר להבין את מפח הנפש שחשו חלק מאנשי חרות לנוכח תוצאות הבחירות הכלליות בשנת 1969. תוצאות אלה נדמו בעיניהם לנקודת קיפאון ולמעין תקרת זכוכית שהמפלגה בהנהגת בגין נוגעת בה שוב ושוב. עם זאת החלו אנשי חרות לספור את הימים ואת החודשים הנוקפים בדרך אל הממשלה. דווקא המצטרפים החדשים בתנועה החלו להבין שדבר מה השתנה. היו אלה דמויות כעזר ויצמן, משה ארנס ויצחק שמיר שעזבו קריירה בטוחה בתחומי הביטחון והתעשייה לטובת הזירה המסוכנת לכאורה של הפוליטיקה של חרות. נדמה שהללו הבינו שזירה זו אינה עוד כה מאיימת, אלא דווקא מציעה חלופה ראלית המתחילה לצמוח אל מול תנועת העבודה. ויצמן ניסה כבר בשנותיו הראשונות בחרות לחולל שינוי בהנהגה באמצעות מעורבות במנגנון המפלגה ובאמצעות המרכז שלה. ליצחק שמיר נדרש לצורך כך זמן רב יותר. הוא עשה זאת בעבודה פוליטית שאמנם הייתה נאמנה למסורת המנהיגות של חרות אך סללה לעצמה דרך חדשה שהפכה לנדבך חשוב בדרך אל השלטון. תקופה זו, שתחמנו בשנים 1965–1977, מאופיינת בתנודות בין תחושת הייאוש העולה מדיוני מרכז חרות כי יהא מה שיהא העתיד, המפלגה תמשיך לאייש את ספסלי האופוזיציה, לבין התקווה שהתעוררה עם כל ברל של סימן העשוי להעיד על הצלחה אלקטורלית המסמלת מהפך אפשרי.

1. חרות במערכה על הלגיטימציה

חרות הוקמה כאמור כמפלגה פוליטית עצמאית על יסוד ארגון האצ"ל, שחדל להתקיים עם הקמת המדינה במאי 1948. הנהגת המפלגה הורכבה ברובה מחברי אצ"ל לשעבר ומחברי המפלגה הרוויזיוניסטית. חרות ראתה את עצמה כירשתו של זאב ז'בוטינסקי וכמממשת של רעיונותיו וכתנועת המשך לרעיון הרוויזיוניזם הציוני מתקופת טרום-העצמאות.²⁷ בבחירות לאספה המכוננת בשנת 1948 זכתה חרות ב-14 מנדטים. חברי המפלגה הרוויזיוניסטית, שלא הצטרפו לחרות בהנהגת מנחם בגין, ניגשו עצמאית לבחירות, אולם לא הצליחו לעבור את אחוז

27 יעקב שביט, המיתולוגיות של הימין, צופית: הוצאת בית ברל ומכון משה שרת, 1986, עמ' 207–228.

החסימה. הם הצטרפו לחרות כסיעה בשנת 1949 והתאחדו אתה בשנת 1951 בשם "תנועת החרות"²⁸.

בבחירות שנערכו ביולי 1951 חלה ירידה ניכרת בכוחה של חרות: מ-14 ל-8 מנדטים. בבחירות שנערכו ביולי 1955 החזירה חרות את כוחה, השיגה 15 מנדטים והפכה לגדולה ביותר בקרב מפלגות האופוזיציה. מצב זה נמשך עד המהפך במאי 1977. בבחירות שנערכו בנובמבר 1959 הגדילה חרות את מספר המנדטים שלה בשניים וקיבלה 17 מנדטים, ובבחירות שנערכו באוגוסט 1961 שמרה על מספר מנדטים זה. בשנת 1963 מנתה תנועת החרות על פי דיווחיה 48 אלף חברים שפעלו ב-183 סניפים.²⁹ בשורות אוהדיה ובוחריה של חרות בלטו עובדים פשוטים ושכירים חסרי מקצוע ובעלי רמת הכנסה נמוכה. רבים מהם בני עדות המזרח.

בשנת 1964 הקימה חרות את סיעת תכלת-לבן כדי שתשתלב בתוך הסתדרות העובדים שהייתה נתונה מאז ייסודה בשנת 1920 בשליטת מפא"י. הכוונה של חרות הייתה לחדור ל"מעוז הסוציאליזם" ולהגדיר מחדש את תפקידי ההסתדרות כאיגוד מקצועי שאינו בעל משק המעסיק עובדים, קרי ניתוק בין חברת העובדים להסתדרות. בראש הסיעה עמד אריה בן-אליעזר שריכז את אנשי "הקו השמאלי" של חרות ואת הצעירים שביקשו לראות את המפלגה פונה לגיוס ציבורים חדשים מהפריפריה. בשנת 1965 התמודדה תכלת-לבן בבחירות להסתדרות הכללית וזכתה ב-15% מקולות הבוחרים בלבד. הקמת הסיעה וקיומה לוו בפולמוס חריף בתוך חרות בין מנחם בגין, שהוביל את הקמתה, לבין אליעזר שוסטק, שעמד בראש ההסתדרות העובדים הלאומית והתנגד לה.³⁰

28 שלמה רוניק, מחתרת ופוליטיקה בחברה מפולגת: הארגון הצבאי הלאומי – ממחתרת מפלגתית למפלגה במחתרת, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 1998; ויץ (לעיל הערה 18), עמ' 96–119.

29 מתוך הערך "חרות", האנציקלופדיה העברית, כרך 18, ירושלים ותל אביב: חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, תשכ"ו, עמ' 29.

30 להרחבה בנושא ראו יעקב רוט, "תהליכי הקמת סיעת 'תכלת-לבן' בתנועת החרות", בתוך: יצחק גורני, אבי בראלי ויצחק גרינברג (עורכים), מחברת עבודה לארגון עובדים, שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2000, עמ' 669–692.

מעמדה של חרות בקרב קהל הבוחרים ובכנסת אופייני ביציבות מאמצע שנות החמישים ועד ראשית שנות השבעים. חרות פעלה כמפלגה השנייה בגודלה לאחר מפא"י. ואולם הקואליציות הממשלתיות מאז ייסוד המדינה, בייחוד בהנהגת דוד בן-גוריון, דחו לגמרי את שיתוף חרות והפכוה לגורם אפוזיטיוני מתמיד. לטענת אריה נאור מאז דחו רוב חברי ההסתדרות, במשאל חברים, את הסכם שיתוף הפעולה בין שני המחנות שעשה בן-גוריון עם ז'בוטינסקי בשנת 1935 נקבעה אסטרטגיה של דה-לגיטימציה של הימין הציוני בראשות חרות. פרישת ז'בוטינסקי מן ההסתדרות הציונית והקמת "ההסתדרות הציונית החדשה" ופעולותיהם העצמאיות של אצ"ל ולח"י בתקופת המאבק, אגב ערעור מתמיד על סמכותה של "ההנהגה הרשמית", סיפקו למפלגת השלטון נימוקים רציונליים ולגיטימיים לדחיקתם אל מחוץ למחנה ולהאשמתם בפשיזם. מן העבר השני אירועי הסזון ופרשת אלטלנה, שביטאו במובהק את דחיקתה של חרות, סיפקו לתנועה נימוקים שכלתניים להמשך הערעור על הלגיטימיות של שלטון מפא"י ובן-גוריון.³¹

ברקע הדברים עמדה גם ההאשמה ההיסטורית שהטילו חוגי תנועת העבודה על החוגים הרוויזיוניסטיים בדבר ההסתה שהובילה לדבריהם לרצח חיים ארלוזורוב בקיץ 1933, על שפת הים בתל אביב.³² ראוי להעיר כי שנים אחדות לפני המהפך ראה בגין בהתמודדות עם פרשת הרצח ועם הכתם ההיסטורי שנלווה אליה סוגיה חשובה ורלוונטית שמערך ההסברה של התנועה עדיין נדרש לה. פרשה זו הניעה אותו לא אחת לעסוק במאבקי העבר במקום להתמקד בבעיות ההווה. כך למשל באחת מישיבות המרכז שבה נידונו קשיי ההסברה של חרות לפני הבחירות הכלליות בשנת 1973 התייחס בגין בהרחבה גם למקרה רצח ארלוזורוב כאילו התרחש אך אתמול:

31 נאור (לעיל הערה 11).

32 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 20 ביוני 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4-2. מיד לאחר שעלה לשלטון הקים מנחם בגין ועדת חקירה ממלכתית לנושא זה בהשתתפות השופטים דוד בכור ומקס קנת והרב אליעזר ברקוביץ. מסקנות הוועדה התפרסמו בדין וחשבון: ועדת החקירה לחקירת רצח ד"ר חיים ארלוזורוב, ירושלים: המדפיס הממשלתי, תשמ"ה. על רצח ארלוזורוב ותנועת החרות ראו יעקב גולדשטיין, בדרך להגמוניה: מפא"י: התגבשות מדיניותה – 1930-1936, תל אביב: עם עובד, 1980.

חובתנו המוסרית להעמיד את המאשימים לפני אחת משתי האפשרויות, או שיוודו שטעו או שיתמכו בדרישה להקמת ועדת חקירה מורכבת מ-3 שופטים כי אם הם גם מתעלמים מהגילויים וגם מוסיפים להאשים האשמות שווא וגם לא נותנים יד למשפט. בשבוע הבא אנו נקיים מסיבת עיתונאים יחד עם צבי רוזנבלט, היחידי משלושת הנאשמים שנותר בחיים ומתהלך מדי פעם בפעם כאוב ואפשר להבין ללבו, עד היום מודפסים דברים שהוא היה באותו לילה לא בכפר סבא אלא על שפת ימה של תל-אביב. זו עילה [צ"ל: עליה] איומה שהוא חי בה עד היום. אנו נתבע או שיוודו שהייתה זו טעות או שדעת הקהל תתמוך בחקר האמת.³³

אירוע נוסף בעל משקל היסטורי שתרם למיקומה האופוזיציוני של תנועת חרות היה התנגדותה התקיפה בראשית שנות החמישים לקבלת כספי שילומים מגרמניה.³⁴ חרות חששה שבכך יישחק ויישכח זכר השואה ותהא התקרבות לא נאותה אל גרמניה המערבית. מנהיגי התנועה שילבו טענות אלה במאמציהם לשקם את כוחה לאחר הכישלון בבחירות לכנסת השנייה בשנת 1951.³⁵ תהליכי הדה-לגיטימציה התבטאו לא רק בהרחקה ככל האפשר של חרות מהשיח הציוני המרכזי, אלא גם באי-הקצאה של שום תפקיד ארגוני או ביצועי. כך למשל בימי העלייה הגדולה בשנות החמישים היו מפלגות שזכו, על פי מפתח פוליטי, במשרות ובמשאבים שהופנו לטיפול בעולים. תפקידים אלה לא היו נחלת חרות, שכאמור דבקה בה תווית המוקצים מחמת ההאשמה ההיסטורית.

33 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 20 ביוני 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4/2; פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 31 ביולי 1973, שם.

34 אף על פי שהיו עוד כמה מפלגות דוגמת מפ"ם והציונים הכלליים שהתנגדו להסכם השילומים, אפשר לקבוע שחרות הייתה המפלגה שהובילה את המאבק הסוער בהסכם.

35 יחיעם ויץ, "תנועת החרות נגד השילומים מגרמניה", בתוך: עדי אופיר (עורך), 50 ל-48: גיליון מיוחד של תאוריה וביקורת, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 1999, עמ' 99-111.

חרות בחרה להתמודד עם אסטרטגיית הדה-לגיטימציה לפעילותה במגוון דרכים. מצד אחד בלטה בהן גישתה הממלכתית לתפקידה כאופוזיציה, ומצד אחר הורגשה התכליתיות הפוליטית שאפיינה את ניסיונותיה להפוך למפלגה המציעה חלופה אפשרית לשלטון. באשר לגישתה הממלכתית של המפלגה, אפשר לומר שבגין היה בוודאי ער לרצון להציגו כדמות קיצונית המאיימת על סדרי המדינה ועל דיוקנה הדמוקרטי. באחד מדיוני המרכז בשנות השבעים הוא אף הציג את תולדותיה של חרות כמי שהתמודדה עם שלושה ניסיונות "להשמיד אותה".³⁶ חיים לנדאו בחר לתאר את התנועה כמי ש"עמדה במצור עשרות בשנים עם סגנון ורעיון" ו"ללא 'סולל בונה', לא פקידות בכירה, לא מקומות בכנסת ולא ראשי ערים".³⁷

כמשקל נגד במשך השנים הציג בגין את הישיבה באופוזיציה כשליחות שבה נושאת חרות הן מבחינת הרעיונות שחרות נאמנה להם והן מבחינת תפקידה הפרלמנטרי בדמוקרטיה הישראלית הצעירה. בדיוני המרכז התגאה בגין לא אחת שהוא ותנועתו נהגו תמיד כאופוזיציה ממלכתית אחראית שייצגה בגאון את הדמוקרטיה, להבדיל מהשלטון המתנשא שרבים הרכינו את ראשיהם מולו. הוא הזכיר מפעם לפעם כי תנועתו תמכה כלכלית במשפחות השכולות של לח"י ושל אצ"ל, שלא קיבלו עזרה מן הממשלה במשך שבע שנים. בכך הוכיחה התנועה "רגש אנושי לאומי". האחריות האופוזיציונית שקיבלו על עצמם בגין ואנשי חרות סייעה בידיהם להציג את עצמם כחלופה דמוקרטית-ממלכתית לשלטון.³⁸ גאוותה של חרות בהיותה גורם אופוזיציוני אחראי לא הפריעה לה

36 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

37 שם.

38 על הלך הרוח הממלכתי-דמוקרטי של מנהיגי המפלגה אפשר ללמוד מן הפרוטוקולים של ישיבות מרכז חרות בשנות השבעים. במהלך הדיונים במרכז חרות בתכניות המדיניות הפשרניות של ממשלת יצחק רבין הראשונה הטיחו אנשי המרכז דברים קשים בממשלה. בין היתר נאמר כך: "אנו עדים לבגידה, הלכו אנשי בליעל אל הערבים לקומם אותם נגד המתנחלים בא". כאן אנו צריכים לעמוד בכל תוקף – משפט יהיה! אלה בוגדים"; "ושרגא יורם: שקודם כל יש להעביר ממשלת זדון מהארץ. זו אינה ממשלת מחדל, אינה ממשלה [של] הפקרה ביטחוניית, זו ממשלה שאפשר לומר – הממשלה הבגידה בישראל". תגובתו של חבר הכנסת וראש הישיבה

לנקוט אמצעים סמליים שמטרתם להדגיש את היותה חלופה שלטונית ממשית. דוגמה לכך היא "מסע הניצחון" של בגין לפני הבחירות הכלליות בשנת 1959, בשכונות העולים החדשים בתל אביב. בגין נסע ברכב קרילק פתוח, כשכמה אופנועים מפלסים את דרכו בשכונות הדרום של תל אביב. חרות ביקשה בדרך זו לשרר כי למרות קוטנה האלקטורלי היא חלופה אפשרית לשלטון וכי מנהיגה הוא אדם רם מעלה היכול לשמש ראש ממשלה. מנגד, מסע זה זכה לקיתונות ביקורת מצד מנהיגי מפא"י ותומכיהם שניצלו את האירוע כדי להציג את בגין כפוליטיקאי בעל סגנון פוליטי המזכיר מנהיגים פשיסטים ופופוליסטים. כצעד נוסף בניסיון לחזק את הלגיטימציה שלה הצטרפה חרות בשנת 1962 להנהלת הסוכנות היהודית.³⁹

צעד חשוב ומעשי יותר היה הרכבת רשימת גח"ל עם המפלגה הליברלית – גוש חרות ליברלים – ערב הבחירות הכלליות בשנת 1965.⁴⁰ מן הבחינה האידאולוגית-מדינית נראה שלפחות בתחילת השותפות היו פערים בין הליברלים לבין חרות. הליברלים הדגישו כי הם אינם מקבלים את רעיון שלמות

חיים לנדאו הייתה נחרצת: "אני מבקש פה, לא לדבר במילים כאלה זו אינה ממשלת בגידה" (פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 22 באוגוסט 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/1). אירוע דומה התרחש גם בדיון המרכז בנושאים כלכליים דווקא, שבו התבטא יורם ארידור במילים האלה: "המעריך בוגד בציבור הפועלים". בגין עצר את נאומו של יורם ארידור וגער בו. הוא דרש לסלק את המילה "בוגדים" מהלקסיקון של חרות ובמקומה הציע את המילה "מתכחשים". הוא הסביר לחברי המרכז כי הוא עצמו אינו משתמש במילה "בגידה" בהתייחסו ליריביו הפוליטיים. לדעתו תהליך הקמת המדינה היה מלווה בייסורים המפלגים את הסולידריות בעם, ואלה קיימים כיום בכל הקשור לעניין יהודה ושומרון. אולם מטרתה של חרות היא להדגיש את המאחד ולא את המפלג. ראו פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בדצמבר 1974, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

39 בשנת 1923 הקים זאב ז'בוטינסקי את התנועה הרוויזיוניסטית ("ברית הציונים הרוויזיוניסטים" – הצה"ר). תנועה זו התפצלה מהסתדרות הציונית על רקע מחלוקות מדיניות והקימה את "הסתדרות ציונית חדשה" (הצ"ח).

40 ראו למשל גיורא גולדברג, האופוזיציה הפרלמנטרית בישראל (1965–1977), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, אפריל 1980, עמ' 276, 277–278; גולדשטיין (לעיל הערה 18).

המולדת שבו החזיקו חרות וראשיה. ואולם, מנקודת מבטה של חירות, למטרת האיחוד היו שני פנים מרכזיים: אלקטורלי ותדמית. מן הבחינה האלקטורלית רווחה הסברה, על סמך תוצאות בחירות 1961, שהגוש החדש יוכל להשיג 34 מנדטים לפחות: חרות זכתה בבחירות 1961 ב-17 מנדטים, והמפלגה הליברלית שהתגבשה על רקע האיחוד בין מפלגת הפרוגרסיבים והציונים הכלליים זכתה אף היא ב-17 מנדטים. בגין סבר כי חרות בראשותו צפויה להביא לגוש את מרבית הקולות, וכי תרומתם האלקטורלית של הליברלים תקטן. הנחתו הייתה כי שיתוף הפעולה יוביל לכך שהליברלים יזדקקו לציבור הבוחרים של חרות ולפיכך גם לסמכותו. חרות סברה אפוא שתלותם של הליברלים במנהיגה תגבר בהתמדה, ובעקבות זאת יאבדו הליברלים את זהותם ואת מעמדם הרעיוני והארגוני העצמאי.⁴¹

אולם הדברים אינם נותרים רק בתחום השיקולים האלקטורליים. מן הבחינה התדמיתית נועדה ההצטרפות לליברלים לתרום לחרות בשלושה מישורים. ראשית, לסייע לתנועה להיחלץ מן הבידוד הפוליטי שכפה עליה משטר מפא"י בראשות בן-גוריון. שנית, לסייע לה ליצור שותפות עם המעמד הבינוני האשכנזי על אגפיו הליברליים, ובכך להתרחק מהדימוי המעין פשיסטי שדבק בחרות. לבסוף, החבירה לליברלים ניסתה לשדר מתינות שהייתה נחוצה לכניית התדמית האחראית של חרות כמפלגת שלטון אפשרית⁴² ולהצבתה כחלק בלתי נפרד מן הממסד הפרלמנטרי.⁴³ יש אף הטוענים כי גח"ל לא הציגה מדיניות חלופית משלה זולת ביקורתה על הממשלה. השילוב בין שתי המפלגות התבסס, אם כן, על התנגדות למפלגת השלטון ולא על מטרת אידאולוגיות משותפות. הליברלים דאגו להדגיש מראשית השותפות עם חרות כי הם אינם מקבלים את רעיון שלמות המולדת שבו החזיקה חרות, וראשי חרות, שלא היו מעוניינים בשיבוש יחסיהם עם, הצניעו את עמדתם המסורתית. גם בנושאים כלכליים נמנעה גח"ל מהצגת מדיניות חלופית, וכך גם אפילו בתקופת המיתון בשנים 1966-1967.⁴⁴

41 שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, לוד: זמורה ביתן, 2002, עמ' 1315.

42 גולדשטיין (לעיל הערה 18).

43 גולדברג (לעיל הערה 40), עמ' 276, 277-278.

44 שם, עמ' 288.

החיבור בין חרות לליברלים ערב הבחירות הכלליות בשנת 1965 לא הניב את הפירות המיוחלים. גח"ל השיגה 26 מנדטים בלבד. היה זה כישלון אלקטורלי צורב.⁴⁵ הוא סתר את ההערכות האלקטורליות וחיבל בניסיון להרחיב את הקשר עם המעמד הבינוני הוותיק. הכישלון אף התעצם לנוכח התפצלותה של מפא"י בבחירות אלה לשתי מפלגות: המערך, בראשות לוי אשכול, ורפ"י (רשימת פועלי ישראל), בראשות דוד בן-גוריון. במערך חששו מרפ"י בראשות בן-גוריון יותר מאשר מגח"ל בראשות בגין. לפיכך כוונה תעמולת הבחירות בעיקר נגד רפ"י, שזכתה לבסוף ב-10 מנדטים בלבד, בהשוואה ל-45 מנדטים שקיבל המערך ול-10 מנדטים שקיבלה מפ"ם. גוש תנועת העבודה זכה בבחירות 1965 ב-66 מנדטים, וללא המפד"ל, השותפה הקבועה של מפא"י לשלטון, שזכתה אז ב-11 מנדטים.

בכל הנוגע למעמד הבינוני, אף כאן נמצא שההערכות המוקדמות לא הביאו בחשבון את הופעתה של רפ"י וכן את ההשפעות של הקמת הסיעה הפרוגרסיבית שהתפלגה מהמפלגה הליברלית על רקע סירוב אנשיה להצטרף לחרות. אלה הקימו את מפלגת "הליברלים העצמאיים", שזכתה בבחירות ב-5 מנדטים. בגין הודה בכישלון. כמו רבים אחרים גם הוא הכיר בעובדה שסיעה של 26 חברי כנסת איננה יכולה להוביל את החלפת השלטון.⁴⁶ העיתונאי טדי פרויס מתאר את האווירה בוועידה השמינית שהתכנסה ביוני 1966: "שררה אווירת נכאים אחרי התנפצות התקוות שתלו בהליכה משותפת עם הליברלים, שלמענה ריכך בגין את עמדותיו הפוליטיות ('נדגול בשלמות הארץ, אך אין פירוש הדבר ייזום מלחמה')".⁴⁷

45 על הרקע לרהביליטציה של חרות ראו אצל גולדשטיין (לעיל הערה 13), עמ' 345-380.
46 תמיר (לעיל הערה 41).
47 טדי פרויס, בגין בשלטון, ירושלים: כתר, 1984, עמ' 27.

לוח 1 תוצאות הבחירות לכנסת השישית, 2 בנובמבר 1965

מספר המנדטים	קולות (באחוזים)	שם הרשימה
45	36.7	מערך
26	21.3	גח"ל
11	8.9	מפד"ל
10	7.9	רפ"י
8	6.6	מפ"ם
5	3.8	ל"ע (ליברלים עצמאיים)
4	3.3	אגו"י (אגודת ישראל)
3	2.3	רק"ח
2	1.9	קידמה ופיתוח (רשימת מיעוטים מקורבת למערך)
2	1.8	פא"י (פועלי אגודת ישראל)
2	1.3	שיתוף ואחווה (רשימת מיעוטים מקורבת למערך)
1	1.2	העולם הזה – כוח חדש
1	1.1	מק"י

מקור: אתר הכנסת – www.knesset.gov.il/description/heb/heb_mimshal_res6.htm

משבר תוצאות הבחירות של 1965 השפיע על פעילות תנועת החרות ועל עבודת נציגייה בכנסת בייחוד במרוצת שנת 1966, אך נמשך הלכה למעשה עד כניסתה לממשלה בשנת 1977. אחד משיאי המשבר היה התארגנות עצמאית של אנשי סיעת "המרכז החופשי" בהנהגת חברי הכנסת שמואל תמיר, אליעזר שוסטק ואברהם טיאר שהביאה לפרישתם מגח"ל.⁴⁸ בגין עצמו הודיע באחת מישיבות

48 לעיון בנקודת מבטו של עו"ד שמואל תמיר ראו תמיר (לעיל הערה 41), עמ' 1279-1350. המשבר המשיך עד התפצלותה של המפלגה, ותומכיו של תמיר הקימו מפלגה בשם "המרכז החופשי".

המרכז על כוונתו להתפטר מתפקידיו בתנועה.⁴⁹ הודעתו נתקלה בהתנגדות חריפה מצד החברים שטענו כי הדבר יוביל להתמוטטות לא רק של התנועה אלא של הרעיון כולו שעליו מושתתת תנועת החרות. מאמר המערכת בעיתון "הארץ" תיאר את המשבר בחרות כאירוע שבוודאי יכריע את המפלגה: "מי שעקב אחרי העלילה בשבוע האחרון והביט אל תהום זו של שנאת אחים, יתקשה להאמין כי מפלגה זו תוכל לאורך ימים לשמור על ליכודה".⁵⁰

ברם המשבר והפילוג שבא בעקבותיו לא השפיעו הלכה למעשה על חרות. מתוך 106 נציגי חרות בעיריות ובמועצות המקומיות (לא כולל הנציגים בוועדי המושבים ובמועצות האזוריות) הכריזו רק 13 איש על הצטרפות למרכז החופשי. מחלקת הארגון של תנועת חרות, בראשות איתן לבני הנמרץ והנאמן לבגין, היא שעסקה בשמירה על שלמות הסניפים לאחר המשבר. ראשי המחלקה ביקרו בתדירות גבוהה כ-115 הסניפים ביישובים העירוניים וכ-90 התאים במושבים וביישובים חקלאיים אחרים. בדיווח על פעילות המחלקה לוועידה התשיעית נמסר: "התנועה יצאה שלמה ממבחן רציני זה, לא אבדו לה סניפים, ונכשלו אלה שניסו לנגוס ממנה נתחים, אין סניף על מפת התנועה שפעילותו נפגמה או שותקה".⁵¹

יתרה מזו: ייתכן שבחירות 1965 היו כישלון אלקטורלי, אולם הפעולות שננקטו לחיזוק תדמיתה המתונה של חרות עלו יפה. לפחות הפצת התפיסה שהתנועה היא מובילת האופוזיציה הלגיטימית לשלטון המערך הוכתרה בהצלחה. ערב מלחמת ששת הימים הוזמנה תנועת החרות לממשלת הליכוד הלאומי בראשות לוי אשכול. מטרת הממשלה הייתה לאחד את הכוחות הפוליטיים הציוניים לנוכח האיום במלחמה קשה מצד מצרים וחברותיה לקהילייה הערבית. מנחם בגין הצטרף לממשלה מטעם גח"ל ב-6 ביוני 1967 ושירת בה עד 17 במרס 1969. לשר בלי תיק נוסף מטעם גח"ל מונה יוסף ספיר מהליברלים. ההזמנה לשולחן הממשלה נתפסה כהישג פוליטי חשוב ורב משמעות לחרות. אין היא

49 ישיבת מרכז תנועת החרות, כפר המכבייה, 28 ביוני 1966, אמ"ז, תיק ה-18/2.

50 הארץ, 14 בספטמבר 1966.

51 הוועידה הארצית – תנועת החרות: דין וחשבון שמוגש לציירי הוועידה הארצית התשיעית, 26 במאי 1968, עמ' 8, אמ"ז, תיק ה-13/7/9.

יותר מפלגה לא לגיטימית, אלא היא עתה חלק מהשלטון, ועל פי בקשת יריבתה משכבר הימים.⁵²

כשנה לאחר המלחמה הדגיש בגין באחד מנאומיו כי הקמת ממשלת הליכוד הלאומי, שאליה הצטרף ימים ספורים לפני המלחמה, נעשתה שלא כדי לקבל תמורה פוליטית במובן של טובות הנאה בעבור תנועת החרות. ההצטרפות מבחינתו הייתה פעולה ממלכתית גרדא, חלק מתפקידה האחראי של אופוזיציה שהיה מי שתיאר אחר כך, ובנימה ביקורתית דווקא, "אופוזיציה קונסטרוקטיבית".⁵³ היא נועדה אך ורק לאיחוד כוחות של כל הגורמים החשובים בישראל בממשלה אחת, כדי לקבל הכרעות גורליות הנוגעות לאיום הקיומי שחשה האומה טרם המלחמה. בגין הדגיש את מקומה האחראי והמשפיע של חרות בעיצוב הרכב הממשלה ובניהול המלחמה לנוכח קבלת דרישתה של חרות לשיתוף רפ"י, המתחרה מבית של מפא"י, בממשלת החירום ולנוכח גיוסו של משה דיין למשרת שר הביטחון.⁵⁴ להישג הממלכתי הזה נוספה התחושה בקרב פעילי חרות בדבר הצלחתה של המפלגה להתגבר על המשבר הפנימי בשורותיה. באותה עת אמר חבר הכנסת מטעם חרות בן-ציון קשת (קצנלנבוגן): "כאשר אנו באים לדבר על המצב במדינה, חובה עלינו להזכיר את מצבה של התנועה, הרי צריך להזכיר מה היה מצבנו לפני שלושה חודשים ויותר, ההספדים שהספידו את תנועתנו [...] גמרתם ונתחסלתם! [...] העם חייב תודה לו, על הליכוד שבממשלת ישראל".⁵⁵

ברם אין להתעלם גם מאמירת התודה שהייתה חייבת חרות לממשלת המערך על המשך השותפות עמה בממשלה גם לאחר המלחמה וסיום מצב החירום. וחרות ידעה להשתמש היטב בישיבתה בממשלה כדי להתרחק מן הדימוי הלא לגיטימי. כך לדוגמה הדגישו ההזמנות הרשמיות לוועידת חרות בשנת 1968 כי את הנאום המרכזי יישא לא ראש התנועה ומנהיגה אלא "השר מנחם בגין".⁵⁶ לרגע, משא האופוזיציה הוחלף במשא המיניסטריון.

52 גולדשטיין (לעיל הערה 13), עמ' 345-380.

53 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 18 באפריל 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

54 נאום מנחם בגין בוועידה הארצית התשיעית.

55 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 3 באוגוסט 1967, אמ"ז, תיק ה-1/18/2.

56 אמ"ז, תיק ה-1/6/9/13, 1968.

2. תחושת הקיפאון האלקטורלי

ראש הממשלה מטעם המערך, לוי אשכול, נפטר ב־26 בפברואר 1969. למחליפתו בתפקיד בחר מרכז מפלגת העבודה ב־7 במרס בגולדה מאיר.⁵⁷ מאיר הנהיגה בהצלחה מרובה את המערך בבחירות הכלליות שנערכו ב־28 באוקטובר באותה שנה. הבחירות התרחשו בעיצומה של סדרת פעולות האיבה שבה פתחו המצרים במרס 1968 ושהתפתחה לכדי מלחמת התשה קשה בין כוחות צה"ל לבין המצרים לאורך תעלת סואץ. בבחירות חיזק המערך את כוחו במידה ניכרת. המפלגה הצליחה ללכוד סביבה את כלל מפלגות הלוויין שהיו מקורבות אליה: רפ"י, מפ"ם ואחדות העבודה.

עם זאת אף על פי שגח"ל הייתה שותפה בממשלה ונדמה היה שעובדה זו תורמת לגיטימיות שלה ומבססת את דימויה כמי שיכולה לתפקד ליד הגה השלטון, לא חל שינוי ניכר בתמיכה הציבורית בה. כמו בבחירות שנערכו ב־2 בנובמבר 1965 גם בבחירות 1969 קיבלה גח"ל 26 מנדטים בלבד ולא הצליחה להגדיל את מספר נציגיה. גם אם נצרף את קולות המחנה המזוהה עם סדר יומה הרעיוני של גח"ל – הלוא הוא המחנה המורכב מן המרכז החופשי ומן הליברלים העצמאיים – מדובר בתוספת של מנדט אחד או שניים. לעומת זאת המערך, שנתפס בקרב הציבור כמנצח הגדול לאחר מלחמת ששת הימים, קיבל 56 מנדטים. אמנם בהשוואה לבחירות 1965 ירד כוחה של תנועת העבודה ב־3 מנדטים, אולם בצירוף הרשימות המקורבות למערך הגיעה כוחה בשלטון לכדי 64 מנדטים: הרשימה הממלכתית שייסד בן-גוריון, שנרמטה באותה עת כלעומתית למחנה גח"ל (4 מנדטים); ומפלגות המיעוטים המקורבות למערך: "קידמה ופיתוח" (2 מנדטים) ו"שיתוף ואחווה" (2 מנדטים). אנו רואים אפוא שתנועת העבודה הקיפה יותר מחצי מחברי הכנסת, גם ללא מימוש הברית ההיסטורית עם המפד"ל ואפשרויות הקואליציה שניצבו לפני המערך. מנקודת מבטם של ראשי המערך, הבחירות הללו יכולות להעיד כי קבוצות הבוחרים המסורתיות, ובראשן המזרחים, שהשתלבו בארץ בהדרגה תוך כדי חיסול המעברות והמשמרת השנייה בבתי הספר והתבססות חלק מהם במעמד הבינוני, דבקו בדפוסי הצבעתם למערך

57 על הרקע למינוי גולדה מאיר כמחליפתו של לוי אשכול ראו מאיר חזן, "גולדה מאיר: מנהיגה על כס מזכיר המפלגה", עיונים בתקומת ישראל 20 (2010), עמ' 1-30.

גם בבחירות אלה ולא נהרו לכיוון חרות וגח"ל. המערך המשיכה להיות מפלגה דומיננטית, ועובדה זו לא נעלמה מעיני הפעילים ומעיניהם של מנהיגי תנועת החרות.

לוח 2 תוצאות הבחירות לכנסת השביעית, 28 באוקטובר 1969

מספר המנדטים	קולות (באחוזים)	שם הרשימה
56	46.2	המערך
26	21.7	גח"ל
12	9.7	מפד"ל
4	3.2	אגודת ישראל
4	3.2	ל"ע
4	3.1	רשימה ממלכתית
3	2.8	רק"ח
2	2.1	קידמה ופיתוח (רשימת מיעוטים מקורבת למערך)
2	1.9	פא"י
2	1.4	שיתוף ואחווה (רשימת מיעוטים מקורבת למערך)
2	1.2	העולם הזה – כוח חדש
2	1.2	מרכז חופשי
1	1.1	מק"י

מקור: אתר הכנסת – www.knesset.gov.il/description/heb/heb_mimshal_res7.htm

תוצאות הבחירות הכלליות בשנת 1969 הותירו בקרב אנשי חרות תחושה קשה של התמדד הקיפאון. החשש היה כי חרות מיצתה את כוחה האלקטורלי. ואולם היו גם מי שראו את הדברים בצורה אחרת. דוגמה לכך הוא דווקא ד"ר יוחנן בדר, מי שביקר את מהלך החבירה אל הליברלים וראה בו מהלך לא שלם. בדר גרס כי אפשר לראות בתוצאות הבחירות תמורה במפה האלקטורלית, הפותחת

צוהר לאפשרויות חדשות. באחת מישיבות המרכז בשנת 1972 טען ברר כי בכנסת התגבשו שני גושים גדולים, המערך וגח"ל, לאחריהם המפד"ל ולבסוף משתרכות מפלגות קטנות שיש להן מנדט אחד עד 4 מנדטים בכנסת.⁵⁸ לשיטתו, משמעות הדבר הייתה שהשאיפה של חרות לשמש חלופה שלטונית הפכה לברורה ולמוצקה יותר מבעבר. דומה כי נתון זה לא נעלם גם מעיניהם של הפעילים החדשים שביקשו להצטרף לחרות, ובהם גם אישים כולטים.

זה זמן רב שבגין נהג לפתוח את ישיבות המרכז בהקראת שמות החברים החדשים שהצטרפו לתנועה. היה זה שריד מתקופת ההתמודדות עם האי-גטימציה של התנועה ברחוב הישראלי, מעין מצעד ניצחון קטן של מי שלמרות ההגמוניה של מפא"י ראו לנגד עיניהם את האמת הפוליטית והצטרפו למפלגה הקטנה והרדופה. וכך, חרף הקיפאון בבחירות 1969, הצליחה חרות לצרף לשורותיה אישים בכירים שהעלו סומק קל בלחייה של המפלגה. עם האישים הבולטים שהצטרפו לחרות בתקופה זו נמנה מפקד חיל האוויר עזר ויצמן, שנתפס בציבור כאחד ממעצבי הניצחון הצבאי של מלחמת ששת הימים ועזב את משרתו בצה"ל. עם הצטרפותו ב-15 בדצמבר 1969 לזירה הפוליטית, כונס מרכז תנועת חרות לישיבה מיוחדת שבמהלכה מונה לשר התחבורה בממשלה החדשה, שאף אליה הצטרפה חרות.⁵⁹ זמן קצר לאחר מכן מונה ויצמן ליושב ראש הנהלת חרות, התפקיד השני בחשיבותו במפלגה.

אך ויצמן לא היה היחיד. בראשית מרס 1970 הודיע בגין שגם יצחק שמיר, ראש לח"י לשעבר ואיש "המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים" בדימוס, הצטרף לתנועת החרות כחבר מן המניין. לקראת סוף 1970 נודע גם על הצטרפותה של גאולה כהן, אף היא מחברי לח"י. בסוף 1972 הצטרף פרופ' משה ארנס, חבר אצ"ל לשעבר וסגן המנהל הכללי של התעשייה האווירית באותה עת. להצטרפות אישים אלה נלוותה תחושה של התחדשות ושל אופטימיות פוליטית שהלכה והתחזקה בקרב ראשי חרות בראשית שנות השבעים. "אין לי כל ספק", אמר בגין באחת מישיבות המרכז, "שאנו, עם ידידינו הליברלים, נמצאים במעלה-ההר",

58 פרוטוקול ישיבה א' של מרכז תנועת החרות, 31 בדצמבר 1972 (לעיל הערה 12).

59 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 14 בדצמבר 1969, אמ"ז, תיק ה-20/2. על נסיבות הבאתו של ויצמן ראו נאור (לעיל הערה 11).

וההכרה הכללית היא, שגח"ל זוכה לתמיכה ציבורית נרחבת [...] יש מקום להניח, שיש לגח"ל אפשרות, מהותית ויסודית וגם מעשית, להיות אלטרנטיבה לשלטון במדינה".⁶⁰

3. האתגר שהציב עזר ויצמן: סימנים מחודשים של ייאוש

באוגוסט 1970 פרשה גח"ל מן השותפות בממשלה בראשות גולדה מאיר. הסיבה לכך הייתה קבלת החלטת מועצת הביטחון 242 לעקרון הנסיגה משטחים תמורת שלום על ידי המערך, מהלך שאנשי חרות שללו מכול וכול.⁶¹ בעת הפרישה מהממשלה הייתה חרות בעיצומה של התרחבות שורתיה. בלטו בהקשר זה שני תהליכים. האחד היה הצטרפות סטודנטים צעירים לתנועה – בראשית שנות השבעים היו רוב אגודות הסטודנטים בשליטת גח"ל או בהשפעתה המכרעת. הדוגמה הבולטת ביותר הייתה קמפוס אוניברסיטת תל אביב שבו הגיעה גח"ל לתמיכה של 70% בקירוב מן המצביעים. גם באוניברסיטת בראילן נשלטה האגודה על ידי חרות לאחר שקיבלה בה רוב מוחלט: מתוך 21 נציגים נבחרו 11 מגח"ל. לגח"ל הייתה השפעה גדולה גם באוניברסיטאות חיפה וירושלים. שליטה זו הושגה אף על פי שעשור קודם לכן הייתה השפעת התנועה בקרב הסטודנטים קטנה. הסטודנטים התומכים בגח"ל נתפסו כקבוצה שמתוכה תצמח ההנהגה העתידית של תנועת החרות.⁶² התהליך האחר היה הצטרפותם של אישים בכירים אל חרות.

שני התהליכים לימדו כי המפלגה הצליחה להתגבר על תחושת משבר הלגיטימציה והמצור שליוותה אותה עשרות שנים, גם בישיבתה המחודשת באופוזיציה. התחזקות השורות עוררה ביתר שאת את תשוקתה לשלטון, שנראה היה עתה בהישג יד. התפתחות זו הובילה למהלכים ביקורתיים כלפי ההנהגה הוותיקה של חרות. היו שראו בה אבן נגף על נתיב הפריצה המיוחלת. עם המבקרים המרכזיים נמנה הרכש החדש עזר ויצמן. עד מהרה הגיעו הדברים לידי התנגשות חזיתית במנהיג התנועה מנחם בגין.

60 פרוטוקול ישיבה א' של מרכז תנועת החרות, 31 בדצמבר 1972, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

61 בנימין נויבדרג, המפלגות בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1997, עמ' 108.

62 דוח המחלקה לצעירים וסטודנטים, ללא תאריך, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

ויצמן נמנה עם הקצונה הצברית והכריזמתית שהובילה את הניצחון הישראלי במלחמת ששת הימים. כבן למשפחת הנשיא הראשון ולאחר ממנהיגי התנועה הציונית, חיים ויצמן, הוא גם נמנה עם שכבת העילית, מי שמכונים בפי חוקרי התנועות הלאומיות "האריסטוקרטיה הלאומית". הצטרפותו לתנועת החרות הייתה יותר ממשב רוח רענן במנהיגות המפלגה, והיא פורשה כסימן לכך שאכן דבר מה קורה. ויצמן סימל הכרה חוץ-תנועתית מצד בני דור ילידי הארץ בלגיטימיות של התנועה וביכולתה של המפלגה להתחדש ולהגיע לשלטון. עם הצטרפותו לחרות נהנה ויצמן מחופש פעולה מצד בגין ומצד ההנהגה הוותיקה בתנועה. תחילה מונה כאמור לשר התחבורה, התפקיד היחיד בעל תוכן ושררה שקיבלה חרות בממשלת הליכוד הלאומי של גולדה מאיר. עם פרישת גח"ל מממשלה זו מונה ויצמן ליו"ר הנהלת חרות. ברם התחוור למנהיגות הוותיקה בתנועה כי הוא אינו מסתפק בכך ופועל להצבת חלופה לדרך התנהלות התנועה וראשיה. ויצמן ביקש להפוך את חרות מתנועה העסוקה בסדר יום מדיני לתנועה העסוקה גם בענייני החברה וסבר שיש צורך בשינוי רדיקלי בדרכה. "אני חושב", אמר ויצמן לחברי המרכז, "שהיום יותר מאשר אי פעם, שמירת הגבולות והתעלה, ירדן, רמת הגולן, יש להם יחס הדוק למה שנעשה בעורף. העורף גם נלחם נגד החלטה 242, בעצם המלחמה של השיכון לזוגות צעירים. כל אותם הדברים שעושים את החיים באיכות גבוהה יותר ועם טוב יותר".⁶³ לטענת ויצמן חוסר יכולתה של חרות להפשיר את הקיפאון האלקטורלי נובע מהיעדר הרלוונטיות של סדר היום שלה למציאות הישראלית, שהשתנתה במהירות רבה מאז מלחמת ששת הימים.

ואולם ויצמן לא הצליח בניסיונו להוביל את התנועה בכיוון זה. כשנתיים לאחר הצטרפותו נטען כנגד מפקד חיל האוויר לשעבר שעמדותיו, היוצאות נגד השיח המרכזי בתנועה ונגד דעת ההנהגה, מכסות על ניסיונו הכוחני לחתור חתירה לא לגיטימית תחת מנהיגותו של בגין. האשמותיו מנגד של ויצמן את מנהיגות התנועה בפולחן אישיות ובהתעלמות מנהלים דמוקרטיים זכו לתגובה חריפה מצד בגין. הלה לא היסס להאשים את ויצמן קבל עם ומרכז בניסיון לקשר פוליטי, לפוטש.⁶⁴ לטענתו הפוטש שניהל ויצמן היה אמור לפעול באמצעות

63 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק 1-1/21/2.

64 ש.ם.

ביקורת קשה של התקשורת על דפוסי ההתנהלות הלא דמוקרטיים לכאורה של התנועה. בגין ראה במהלכו אלה ניסיון להשתלט על המפלגה, להחליש את מעמדו עד שיהיה מנהיג סמלי בלבד ובתוך כך גם להרחיק את החבורה הוותיקה. הוא הקריין לפני המרכז את התחושה כי נפגע עמוקות מהתנהגותו הפוליטית הלא נאמנה של ויצמן בתנועה.

הייתה זו הפעם השנייה במהלך תקופה קצרה, לאחר מערכת בחירות שנתפסה ככישלון של גח"ל, שאישיות מרכזית בתנועת החרות ניסתה לסלק את בגין מכהונתו כמנהיג חרות – הראשון היה שמואל תמיר.⁶⁵ שני האישים חלקו תפיסה דומה שניצחונה של חרות בבחירות לא יושג רק בזכות הכריזמה מעוררת הרגשות של בגין. יש צורך ביותר מכך. יתרה מזו, שניהם חשו כי בגין הפך לנטל על התנועה ולמכשול בהשגת מטרתה העליונה.⁶⁶ תחושה זו, יטען לימים דוד לוי, לא הייתה מנת חלקם של יחידים בתנועת החרות. בתנועה הלכה והתפשטה הסברה כי אם המפלגה חפצת חיים ושלטון חובה עליה לרענן את מנהיגותה – אם על ידי צמצום מעמדו של בגין ואם על ידי הובלת מהלך לסילוקו:

רבים בתנועה – תמיר וויצמן היו הכולטים שבהם אך לא היחידים – טענו משך שנים כי בגין הוא מכשול, כי לא יוכל

65 על התנגדויות מוקדמות למנהיגותו של מנחם בגין עוד בראשית התארגנותה של חרות ראו ויץ (לעיל הערה 18), עמ' 11-12, 96-119; אורנה מילר, "הבטליון החתוך" והנטיית 'הכנעניות' באצ"ל ובתנועת חרות מ'הועד העברי' ועד 'למרחב': אופוזיציה להנהגת האצ"ל ו'חרות'", עיונים בתקומת ישראל 14 (2004), עמ' 153-189.

66 בעבודת הדוקטור של דוד שורץ הוא השווה בין העימותים שהיו לבגין עם שמואל תמיר (1966) לבין אלה שהיו לו עם עזר ויצמן (1972). עיקרי קביעותיו הם שבמקרה של תמיר העימות היה ארוך וחרף ולווה במחלוקת ארגונית וטקטית על אופי האופוזיציה, ויכוח שהוביל לפרישה ולהקמת מפלגת המרכז החופשי. מול ויצמן העימות היה קצר ומתון יחסית. כאשר ויצמן נוכח שאין לו תמיכה במרכז ובוועידה הוא התפטר על דעת עצמו ופרש לביתו ולעסקים. עוד עולה כי בשני העימותים התערבותו האישית של מנחם בגין הובילה להחזרת המצב לקדמותו ולהשבת המנהיגות המייסדת לעמדה הדומיננטית. ראו בנושא זה שורץ (לעיל הערה 10), עמ' 48.

לנווט את התנועה לשלטון. דומה שרבים, ב"חרות" רבים מאד אפילו, קיבלו את התיזה שהועלתה לא פעם במפא"י ואשר אמרה כי בגין הוא הנכס החשוב ביותר שיש למפא"י.⁶⁷

המאבק הקצר בהנהגה והאיום על בכורתו של בגין חשפו כי למרות הכול עדיין שררה תחושת ייאוש בקרב חלק מחברי המרכז והפעילים. הללו חששו כי עם ההנהגה והמסורת הפוליטית הקיימים לא תוכל חרות לנצל את ההזדמנויות ההיסטוריות העומדות לרשותה ולהגיע אי-פעם לשלטון. אם בגין ותומכיו ראו לנגד עיניהם את ההתפתחות האלקטורלית של מחנה גח"ל, מתנגדיהם טענו בייאוש כי המערך שולט בכל רובדי החיים – כלכלה, ביטחון וחינוך – ואינו מותיר לחרות כר פעולה. אך כעת לא היה אפשר לתרץ את האי-הצלחה באי-לגיטימציה של חרות. דומה שסוגיית הלגיטימציה היא אנכרוניסטית, וכעת הזכירו הפעילים את עובדת עוצמתו הארגונית של המערך.

כך למשל ציפו חברי מרכז חרות כי העולים החדשים שהגיעו מברית המועצות באותה עת יצביעו בהמוניהם בעבור תנועתם. במשך שנים רבות השקיעה הנהגת חרות – כמו ממשלת ישראל – מאמץ רב בהסברת ענייניהם של יהודי ברית המועצות מסורבי העלייה והנתונים תחת דיכוי המשטר הסובייטי. לצורך כך הם נשאו נאומים, ערכו הפגנות ועצרות ויזמו פעילות מדינית בין-לאומית, שכללה פנייה לראשי הקונגרס בארצות הברית להצטרף למאבק למען העלאת היהודים מברית המועצות לארץ. עם פתיחת השערים החלקית לעלייה מברית המועצות בראשית שנות השבעים, סברו מנהיגי חרות כי עמדתם הממלכתית תישא פרי וציפו לתמיכתם של העולים החדשים בתנועה. ואולם חברי המרכז שעמדו עמם בקשר הדוק ויום-יומי הציגו תמונה הפוכה. לטענתם לרשות המערך עמדה עוצמה ארגונית אדירה – ארגוני תעסוקה, בריאות ותרבות – בטיפולו בעולים החדשים מברית המועצות. המשאבים הרבים הללו בלטו לנוכח הפעילות דלת התקציב והתגמולים שיכלו לנקוט פעילי חרות.⁶⁸

67 אבנרי (לעיל הערה 2), עמ' 167.

68 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 21 במרס 1973, אמ"ז, תיק ה-11/2/4/1.

מקור נוסף לייאוש היה הדימוי של המערך כ"סופרמרקט של דעות מדיניות וחברתיות", שלטענת אנשי מרכז חרות אפשר לה לבסס את עמדתה ההגמונית במשך שנים. כך לדוגמה תואר המערך כגוף פוליטי שאפשר למצוא בו חיבור בין יונים לנצים ובין קפיטליסטים לסוציאליסטים אדוקים. מצד אחד ניצבו יו"ר הסתדרות העובדים הפעלתני, יצחק בן-אהרן, ולא רחוק ממנו שר האוצר מטעם המערך, פנחס ספיר, שהיו הפכים מבחינת דעותיהם הכלכליות, אך תמכו שניהם בנסיגה מן השטחים שנכבשו מלחמת ששת הימים, ומצד אחר ניצבו גולדה מאיר וישראל גלילי שהיו בעלי עמדות נציות. גישה זו טענה כי כל הזירה הפוליטית – הן עמדת הממסד הן הביקורת המדינית והכלכלית-חברתית על הממסד – נמצאת בידי מוסדות וארגונים של המערך, ללא שום השפעה מהותית של חרות. בעיני פעילים וחברי מרכז חרות היה בכך כדי להסביר את תחושת האופוריה ששלטה בקרב מנהיגות המערך, על אף התסיסה החברתית שהתבטאה בשביתות פועלים תכופות, במחאה עדתית ובמתח מדיני. חבר המרכז אריה קוצר היטיב לתאר את היקף השליטה של המערך במציאות הפוליטית בישראל ואת הקושי למצוא לחרות מקום מובחן בתודעת הציבור:

טענתי בשנים האחרונות: מנהיגי העבודה ובן-אהרון בתוכם ממשיכים לשיר את המנון "מזי הרעב", ממשיכים לדקלם על מלחמת המעמדות, והם הם מגיני מעמד העובדים. טענתי והוכחתי שלמעשה עומדים הם, הקיבוצים, חברת העובדים וראשי העבודה מצידו הקפיטליסטי של המתרס והפועלים מצדו השני. למעשה, מהווים אנו בעצם הרכבה חברתית של התנועה את אלה החייבים להלחם את מלחמת העובד. מתפקידנו להוריד מעל ראשיהם של מנהיגי העבודה את ההילה הכוזבת, המתעה [צ"ל: המטעה] הזאת. הצעתי בזמנו תכניות פעולה והסברה בנדרון. אבל על כך הנהגת ההנהלה הקודמת והנהלת גח"ל תגיב בגינוי. האם חל שינוי בהנהלה החדשה בכיוון של אימוץ דרכי פעולה חדשות וראיה בעיניים פקוחות יותר? הסימנים אינם מעודדים.⁶⁹

פרק ראשון בין משא האופוזיציה לבין התשוקה לשלטון

"להם יש הכול", אמר חבר מרכז אחר, "טלוויזיה, רדיו, עיתונות בשפה הלועזית, הכול הוא בידי המפלגה השלטת".⁷⁰ חבר המרכז פלדהון סיכם את הדברים במילים האלה:

הגוש השליט היום כל הזמן מביע את דעתו על כך שהגוש הזה הוא האפשרות היחידה לשלטון, האפשרות היחידה להתפתחות הארץ, האפשרות היחידה בכלל לחיות אין אפשרות אחרת. אני חושב שאנו צריכים בכל המאמצים ובכל האפשרויות להוכיח בכל מקום שיש גוש אחר שהוא לא רק יכול לעמוד בראש המדינה שלנו, שהוא לא רק יכול לעשות הרבה יותר טוב מהגוש השולט היום אלא אנו צריכים לשכנע שהוא הגוש היחיד שהיום יכול לעשות ולעמוד על שלמותה של הארץ.⁷¹

4. ההתארגנות לקראת בחירות 1973

שנת 1973 נקבעה להיות שנת בחירות כלליות ומוניציפליות, שהיו אמורות להתקיים באוקטובר. המפלגה הליברלית, שותפתה של חרות, צירפה לשורותיה באותה שנה שני אישים חשובים. הראשון היה האלוף אריאל שרון והשני שלמה להט (צ'יץ'), שביקש להתמודד על ראשות עיריית תל אביב. הצטרפות אישים אלה חיזקה את האיתות בדבר הלגיטימציה הציבורית של גח"ל. אמנם השניים לא הצטרפו לחרות, אך לא היה אפשר להתעלם מכך שמדובר בהצטרפות לשותפות פוליטית שהחזיקה מעמד כבר קרוב לעשור ובראשות תנועת החרות. חרות לא הייתה אפוא מוקצה עוד. היא הייתה חלק ממערך אופוזיציוני לגיטימי ואף הפכה להיות קרש קפיצה ראלי לשלטון.

הצטרפותו של שרון לגח"ל התבררה כבעלת משמעות ארוכת טווח. מראשית דרכו הפוליטית חתר שרון להקמת גוש נרחב ככל האפשר של מפלגות ושל רשימות פוליטיות המזוהות עם מסריו של הימין. מטרתו זו השתלבה היטב

70 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 18 באפריל 1974, אמ"ז, תיק ה-1-24/2.

71 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 30 במאי 1973, אמ"ז, תיק ה-1-2/4.

בזו של מנחם בגין. השניים ביקשו להקים מבנה פוליטי ימני נרחב שיתחרה במערך של תנועת העבודה, מעין "המערך של הימין". במוקד המשא ומתן בין חרות לבין השותפות הפוטנציאליות ניצבה התנגדותה המוחלטת של חרות לכל נסיגה אפשרית מהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים לטובת הסדר מדיני עם ארצות ערב. בגין דיווח לחברי מרכז חרות כי הליברלים העצמאיים בישרו לו שהם נכונים להיכנס לגוש החדש כל עוד תודיע חרות על נכונותה לפשרה טריטוריאלית. בתמורה הם יעניקו לחרות את ארבעת המנדטים שלהם. בגין סירב בתוקף להצעה, בקבעו כי השמירה על שלמות הארץ צריכה לעמוד במוקד מטרותיו של הליכוד לנוכח ההכרעות המדיניות העתידיות.⁷²

במרכז חרות היו מי שביקרו את הכוונות להרחיב את השותפות הבין-מפלגתית ולהקים גוש חדש שיסייע לחרות להגיע לשלטון. גורם מתנגד בולט היה חבר הכנסת הוותיק מטעם התנועה עוד מימי הכנסת הראשונה, ד"ר יוחנן בדר. בדר לא התנגד להקמת גושים פוליטיים גדולים אך ראה בהם מהלך זמני בדרך לאיחוד מלא של כל מפלגות הימין. במאמר שפרסם בדר בעיתון "היום", במרס 1968, הבהיר מי שנחשב אחד האידאולוגים המובילים של חרות את עמדתו באשר להקמת גח"ל:

לשותפות תנועת החרות והמפלגה הליברלית לא קראנו מערך אלא גוש. השם עצמו מוכיח שהתכוונו לליכוד מרחיק לכת יותר מאשר למערך בלבד. בשם מערך מושם הדגש על המשך גורמים נפרדים שעשו ביניהם הסדר למטרה מוגבלת [...] אך לא לליכוד אירגוני. אך גוש הוא ביטוי המדגיש שעיקר ההתלכדות היא לא מבחינה חיצונית אלא מבפנים. ההסדרים שנעשו בגוש חרות ליברלים היו מלכתחילה יותר מרחיקי לכת מאשר אלה שבמערך: הוחלט לא רק על קיום סיעות משותפות בכנסת וברשויות המקומיות אלא גם בהסדרות. יתר על כן הוחלט על הקמת הנהלה משותפת לשתי המפלגות. בלי שאיפה משותפת לאיחוד – אין טעם לגחל.⁷³

72 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, שם.

73 יוחנן בדר, "מן הגוש לאיחוד", היום, 1 במרס 1968.

בוועידה בשנת 1968 ניסיון האיחוד לא הצליח. חרות והליברלים המשיכו בדפוס השותפות הפוליטית, כלומר בשימור פערי ההשקפה בין התנועות. לכן בהגיבו הפעם למהלך הקמת הגוש החדש, הזכיר בדר לחברים במרכז התנועה שכאשר הקימו את גח"ל בשנת 1965 היה מוסכם על השותפים שמדובר במהלך ביניים לקראת איחוד מלא. לדבריו כעת, בשנת 1973, אמנם הפך המצב הזמני קבוע, אך הלכה למעשה ניתן חופש לכל אחד מן השותפים בגוש להישאר עצמאי וריבוני בתוך הסיעה הפרלמנטרית. בדר יצא נגד מצב זה וגרס כי הקמת גוש פוליטי מחייבת התייעצות רציפה, מציאת פשרות בלתי פוסקות והשקעת זמן רב לצורך דיונים מעמיקים לפני כל החלטה חשובה. אך הגרוע מכול היה לדעתו החשש כי הקמת גוש פוליטי תוביל לויתור על עמדות מדיניות בעלות חשיבות עקרונית לחרות. בניגוד לרושם שעלול להיווצר, גם בדר היה פוליטיקאי ששאף להגיע לשלטון, אולם הוא גרס כי מפלגה פוליטית נבחרת ביכולתה לדבוק בעקרונותיה ובאידאולוגיה שלה וביכולתה לממשם הלכה למעשה, שאם לא כן היא חוטאת לשליחתה. האיחוד עם הליברלים ועם המפלגות שהוצעו לצורך הקמת הגוש הימני החדש מסיט לדעתו את חרות מיכולתה לדבוק בעקרונותיה. בדר הסכים לקואליציה של מפלגות, כשכל אחת מהן שומרת על זהותה הפוליטית, אך לא לאיחוד ביניהן. ביקורתו התמקדה בכך שפירוש המהלך שבגין הציע היה נכונות להטיל על חרות מגבלות מהותיות יותר ומסוכנות יותר מאלו של קשר קואליציוני מקובל בין מפלגות. דרך זו, סבר בדר, תפגע בעקרונות חרות ובזהותה בטווח הרחוק.⁷⁴

על עמדתו של בדר חלק חבר הכנסת בן-ציון קשת. הלה הודה כי גם הוא סבר במשך שנים ארוכות כי לא מספר המנדטים קובע אלא איכותם. אולם למרות זאת החליט עתה לתמוך ביצירת הגוש החדש. הוא נימק את החלטתו בעליונות של מה שכינה "הפרימט הלאומי". לטענת קשת, הגוש החדש ייצור תחושה בקרב אזרחי המדינה כי אפשר להפיל את המשטר הקיים וכי גוש זה הוא כוח המביא עמו תקווה ממשית. הוא הוסיף כי ההליכה עם הגוש החדש תיצור לכל הפחות מצב שבו הכנסת הבאה לא תוכל להחליט על חלוקת הארץ. ויתרה מזו, יש אפשרות שגוש זה יקים את הממשלה הבאה, ותנועת החרות היא זו שתחרוץ

74 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, אמ"ז, תיק 1-11/2/4.

את גורל הארץ. קשת הבהיר כי בניגוד לברדר הוא אינו חושש מתוצאות הבחירות שהיו אמורות להתקיים ב־30 באוקטובר 1973. לשיטתו אם תידחה הצעת בגין להקמת הגוש החדש יואשם בגין בהתנגדות להצטרפות כוחות היכולים לשנות את פני המציאות. הוא יואשם באחריות להמשך הישיבה באופוזיציה מאחר שהניח להזדמנויות היסטוריות לחמוק ממנו במקום להובילן.

מי שחזק את דברי קשת היה הרכש החדש של תנועת החרות פרופ' משה ארנס. הלה גרס כי הגוש החדש יסייע לשינוי תדמיתה של חרות ממפלגה נצית קשוחה למפלגה מתונה יותר שיש בכוחה להשתנות. הדבר יאפשר לטענתו הצטרפות של אישים נוספים שבעבר לא הזדהו עמה בגלל תדמיתה הקנאית. עוד טען כי לפני חרות עומדות שתי בררות: האחת, להצטרף לגוש המוצע שבו יהיו שרון וויצמן פעילים בהנהגת גח"ל; השנייה, מצב שבו יצטרפו שרון וויצמן לסיעות הרשימה הממלכתית (ע"מ) והמרכז החופשי. לדעתו מבחינת הסיכויים בבחירות עדיפה דרך האחדות. חבר המרכז, השופט בדימוס בנימין הלוי, טען אף הוא כי הליכוד החדש יכול ליצור מצב של פירוד המערך ופירוקו, אם האגף הימני במערך, בראשות משה דיין, יצטרף לליכוד:

יש לנו כנפיים ואנו יכולים ללכת קדימה [...] הפחד שמשה דיין יתפלג מהם הולך וגובר והפחד שאנו נהיה הרוב ואנו נקבל את הרכבת הממשלה לידינו ויו"ר תנועת החרות יהיה ראש הממשלה היום הזה הסיכוי נראה ריאלי זה הפעם הראשונה מזה עשרות בשנים ובידי המרכז לתת את הדחיפה להגשים רעיון זה של תנועת החרות במסגרת גח"ל וגוש לאומי רחב שקם היום, הערב הזה.⁷⁵

וחבר המרכז משה ארנס אמר: "אולי בפעם הראשונה אנו רואים סיכוי להכריע אותו מבנה מונוליתי של השלטון מפא"י עם מפד"ל נראים סדקים שהולכים וגדלים [...] יש אחוז ניכר של בוחרים שאינם נמנים עם הבוחרים המסורתיים אשר ממורמרים ואינם מרוצים ומתנגדים למשטר הקיים".⁷⁶

75. שם.

76. שם.

ישיבת מרכז חרות ב-31 ביולי 1973 מלמדת כי הנהלת גח"ל החליטה לסמוך את ידיה על הקמת גוש מפלגות הימין החדש. המרכז אישר ברוב עצום, של 119 איש, את הקמתו של גוש פרלמנטרי שבו יהיו שותפות: גח"ל; הרשימה הממלכתית (ע"מ) המתחדשת בהנהגת יגאל הורוביץ; המרכז החופשי בראשות שמואל תמיר, שפרש מחרות שנים ספורות קודם לכן אך עתה חזר לשתף פעולה עמה; הליברלים העצמאיים; תנועת העבודה למען ארץ ישראל השלמה. הגוש החדש נקרא "הליכוד" מעין משקל נגד ל"המערך".⁷⁷ בישיבת מרכז חרות בספטמבר 1973 הובאה לאישור אמנת הליכוד שנפתחה במילים האלה: "אנחנו, נציגי גח"ל, הרשימה הממלכתית,⁷⁸ המרכז החופשי ותנועת העבודה

77 בכיוגרפיה של דוד לוי נכתב (אבנרי [לעיל הערה 2], עמ' 165):

המאמצים להביא להקמת הליכוד נתקלו בקשיים עצומים, ואז קבעו דוד לוי ויורם ארידור עובדה בשטח – הם הקדימו את המפלגות וכוננו את הליכוד במסגרת הסיעות בהסדרות על-ידי הקמת סיעה משותפת של גח"ל לע"ם ורפ"י [...] בבחירות לוועידת ההסדרות שנערכו בספטמבר 1973 זכתה סיעת הליכוד ב-177 אלף קולות. זה היה 22 אחוז מכלל הקולות (אותו שיעור כמו ב-1969), אך עיקר ההישג בבחירות אלו היה בבחירות למועצות הפועלים. ב-42 מועצות זכה הליכוד ביותר מ-25 אחוזים, ביניהן מועצות כמו אור-עקיבא, אופקים, חצור, יבנה, ירוחם, מגדל-העמק, קרית-גת. בבית-שאן קיבל הליכוד 35 אחוזים.

78 את הרשימה הממלכתית הקים דוד בן-גוריון, והיא התמודדה לכנסת השביעית. הרשימה הוקמה אחרי שבן-גוריון וכמה מתומכיו לא הצטרפו עם רפ"י למפא"י ולאחדות העבודה-פועלי ציון לצורך הקמת מפלגת העבודה. בבחירות 1969 זכתה הרשימה בארבעה מנדטים, וחברי הכנסת שנבחרו מטעמה, מלבד בן-גוריון, היו: יגאל הורוביץ, איסר הראל ומאיר אביזוהר. בן-גוריון התפטר מן הכנסת ב-1970 ואת מקומו תפס זלמן שובל. כמה חודשים אחרי שהתפטר הודיע בן-גוריון כי אינו קשור עוד לרשימה הממלכתית וכי אילו היה בוחר בפעילות פוליטית היה מצטרף למפלגת העבודה. מאיר אביזוהר הצטרף כקבוצת מיעוט למפלגת העבודה, ובשנת 1973 הצטרפה הרשימה לגח"ל, למרכז החופשי ולתנועה למען ארץ ישראל השלמה והתמודדה אתן ברשימה משותפת – הליכוד. לקראת הבחירות לכנסת התשיעית הוביל מנהיג הרשימה הממלכתית, יגאל הורוביץ, את המאמצים לאיחוד עם המרכז העצמאי ועם התנועה למען א"י השלמה, שהיו גם הן חברות בליכוד. מאמצים אלה הובילו להקמת מפלגת לע"ם בהנהגתו, כמפלגה בתוך סיעת הליכוד.

למען ארץ ישראל השלמה,⁷⁹ החלטנו להקים גוף משותף, הליכוד, בכנסת, ברשויות המקומיות ובהסתדרות העובדים, ולפעול יחד למען שלימות הארץ בטחון ושלום.⁸⁰ התקנון קבע כי הגוש הפרלמנטרי המשותף, "הליכוד", יפעל כחטיבה אחת, בשלטון או באופוזיציה. בנושאים שבעניינם לא תושג הסכמה יינתן חופש הצבעה והבעת עמדה. הנהלת הסיעה תורכב מ-9 חברים: 6 מגח"ל, 1 מן הרשימה הממלכתית, 1 מהמרכז החופשי ו-1 מתנועת העבודה למען ארץ ישראל השלמה. הנהלת הליכוד תורכב מ-13 חברים: 8 חברים מגח"ל, 2 מן הרשימה הממלכתית, 2 מן המרכז החופשי ו-1 מתנועת העבודה למען ארץ ישראל השלמה. כבר לקראת ההצבעה על הקמת הליכוד בתנועת החרות הסביר בגין כי מפלגתו נפתחה לקהלי יעד חדשים, בעיקר לצעירים:

לאחרונה נאמתי, לקראת הבחירות להסתדרות, ב-5 מקומות. יעידו החברים במקומות בהם נאמתי שאנו תנועת הנוערים בישראל. 80% מהציבור שבא לשמוע את דברנו הם בגיל 18-30 ומשום שאנו תנועת הנוערים יכולנו לחוש את התלהבות.

79 "תנועת העבודה למען ארץ ישראל השלמה" – יסודה בתנועה למען ארץ ישראל השלמה. זו שימשה תנועה חברתית של אישי ציבור ואנשי רוח שקמה ביולי 1967, כחודש לאחר מלחמת ששת הימים. התנועה קראה להחזיק בכל השטחים שנכבשו במלחמה זו ולהתיישב בהם. התנועה הייתה בראשית דרכה על-מפלגתית ועם מייסדיה נמנו אישים מוותיקי תנועת העבודה ומוותיקי התנועה הרוויזיוניסטית וכן סופרים, משוררים ואנשי חינוך, ובהם: נתן אלתרמן, אהרן אמיר, חיים גורי, רחל ינאית בן-צבי, בני מהרשק, יצחק טבנקין, יעקב אורלנד, זאב וילנאי, יצחק שלו, זרובבל גלעד, אורי צבי גרינברג, שמואל יוסף עגנון, חיים הזו, יהודה בורלא, הרב משה צבי נריה, ישראל אלדר, דן טלקובסקי, איסר הראל ואלוף (מיל') אברהם יפה. על מנשר הפתיחה של התנועה היו חתומים יותר מ-50 איש. במנשר נכתב בין השאר: "ניצחנו של צה"ל במלחמת ששת הימים העמיד את העם והמדינה בתוך תקופה חדשה וחותרת גורל. ארץ ישראל השלמה היא עתה בידי העם היהודי, וכשם שאין לנו רשות לוותר על מדינת ישראל, כך מצווים אנו לקיים את מה שקיבלנו מידה – את ארץ ישראל". התנועה פעלה פעילות חוץ-פרלמנטרית והוציאה לאור ביטאון בשם "זו הארץ". לקראת הבחירות הכלליות ב-1973 ביקשה להתמודד על מקום בכנסת. פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 17 בספטמבר 1973, אמ"ז, תיק 1-1/2/4.

הנעורים. וכך במועצות ועידות התנועה מתחדשת, קולטת, כובשת [...] ב-10 הימים האחרונים קבלנו החלטה מסוימת לפיה אנו מוכנים להקים גוש עם יריבים היסטוריים שלנו [...] כן, קרה משהוא לתנועתנו.⁸¹

5. הבחירות שלאחר המלחמה והפשרת הקיפאון האלקטורלי

הבחירות שנועדו להתקיים באוקטובר 1973 נדחו בעטייה של המלחמה הקשה שפרצה עם צבאות מצרים וסוריה – מלחמת יום הכיפורים. בקרבות מרים בסיני וברמת הגולן נהרגו אלפי ישראלים, מצרים וסורים. בתחילת המלחמה הצליחו כוחות מצריים גדולים לחצות את תעלת סואץ ולהשתלט על רוב קו המעוזים ועל חלקים במערב סיני. בד בבד, בחזית הסורית, הצליחו כוחות הצבא הסוריים לחדור לרמת הגולן ולסכן את עמק הירדן ואת עמק החולה. עוצמת המלחמה הפתיעה את החברה הישראלית. למלחמה גויסו גם מפקדים לשעבר שהופקדו על ניהול החזית. בלטו בהם הרמטכ"ל לשעבר חיים בר-לב והאלוף אריאל שרון. פרק הקרבות במלחמה התנהל מ-6 באוקטובר עד 24 באוקטובר 1973, אולם חלקים רחבים מכוחות המילואים שגויסו נותרו עד תום החורף באזורי הפסקת האש שהושגה בהתערבות ארצות הברית. עד שוך הקרבות הצליחה ישראל להחזיר לעצמה את היוזמה הצבאית ולהעביר את המלחמה אל שטחי מצרים וסוריה שחיילי צה"ל הצליחו להשתלט עליהם. המלחמה הסתיימה בהסכמי הפסקת אש בנובמבר 1973. כעבור כחודש נפתחה בז'נבה ועידת שלום, ובעקבותיה נחתם הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים. במאי 1974 נחתם הסכם דומה עם סוריה.⁸²

81 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, שם.
82 על אירועי המלחמה אפשר ללמוד מדוח ועדת אגרנט: ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים, תל אביב: עם עובד, 1975; חיים הרצוג, הימים הנוראים: פרשנות על מלחמת יום הכיפורים, תל אביב: ספרית מעריב, 1973; המזרח התיכון לאחר מלחמת יום הכיפורים, הרצאות ודיונים בימי עיון שקיים מרכז ההסברה, ירושלים: מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, אביב 1975.

בשל המלחמה נדחו הבחירות לכנסת שנועדו לאוקטובר 1973 ל-31 בדצמבר 1973. המערך התמודד עם הססמה "בכל זאת מערך". בראשו עמדה גולדה מאיר ולימינה ניצב שר הביטחון משה דיין. השניים בוקרו בחריפות על ידי הציבור ועל ידי החיילים המשוחררים על המחדלים הרבים שליוו את המלחמה. ההנהגה הואשמה בקוצר ראייה בדבר יכולתה לחזות את המלחמה ולמנוע אותה ובשאננות בכל הנוגע להכנת הצבא למלחמה. חיילי המילואים שחזרו מהקרבות העידו על חוסר המוכנות הלוגיסטית של הצבא ולפרקים אף על קריסתו. המאות הרבות של ההרוגים ואלפי הפצועים העידו אף הם על מחיר המלחמה שכונתה עד מהרה "המחדל" והפכה לנושא שיחה מרכזי בציבור הישראלי. ועדת החקירה הממלכתית שמונתה לבדוק את הכנות צה"ל למלחמה ואת מהלכיה, בראשות נשיא בית המשפט העליון השופט שמעון אגרנט, כבר ישבה על המדוכה מחודש נובמבר.

דומה היה שהמערך צפוי לאבד את השלטון כבר בבחירות הקרובות. ואולם הוא הצליח לנתב את השיח הציבורי והפוליטי שקדם למערכת הבחירות למחלוקת שהתעוררה בחברה הישראלית לנוכח כינוס ועידת ז'נבה והפשרות המדיניות הצפויות בעקבותיה. ההכרעות בעניין האפשרויות שפתחה הוועידה הפכו לנושא מרכזי בתעמולת הבחירות לכנסת השמינית. המערך הציג את עצמו כמי שהפיק לקחים וכמי שרוצה ויכול להוביל באחריות ומתוך ניסיון תהליך שלום שיושג באמצעות הסדרים מדיניים מעשיים. בכך הוא הצטייר כמפלגה שביכולתה למנוע את פרץ האלימות הבא. לעומת זאת הוצג הליכוד כמי שעליתו לשלטון תעמיק את האלימות במזרח התיכון בגלל עמדותיו הנוקשות והיעדר הניסיון של מנהיגיו. בסופו של דבר זכה המערך ב-51 מנדטים. על אלה נוספו 3 מנדטים מרשימות מיעוטים תומכי המערך, וכך היה יכול המערך להמשיך לשמש מפלגת ציר בקואליציה החדשה שביקש להקים. ואולם לא היה אפשר להתעלם מכך שהליכוד, בראשות חרות ומנחם בגין, הגביר את כוחו בפעם הראשונה במידה ניכרת, מ-26 מנדטים ל-39. ובכך נראה היה כי הופשר הקיפאון האלקטורלי שנמשך מאז הקמת גח"ל בשנת 1965. השלטון נרָאָה עתה יותר מתמיד בהישג יד.

פרק ראשון בין משא האופוזיציה לבין התשוקה לשלטון

לוח 3 תוצאות הבחירות לכנסת השמינית, 31 בדצמבר 1973

מספר מנדטים	קולות (באחוזים)	מספר קולות כשרים	שם הרשימה
51	39.6	621,183	מערך
39	30.2	473,309	ליכוד
10	8.3	130,349	מפד"ל
5	3.8	60,012	חזית דתית תורתית
4	3.6	56,560	ל"ע
4	3.4	53,353	רק"ח
3	2.2	35,023	ר"צ
2	1.4	22,604	קידמה ופיתוח (רשימת מיעוטים מקורבת למערך)
1	1.4	22,147	מוקד
1	1.0	16,408	רשימה ערבית לבדואים וכפריים (רשימת מיעוטים מקורבת למערך)

מקור: אתר הכנסת – www.knesset.gov.il/description/heb/heb_mimshal_res8.htm

ייתכן שדווקא משום כך בחרה ראש הממשלה גולדה מאיר שלא לשתף את הליכוד בראשות חרות בממשלה החדשה. באותה עת הועברה עצומה בין חברי הכנסת שקראה להקמת ממשלת ליכוד לאומית. בגין קבע בנובמבר 1974 כי הוא בעד הקמת ממשלה כזו מאחר שהעם בסכנה. באחת מישיבות המרכז שדנו ברעיון אמר כי "זו עמדתנו הפטריוטית היסודית".⁸³ עם זאת הוא הורה שחברי הליכוד לא יחתמו על העצומה. הוא תבע כי ימתינו עד שייאספו די חתימות שיעידו על רוב מוחלט בכנסת. בכל הנוגע לגולדה, אף היא לא רוותה נחת מרעיון הקמת ממשלת ליכוד לאומית. ברור היה שאם תקום ממשלה כזו יהיה

83 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 21 בנובמבר 1974, תיק ה-1-24/2.

על המערך להעניק לליכוד תפקידים התפורים על פי מידותיו האלקטורליות החדשות. הליכוד לא יסתפק עוד בתפקידי שר בלי תיק או שרים זוטרים דוגמת שר התחבורה וידרוש תפקידים מיניסטריאליים חשובים שפירושם השתתפות ראלית בהובלת המדינה. לכן, על אף צוק העתים ועל אף דרישת הציבור להקים ממשלת ליכוד לאומי בחרה גולדה להקים ממשלה בראשות המערך. כבר בחודש מרס 1974 החלה גולדה במהלכים להרכבת הממשלה. לימים היא הסבירה את מהלכה זה בכך שחששה ששילוב הליכוד בממשלה יכבול את ידיה במשא ומתן לשלום, ובמילותיה היא:

אף-על-פי שיותר ויותר התחיל להתקבל הרושם שזוהי משימה בלתי-אפשרית, במיוחד נוכח הדרישות הגוברות לקואליציה "מקיר אל קיר", שגם אני וגם רוב חברי מפלגתי התנגדנו לה יותר מתמיד. ודאי שלא היה זה הזמן המתאים לניסויים מדיניים, ואני לא האמנתי יותר מאשר קודם ביכולת של האופוזיציה לפעול מתוך שיקול-דעת, שכל ישר או גמישות בניסיונותיה של ישראל להגיע, סוף-סוף, לאיזו שהיא הבנה עם שכנינו. לא רציתי שיעיק על הממשלה יסוד שיסרב לשאת ולתת – אם, וכאשר, יבוא הזמן – מפני שעמדתו שלילית לגמרי כלפי כל פשרה טריטוריאלית, במיוחד במה שנוגע לגדה המערבית.⁸⁴

6. על מפתן השלטון

במאי 1974 נאלצה גולדה מאיר להתפטר על רקע פרסום דוח ועדת אגרנט והמחאה ציבורית הגוברת.⁸⁵ על הנהגת המערך התמודד הדור הצעיר במפלגה, ובראשו שר העבודה יצחק רבין ושר ההסברה שמעון פרס. לאחר ניצחונו של רבין בבחירות הפנימיות הטעונות לראשות המערך הוא התמנה ב-3 ביוני 1974

84 גולדה מאיר, חיי, תל אביב: ספרית מעריב, 1975, עמ' 330.

85 מספרות המחאה לאחר מלחמת יום הכיפורים נציין את ספרם של ישעיהו בן-פורת, יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, חזי כרמל, אלי לנדאו ואלי תבור, המחדל, תל אביב: הוצאה מיוחדת, 1974.

לראש הממשלה.⁸⁶ מבנה הקואליציה של ממשלת רבין נותר דומה לזה של קודמתו בתפקיד. הקואליציה הורכבה ממפלגות המערך, המפד"ל והליברלים העצמאיים. ואולם בכירי שרי ממשלת רבין, כמו ראש הממשלה עצמו, היו חדשים בתפקידם: שמעון פרס מונה לשר הביטחון, יהושע רבינוביץ' לשר האוצר ויגאל אלון שובץ בתפקיד שר החוץ וסגן ראש הממשלה. הממשלה החדשה בראשות המערך סבלה מאי־יציבות מדינית ומסכסוכים פנימיים חדשות לבקרים.

מוקד המתח הפנימי העיקרי היה בין ראש הממשלה רבין לבין שר הביטחון פרס.⁸⁷ במוקד המתח החיצוני עמדו תנועות המחאה של הימין, ובמרכזן תנועת ההתנחלות ביהודה ושומרון שהובילה תנועת גוש אמונים. פעילותה הגוברת של גוש אמונים בתמיכתו של פרס וחלק מצעירי המפד"ל בראשות זבולון המר, שר הסעד, הובילה למבצעי התיישבות ביהודה ושומרון, מדיניות שרבין התנגד לה נחרצות. על כך נוספו ההכרעות המדיניות שנגעו לתוצאות המלחמה, אירועי ביטחון כהמשך פעולות הטרור הפלסטיני שהעיקו על הפריפריה הצפונית, התפוררות השלטון בלבנון והתבססותו של אש"ף בתמיכת סוריה.

חוסר היציבות של הממשלה החדשה והאתגרים המדיניים והפוליטיים הקשים שמולם ניצבה ההנהגה הצעירה לא נעלמו מעיני מרכז חרות. אנשי חרות חשו כי דעת הקהל, בעקבות הזעזוע החמור מכשלי מלחמת יום הכיפורים, הייתה ערנית ותוססת יותר ונכונה לשינוי ולתמורה בשלטון יותר מתמיד. אך מי קבע שהחלופה תהיה דווקא הליכוד? במרכז חרות דנו בכובד ראש בתוצאות הבחירות הכלליות והמוניציפליות. החברים ניתחו את המשמעויות העולות מהן באשר לאפשרות הראלית להשיג את השלטון. הדיון העלה מסקנה מעניינת. מצד אחד, היה ניכר כי הגוש החדש של הליכוד הצליח לחזק את כוחה של חרות.

86 אריה אבנרי בספרו על דוד לוי מסביר: "רבין, שכיהן שבועות ספורים כשר־העבודה בממשלתה של גולדה, לא היה אז בעל עוצמה פוליטית מספקת כדי להגיע בכוח עצמו למישרה הרמה. רבין הגיע לתפקיד תודות ליוזמתו של פנחס ספיר, 'ממליך המלכים', שהוא עצמו סרב לקבל על עצמו את תפקיד ראש־הממשלה והציב את רבין לתפקיד כאמצעי לחסום את דרכו של שמעון פרס, שהיה שנוא נפשה של הצמרת הוותיקה ושל גולדה במיוחד" (אבנרי [לעיל הערה], עמ' 153).

87 ראו יצחק רבין (עם דב גולדשטיין), פנקס שירות, תל אביב: מעריב, 1979, עמ' 534.

לראשונה היא נתפסה כאיום מוחשי על שלטון המערך. מצד אחר, הבחירות עוד לא הצליחו להוביל להחלפת השלטון. שלטון המערך נותר כשהיה, אף על פי שהחלפה ההנהגה הוותיקה בהנהגה צעירה ועל אף הכשל של מלחמת יום הכיפורים. לפיכך עלתה האפשרות שההנהגה החדשה של המערך יכולה לחזק את כוחו ובכך לשמר בידי את עמדתו ההגמונית גם בשנים הבאות. מתוך כך התעוררה השאלה העקרונית: האומנם התחולל שינוי מהותי במבנה הכוח הפוליטי בחברה הישראלית?

בגין וחבריו ניתחו את תוצאות הבחירות וטענו כי התחולל שינוי ממשי בפוליטיקה הישראלית. מגמת השינוי, על פי ניתוחם, נוגעת לשלושה ממדים: ארצי, מוניציפלי וקואליציוני. מן ההיבט הארצי חישב בגין ומצא כי בכנסת השביעית, היוצאת, ההפרש בין מפלגות הליכוד לבין מפלגות המערך עמד על 26 מנדטים: 31 מול 57. בכנסת השמינית, שהייתה אמורה להיפתח ב-21 בינואר 1974, הצטמצם ההפרש בין הגושים ל-12 מנדטים: 39 מול 51. בגין התגאה במיוחד באופן ההצבעה של חיילי צה"ל. תוצאות ההצבעה העלו כי 71,783 חיילים הצביעו בעבור המערך, ואילו 74,942 בעבור הליכוד. לדעת בגין נפתחה בכך דרך של ממש להחלפת השלטון, אפשרות שלפני הקמת הליכוד לא נראתה לעין. עוד טען בגין כי כל מה שדרוש כדי שהליכוד יעלה לשלטון הוא לשכנע 70-80 אלף אזרחים, שמשמעותם כ-6 מנדטים, לעבור למחנה הליכוד. הוא הסביר כי בשנים 1969-1973 הפסיד המערך 11 מנדטים. בתהליך זה עברו 5-6 מנדטים ישירות לליכוד על חשבון המערך בבחירות 1973. מדובר היה ב-120 אלף קולות, שמהם אפשר לגרוע 20 אלף קולות שקיבל הליכוד מן המחנה הדתי כולו. בגין המשיך בניתוחו האופטימי וטען כי כיוון ההתפתחות של חרות הוא חיובי וכי במשך השנים חרות וגח"ל אינן מפסיקות להתחזק על חשבון המערך.⁸⁸ בגין הוסיף וטען כי המערך קיבל מכלל הציבור 621 אלף קולות שהם 39.6%, ואילו הליכוד קיבל 473 אלף קולות שהם 30.2%. לפיכך הייתה זו הפעם הראשונה מאז קום המדינה שבה הליכוד והמערך פעלו בהפרש של 9%, שהם 12 מנדטים. עוד ציין כי הליכוד, בראשות חרות, זכה לראשונה בתמיכה של מעט יותר מ-30% מקולות הבוחרים. במספרים מוחלטים עמד הפער בין הליכוד למערך על 150

88 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 8 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-11-24/2.

אלף קולות, כך שמעבר של 70-80 אלף קולות יוביל להקמת ממשלה על ידי הליכוד: "זה הישג מוסרי שכמותו לא היה מאז מלחמתנו במחתרת, מאז קמה המדינה. זה היום הטוב ביותר בחיינו ב-25-30 השנים האחרונות".⁸⁹

אנו למעשה יצאנו בבחירות בכוחות שווים – במגזר הערבי הן כולנו יודעים שנותרים פתק א [אמת – המערך] והם הולכים להצביע [...] אם נוציא את המגזר הזה הרי אנו כוחות שווים. אבל לעת עתה עלינו לקבל את פסק הדין, ודמוקרטיה עם כל הזיוף עלינו לקבל זאת, אבל באחד הימים זה ישתנה.⁹⁰

מן ההיבט המוניציפלי הודגשו בדיוני המרכז הישגיו של הליכוד בבחירות לערים. ראשית בלט לעיני כול ההישג של שלמה להט בתל אביב כאשר נבחר מטעם הליכוד לראשות העירייה. ניתוח תוצאות הבחירות בערים הגדולות בארץ העיד על עלייה ניכרת לליכוד בירושלים, שבה קיבל 40 אלף קולות בהשוואה ל-30 אלף קולות למערך. לעומת זאת בתל אביב נותר הפרש של 5,000 קולות לטובת המערך: 72 אלף לעומת 77 אלף קולות. גם בחיפה נותר פער גדול של 30 אלף קולות לטובת המערך (80 אלף למערך לעומת 50 אלף לליכוד), אולם המצב השתפר בהשוואה לבחירות קודמות, אז עמד הפער על פי שלושה לטובת המערך. נתון מעניין נקשר בעיר בני ברק, שבה השיג הליכוד את המקום הראשון מתוך כל המפלגות.⁹¹ בן-ציון קשת הסביר בהרחבה את העלייה הניכרת של הליכוד בעיריות (כך למשל גדל בבת ים מספרם של חברי המועצה מ-5 חברים ל-9; ביבנה מ-1 ל-5; ובקרית גת מ-1 ל-5): "כאן היו ממש מהפכות. אפילו נגד ראשי עיר כמו טדי קולק בירושלים ופנחס אילון בחולון היו לנו עליות. אם לדבר על מספרים, הליכוד סה"כ יש לו 140 נציגים בעיריות ו-122 נציגים במועצות מקומיות יחד זה 262".⁹²

89 ש.ם.

90 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בינואר 1975, ש.ם.

91 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 8 בינואר 1974, ש.ם.

92 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 24 בינואר 1974, ש.ם.

בעקבות הבחירות המוניציפליות, בראשית 1974 היו לליכוד 8 ראשי עירייה ו-11 ראשי מועצות מקומיות, וב-20 יישובים נוספים הפך הליכוד לחלק מהקואליציה העירונית. חברי מרכז חרות זקפו את ההצלחה המוניציפלית לטובת עליית הפעילות בסניפים, שהפכו למוקדי משיכה חזקים יותר בהשוואה למערכות בחירות קודמות. מתוך כך קבע קשת: "אנו חולשים על אוכלוסיה בת 860,000 תושבים"⁹³.

מן ההיבט הקואליציוני ראה בגין בתוצאות מערכת הבחירות בשנת 1973 הזדמנות להטיית המפד"ל מן הברית ההיסטורית שלה עם המערך ולחברתה לברית חדשה עם הליכוד.⁹⁴ ההבנה שהנחתה את בגין הייתה שהליכוד יזדקק לשותפות קואליציונית רחבה ככל האפשר כאשר יגיע זמנו להחזיק בשלטון. סוגיה זו נידונה במרכז התנועה עוד בטרם הבחירות ועל רקע גיבוש העמדה בעניין מועמד חרות לנשיאות. אירוע זה, שנרחיב בו בפרק הרביעי, העלה את האפשרות לתקוע טריז בכרית ההיסטורית שבין המפד"ל לבין מפלגת העבודה באמצעות הצעת מועמדותו לתפקיד של איש האקדמיה הבולט חובש הכיפה, מהוגי הדעות הבכירים של הציונות הדתית, פרופ' אפרים אלימלך אורבך, שמעולם לא היה חבר הליכוד או חרות. חבר המרכז יורם ארידור סיכם את תמיכתו במועמדותו של אורבך במילים האלה: "גם אם נצליח בבחירות איננו מצפים לקבל רוב מוחלט, תצטרך להיות קואליציה עם המפד"ל [...] ואם אנו רוצים לעלות אי פעם לשלטון השותפים שלנו יהיו המפד"ל"⁹⁵. גם בימי הקמת הליכוד, עוד טרם מלחמת יום הכיפורים, ניסה בגין לצרף את המפד"ל ואת הציונות הדתית לשורות הליכוד על בסיס הטענה שהשמירה על שלמות הארץ היא מכנה משותף למפד"ל ולחרות,⁹⁶ ואולם המשימה לא עלתה יפה. על רקע תוצאות הבחירות ועל רקע הגברת כוחו של הליכוד ניסה בגין לעשות זאת שוב, הפעם באמצעות דו-שיח עם מחנה ה"צעירים" הנצי במפד"ל שהיה בקשר הדוק עם תנועת גוש אמונים. בגין לא חסך מחמאות מתנועת ההתנחלות ומצעירי הציונות הדתית הכוללת גם את הנוער. לדבריו:

93 ש.ש.

94 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, ש.ש.

95 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 9 באפריל 1973, תיק ה-1/4-2.

96 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, ש.ש.

חברי המרכז צריכים לשמוח שיש שם נוער דתי שהוא נוער מופלא, מאמין, טהור, בשבילו א"י זה דבר מובן מאליו שמכיר שיש לו שליחות. יש זהות מוחלטת בינו לבינינו וכל ביקור שלנו אצלם, ואנו ביקרנו אותם לעיתים רחופות, היה בכך עידוד רב להם ולנו. שליחי הליכוד התקבלו בחיבה רבה ע"י המפגינים בכיטויים של אמוץ ובקשה לעמוד יחד במערכה.⁹⁷

נרמה היה לבגין ולחרות שמודבר בשעת כושר, מפני שברקע הדברים עמדה החלטת המפד"ל שלא להצטרף לשום ממשלה מלבד ממשלת חירום לאומית. בהחלטה זו קבעה המפד"ל גם שהיא אינה פוסלת אפשרות שאיש ליכוד יעמוד בראש ממשלה כזו.⁹⁸ במושגי אסטרטגיית הדה-לגיטימציה שאתה התמודדה חרות בעבר, הייתה זו אמירה בעלת משמעות היסטורית. ברם עמדתה הנחושה של המפד"ל החזיקה מעמד ארבעה חודשים בלבד, וגם היא הצטרפה לבסוף לממשלת רבין.

לכאורה היה נראה שהניסיון לשבור את הברית ההיסטורית בין המערך למפד"ל עלה בתוהו.⁹⁹ ואולם באותה עת כבר החלו צעירי הציונות הדתית לשתף פעולה עם אנשי חרות. בראשית יולי 1974 הגיעו אנשי גרעין "אלון מורה" ומאות תומכים (ברובם אנשי "גוש אמונים") אל אזור סבסטיה סמוך לשכם והקימו במקום מאחז לא חוקי. הפעולה נעשתה על רקע המאמצים שהשקיעה ארצות הברית להביא את מדינת ישראל לנהל משא ומתן עם נציגים פלסטינים. הקמת המאחז עוררה דיון ציבורי ופוליטי סוער. כעבור זמן קצר קיבלה ממשלת ישראל החלטה לפנות את המתנחלים. פינוי זה בוצע במהירות על ידי כוחות צה"ל והעצים עוד יותר את הדיון הציבורי. על רקע זה התפתח מבצע החתמה על עצומה בעד תנועת ההתנחלות בעידודו ובסיועו של הליכוד.

97 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 15 במאי 1974, אמ"ז, תיק ה-1-24/2.

98 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 18 באפריל 1974, שם.

99 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 8 בינואר 1974, שם. להרחבה בנושא פעילותם של צעירי המפד"ל ראו מנחם פרידמן, "המפד"ל בתמורה – הרקע לירידה האלקטורלית", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 19-20 (אביב 1982), עמ' 105-122.

ההחלטה החלה ב-12 באוקטובר 1974 והצליחה מעל ומעבר למשוער – חתמו עליה יותר מ-700 אלף איש בציון פרטים מזהים. בגין בחר לסכם את מבצע ההחלטה במילים האלה: "אני רוצה לומר שמלכתחילה היו ספקות רציניים בחוגים שונים אם המפעל הזה באמת יתפתח כפי שהתפתח [...] ואני מבקש את חברי המרכז לציין שהמפעל הזה מלכד את הליכוד בשבועות האחרונים יותר מכל דבר אחר"¹⁰⁰.

ההבנה כי הנהיגה השלטון נמצא מעבר לפינה התערבה בתחושה שאולי הדבר בכל זאת בלתי אפשרי. התסיסה הפוליטית ותנועות המחאה, התמורה הגושית, ניתוח תוצאות הבחירות, הססנותה של המפד"ל ופזילתה אל הליכוד – כל אלה הגבירו את התחושה כי כעת מדובר בעיתוי היסטורי וכי השלטון נמצא בהישג יד. ברגע של אופטימיות היה יכול בגין לטעון לפני חברי המרכז: "מעולם לא היו יחסי כוחות כאלה בינינו לבין המערך [...] אפשר לאמר שהממשלה אלטרנטיבית היא על הסף ואנו הגענו אל הסף"¹⁰¹. ואולם בצד התחושה הזאת לא היה אפשר להתעלם מתחושת הסיוזיפיות ומתחושת השחיקה שנבעו ממשא האופוזיציה שרביץ על חרות כמעין קללה קדמונית. פעילים ותיקים טענו בקול כי יעד השלטון עודו חומק מן התנועה. הסנוניות שבישרו על בוא השלטון נדמו למחזה תעתועים. ומי קבע שהעם מבקש כי חרות תמלא את מקומו של המערך, ואולי הוא חפץ בחלופה אחרת? אחד מחברי המרכז טען:

אם לא נהיה מעשיים ונמשיך להיות אופוזיציה קונסטרוקטיבית, הרחוב ישתלט ואנו נהיה בין הקורבנות של אותו רחוב [...] הרחוב מורכב היום מאותם חיילים שהיו בחזית ומורכב מאותם חיילים שהיו במצרים, פאיד וגולן, מאותם כל אלה שחוזרים לחיים אזרחיים ומאוכזבים מהדמוקרטיה בישראל. הם הצביעו עבורנו מתוך אותה סיבה שהם הלכו אחרי אותו אדם שיבוא ויצא לחסל את המפלגות.¹⁰²

100 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 21 בנובמבר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/24.
 101 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 18 באפריל 1974, שם.
 102 שם.

חבר המרכז אלי מרקוביץ' אף טען כי לאחר עשרות שנים באופוזיציה העם אינו רואה בחרות חלופה הולמת גם בעת שבה נראה ששלטון המערך מתערער. אולי הוא אף רואה בה חלק מחלוקת המבנה השלטוני המסורתית. לדברי מרקוביץ', ראש הממשלה יצחק רבין "איננו נמנה כבר על דור הנפילים. היתה תקופה שבה אמרנו: אנחנו איננו יכולים להתמודד עם נפילי הדור. רבין אליבא דכל הדעות איננו נפיל. לא קשה להתמודד איתו. ואף-על-פי-כן איננו מצליחים".¹⁰³

7. מהפך פוליטי בצל המשבר הכלכלי בקרן תל-חי

ממשלת רבין לא החזיקה מעמד. הבקיעים בקואליציה הכריעו אותה. הבחירות לכנסת שנועדו לאוקטובר 1977 הוקדמו ל-17 במאי אותה שנה. הסיבה לכך הייתה הצבעה על הצעת אי-אמון שהגישה סיעת החזית הדתית התורתית¹⁰⁴ בשל חילול השבת, לאחר שחלק משרי הממשלה לא הספיקו לשוב לבתייהם לפני כניסת השבת מטקס קבלת מטוסי קרב מדגם אף-15 הראשונים של חיל האוויר. שניים משלושת שרי סיעת המפד"ל נמנעו בהצבעת האי-אמון בממשלה. רבין ראה בהצבעתם זו התפטרות. ב-20 בדצמבר הודיע רבין על כך לכנסת, ובאותו לילה כינס ישיבת ממשלה מיוחדת שבה הכריז על כוונתו להתפטר. התקבל חוק לפיזור הכנסת והקדמת הבחירות אושרה.

בבחירות אלה זכה הליכוד ב-43 מנדטים ובכך הפך למפלגה הגדולה בישראל. המערך לעומת זאת זכה רק ב-32 מנדטים, ובפעם הראשונה מאז הקמת המדינה הפסיק להיות מפלגת ציר שבלעדיה לא יכולה לקום קואליציה. המפלגה השלישית בגודלה, ד"ש (התנועה הדמוקרטית לשינוי), בראשותו של פרופ' יגאל דיין, השיגה 15 מנדטים, אולם בניגוד לציפיותיה, לא הצליחה להפוך ללשון המאזניים. השלטון היה לראשונה לא בהישג יד או בגדר אפשרות – הוא הפך לעוברת.

103 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 11 במרס 1976, שם.

104 מפלגה חרדית זו מנתה חמישה מנדטים והתפצלה בהמשך לאגודת ישראל ולפועלי אגודת ישראל.

אחד מסממני התנופה של חרות ערב המהפך היה העלייה הנמשכת במספרם של חברי המרכז שהגיע ל-600 איש בקירוב.¹⁰⁵ בינואר 1977, לאחר הוועידה השלוש עשרה, כחודש בטרם לקה בלבו ונפל למשכב, ציין בגין בשביעות רצון רבה כי "יש פה מאות חברים על פי המצב המספרי אפשר להניח מועידה לוועידה מספר חברי המרכז עולה ובוועידה הי"ד יש יסוד להניח שנקיים את ישיבת המרכז בהיכל התרבות".¹⁰⁶

ההישגים האלקטורליים תפסו את חרות בשעת משבר פנימי עמוק. הסיבה הייתה התמודדות המנגנון של חרות וראשיה עם קריסתה הפיננסית של קרן תל-חי, שעליה נשען המנגנון הכספי של המפלגה. קרן תל-חי הוקמה בשנת 1929 בלונדון ביוזמת זאב ז'בוטינסקי ונועדה להיות הזרוע הפיננסית של תנועת החרות, בדומה לחברת העובדים בעבור ההסתדרות הכללית ובעבור תנועת העבודה. ואולם במהלך 1975 התברר לראשי תנועת החרות כי הקרן עומדת לקרוס תחת גל ענקי של חובות שמקורם בהלוואות בריבית גבוהה. המשבר הכספי לא הרפה מן המפלגה וליווה אותה עד סמוך לבחירות שבהן עלה הליכוד לשלטון. בגין נדרש להשקיע מאמצים רבים בפתרון סוגיית חובות המפלגה. בינואר 1977, כארבעה חודשים לפני המהפך, הסביר בגין לחברי המרכז כי גם אחרי שגויסו 3.5 מיליון ל"י, נדרשת הקרן להחזיר חובות מידיים של 2.5 מיליון ל"י נוספים עד 14 בפברואר 1977. בגין העיד על עצמו שהוא אינו מורגל בהתמודדות עם סכומי כסף מסוג זה, וכי הוא זקוק לסיוע מצד חברי המפלגה מאחר שחובות אלה מסכנים את עצם קיום התנועה. בגין לקה בלבו ונפגם למהפך, והטענה הייתה שהמאמץ האישי העצום שהשקיע בשיקום הקרן תרם לכך תרומה לא מבוטלת. משבר קרן תל-חי לא היה בעיה מנהלתית-כספית בלבד, אלא נתפס גם כאירוע בעל משמעות מוסרית המטיל את צלו הכבד על הנהגת התנועה. בעיקר פגע הדבר במנחם בגין, שראה את עצמו אחראי אישית למשבר. לא אחת התבטא בגין לפני חברי המרכז כי מעולם לא היה מעורב אישית בנושאים כספיים של התנועה וכי לא היה לו מושג באשר לדרכי ההתנהלות של קרן תל-חי. למרות

105 מספר חברי מרכז חרות שנבחרו על ידי הוועידה הארצית השביעית ב-1966 היה 67 איש. מספר חברי המרכז שנבחרו על ידי הוועידה הארצית השלוש עשרה בשנת 1977 היה 700 איש.

106 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 16 בינואר 1977, אמ"ז, תיק ה-1/29.

זאת ראה עצמו כמנהיג התנועה בכללותה ולכן קיבל על עצמו אחריות אישית לפתור את המשבר. לדבריו המשבר העיד על כשל מוסרי עמוק, מפני שאדם או תנועה קיבלו על עצמם חובות כבדים בלי שיהיו מסוגלים להחזירם. סוגיה זו של חוסר תקינות מוסרית התעוררה על רקע גילויים תכופים של מעשי שחיתות מצד גופים ואישים המזוהים עם המערך. ניקיון הכפיים היה אפוא ערך פוליטי מוסרי שאמור היה להציג את חרות כחלופה ראויה לשלטון שהואשם בשחיתות.

אך יתרה מזו, מאז פרוץ משבר קרן תל-חי במחצית השנייה של שנת 1975 נעדר בגין מחיי המפלגה השוטפים. במהלך אותה שנה טס שבע פעמים לחו"ל במאמץ לגייס כספים. הוא תכנן שתי נסיעות דומות באוקטובר ובנובמבר ואולי אף בדצמבר 1976. נסיעות אלו הרחיקו אותו לשבוע ימים לפחות בכל פעם מהארץ. כל זאת כאשר היה צריך להתכונן למערכת הבחירות שעל פי החוק אמורה הייתה להתקיים ב-15 באוקטובר 1977. בגין נעדר הלכה למעשה את ניהולה השוטף של התנועה והעביר את שרביט ההנהגה לידי ראשי המנגנון של התנועה, יצחק שמיר ואיתן לבני.

המהפך התרחש אפוא בעיצומו של חלל מהותי ומנהיגותי בחרות. את החלל הזה החלה למלא הנהגה חדשה שנכנה אותה בהמשך "המנהיגות המנגנונית". אריה אבנרי מספר בספרו על דוד לוי על שיחות בליכוד ובחרות שבהן דובר על החלפתו של בגין עקב מחלתו: "כאשר לקה בגין בהתקף-לב, בעיצומה של מערכת הבחירות, שוב נשמעו קולות בתנועה של אנשים שקראו להצבת אישיות אחרת בראש המערכה ונימוקם היה עימם: הבוחרים יחששו לתת קולם למועמד חולה".¹⁰⁷ כאמור המנהיגות המנגנונית היא זו שהחליפה הלכה למעשה את בגין בניהול התנועה. זו אף החלה לשנות סדרי בראשית במפלגה, ובראש ובראשונה את סדרי הבחירה של חברי הכנסת – צעדים שבגין התנגד להם. דומה שהמהפך קטע לרגע את התמורות הרפורמטיביות שמנהיגות זו ביקשה להחיל על המבנה הארגוני ועל הדיוקן החברתי של מרכז המפלגה שבהשפעתה קיבל כוח רב, למורת רוחו של בגין.

את ניצחון הליכוד בראשות חרות ציין בגין במטה הבחירות שלו בתל אביב. היה זה רגע היסטורי, ודומה שבגין היה ער לכך. בספרו "בגין בשלטון" מתאר

107 אבנרי (לעיל הערה 2), עמ' 167.

אריה נאור את מנחם בגין בהגיעו למצודת זאב כשנודע על ניצחוננו של הליכוד
 ב-17 במאי 1977:

ניצב איש רזה, חליפתו הכהה כאילו תלויה על כתפיו, לחייו
 שקועות, משקפיו, בעלי המסגרת השחורה, מדגישים עוד יותר
 את חיוורון פניו, אך בעיניו הכחולות, העמוקות, קרן אור. כמה
 שבועות לפני כן לקה בהתקף לב חמור, מלווה בדלקת ריאות.
 המחלה כמעט שמה קץ לחייו, אך הוא התגבר ועתה הגיע יומו
 הגדול.¹⁰⁸

בגין ניצב על קתדרה קטנה באולם השמחות של מצודת זאב, מוקף בצמרת מפלגת
 השלטון החדשה, הליכוד. בגין פנה אל הנוכחים: "הלילה הזה חל מפנה בתולדות
 העם היהודי והתנועה הציונית, שכמוהו לא ידענו זה 46 שנה, מאז הקונגרס
 הציוני השבעה-עשר, שבו הציע זאב ז'בוטינסקי לקבוע, שמטרת הציונות היא
 הקמת מדינה יהודית בימינו". בגין בחר לצטט מנאום גטיסברג של הנשיא
 לינקולן וקרא לנשיא מצרים וסוריה ולמלך ירדן לשאת ולתת על כריתת חווי
 שלום. הוא הודה לתומכיו ובייחוד לרעייתו עליזה, בהתבססו על דברי הנביא
 ירמיהו: "זכרתי לך חסד נעורידך, אהבת כלולותיך, לכתך אחרי מבדכר, בארץ
 זרועת מוקשים". הוא חבש לראשו כיפה שחורה וקרא פסוקי הודיה אחדים מספר
 תהילים (כח, ט): "ברוך השם כי שמע קול תחנוני [...] הושיעה את עמך וברך את
 נחלתך, ורעם ונשאם עד העולם". היה בכך משום ביטוי סמלי למשמעות חילופי
 השלטון – המהפך. הלאומיות החילונית הסוציאליסטית הוחלפה בסגנון לאומי
 אחר, קרוב יותר לסגנון המסורתי המוכר לקהל בוחרים ופעילים גדול באותה
 עת בשורות המפלגה ותומכיה: המזרחים.¹⁰⁹ בגין סימן קבוצה זו זה מכבר. עוד

108 אריה נאור, בגין בשלטון: עדות אישית, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1993, עמ' 13.
 109 דפוס זה של הרגשת הקרבה אל עולם הסמלים הדתי, כלומר ה"מסורתיות", בולט
 בשני אירועים שהתרחשו אחר כך. האחד הוא ביקורו של בגין בכותל המערבי אחרי
 שקיבל את המנדט להקמת הממשלה מנשיא המדינה. השני הוא בעת ביקורו בארצות
 הברית. הביקור חל ביום ט' באב, וביום זה בחר בגין להצטרף אל מתפללי בית כנסת
 יהודי אורתודוקסי בניו יורק. תצלומים שלו ושל עוזריו אומרים קינות, יושבים על
 הארץ חלוצי נעליים, פורסמו בכלי התקשורת בארצות הברית ובישראל.

בנתחו את תוצאות הבחירות הכלליות בשנת 1973 הסביר בגין לחברי מרכז חרות כי "רוב כוחנו בא לנו מהמאמינים העניים"¹¹⁰.

ניתוח תוצאות הבחירות הכלליות של 1977 לימד את החברים במרכז חרות כי בערים הגדולות, בהן תל אביב ירושלים וחיפה, התמודד הליכוד ישירות מול ד"ש. כך בתל אביב, בשכונות הצפון ועבר הירקון, קיבל הליכוד קולות מעטים באופן יחסי מאלה שקיבל בבחירות הקודמות בשל התמודדות זו; ואילו בשכונת התקווה ובהדר יוסף ניכרה עלייה גדולה במספר בוחריו. בתחרות הקשה הזאת הצליח הליכוד להגדיל את כוחו בתל אביב ב-0.9%. בשלוש הערים הגדולות חלה עלייה של 1.2% בלבד, ובכמה מקומות, דוגמת רמת גן, אף נחלש הליכוד בכוחו בשל התחרות עם נציגות ד"ש המקומית. לעומת זאת באר שבע, שהוגדרה תמיד "עיר אדומה", עברה מהפך, ותמיכתה בליכוד עלתה מ-7.8% לכדי 39.6%, ללא קולות החיילים תושבי העיר. כמו כן החיילים הגדילו את כוחו של הליכוד ב-2%-3% בהשוואה לבחירות הקודמות.

ברובן המוחלט של הערים והעיירות שמנו פחות מ-20 אלף תושבים חלה עלייה בכוחו של הליכוד מלבד רמת השרון. באילת זכה הליכוד ב-55%. עוד עולה כי בערי העולים ועיירותיהם ובאזורי הפיתוח קיבל הליכוד את תוספת הקולות המרשימה ביותר. עם המקומות שבהם קיבל הליכוד יותר מ-40% מקולות הבוחרים נמנו למשל: מבשרת ציון (57%); בית דגן (52%), אור יהודה (51%), יבנה (50%), רמלה (45.1%), קריית עקרון (44%), טירת הכרמל (41%); "באזורי פיתוח היתה צמיחה, ללא חיילים, של 11.2% מ-29.2 ל-44.4 בקריית גת 45%, בית שמש 54%, אור עקיבא 41%, חצור 44%, מגדל העמק 43%, קריית מלאכי 48%, בית שאן 44%, דימונה 42%, קריית שמונה 42%, ירוחם 42%".¹¹¹ על ההצלחה הזאת אפשר להוסיף את ההצלחה בערים מדרום לתל אביב דוגמת ראשון לציון ואשדוד וכן את ירושלים שבהן מספר הבוחרים בליכוד הגיע לכדי 41.7% ללא החיילים.

ב-16 ביוני 1977 התכנס מרכז חרות. בגין הודיע לחבריו כי הוא מברך את אריאל שרון על החלטת מפלגתו, שלומציון, להתמזג עם תנועת החרות. עוד

110 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 8 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

111 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 5 ביוני 1977, אמ"ז, תיק ה-1/29/2.

דיווח כי המשא ומתן בין הליכוד, המפד"ל ואגודת ישראל הסתיים בהצלחה וכי בתוך ימים תבחר המפד"ל את שלושת נציגייה לממשלה. לעומת זאת ד"ש דרשה כי הליכוד יותר על עקרונותיו בהסכם הקואליציוני, אולם בגין הגיב באמרו: "אני יכול בנוכחות כל חברי המרכז להודיע שאנו שמרנו אמונים לעקרונותינו כאשר היינו 14 ח"כ, כאשר היינו 8 ח"כ, כאשר היינו 15 ח"כ ו-17, כאשר היינו תקופה ארוכה המפלגה השנייה ולא יעלה על דעתו של איש לעשות כך שאנו נוותר על עקרונותינו כשאנו 45 ח"כ".¹¹²

בגין הצליח להקים קואליציה ללא מפלגת ד"ש ובשיתוף פעולה תקדימי עם מפלגת אגודת ישראל.¹¹³ הרכב הממשלה הראשון של מנחם בגין הוצג לפני הכנסת ב-20 ביוני 1977.¹¹⁴ עם נציגי חרות בהרכב נמנו האישים האלה: מנחם בגין, ראש ממשלה; עזר ויצמן, שר הביטחון; אליעזר שוסטק, שר הבריאות; דוד לוי, שר העלייה והקליטה. בגין העניק למשה דיין את תיק שר החוץ על חשבון ההקצבה של מפלגת חרות.

מרדכי כ"ץ, אחד מוותיקי חרות, סיכם כך את ההתרגשות מאירוע המהפך ומן המעבר ממשא האופוזיציה לשלטון:

הרבה לבכות במחנה הז'בוטינסקאי בארץ ובתפוצות דופקים בחמימות, ותיקי בית"ר וחבריו של מנחם בגין שליווהו כל השנים

- 112 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 16 ביוני 1977, שם.
- 113 ראו בעניין זה נסים ליאון, "מהפכי המשנה ב-1977 ומקומם בצמיחתה של תנועת ש"ס", ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה 15 (2009), עמ' 1-33.
- 114 הרכב הממשלה שהקים בגין לאחר הבחירות היה כזה: מנחם בגין – ראש ממשלה; שמחה ארליך – שר האוצר; אהרן אבו-חצירא – שר הדתות; יוסף בורג – שר הפנים; משה דיין – שר החוץ; יגאל הורוביץ – שר המסחר, התעשייה והתיירות; זבולון המר – שר החינוך והתרבות; עזר ויצמן – שר הביטחון; דוד לוי – שר הקליטה; יצחק מודעי – שר האנרגיה והתשתית; גדעון פת – שר הבינוי והשיכון; אליעזר שוסטק – שר הבריאות; אריאל שרון – שר החקלאות. בתקופת המעבר עד החלטת מפלגת ד"ש להצטרף לממשלה נקבע כי ראש הממשלה יהיה אחראי למשרדי הרווחה, המשפטים, התחבורה והתקשורת. ד"ש הצטרפה לממשלה ב-24 באוקטובר 1977.

לאן שהיה מאז היותו קצין הנציבות של בית"ר ועד היום הזה [...] כשאני משליך מבט על הימים שעברו, על השנים שעברו, על הדרך שעבר מנחם בגין מהיום שהוא שקבל את המינוי שהוא עומד לקבל בימים אלה מנשיא המדינה לעמוד בראש ממשלת מדינת ישראל, איך אפשר שלא להתרגש? איך אפשר שלא לברך אותו על ההישג ההירואי שלו במשך השנים הללו?¹¹⁵

115 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 5 ביוני 1977, אמ"ז, תיק ה-22/2.

פרק שני

מיהו חרותניק?

השיח המדיני ומקומו במאבק על זהותה של חרות

לעתים אפשר ללמוד על המתרחש במפלגה לא מן הדברים שמדברים עליהם אלא דווקא מן הדברים שאין מדברים עליהם. במרכז חרות בעשור שטרם המהפך לא עסקו רבות בכלכלה ובחברה, ונושאים אלה נדחקו לקרן זוית. מתברר שמדובר במדיניות מכוונת. מנהיגי חרות טענו כי המרכז נועד לדיונים מדיניים. דפוס זה נראה תמוה משהו על רקע שלוש עובדות עיקריות. ראשית, המחקר ההיסטורי העדכני מוכיח שוב ושוב כי חרות ניסחה מסרים בנושאי כלכלה וחברה. אמנם הדברים סבוכים ורוויים בסתירות, אך חרות קבעה ללא ספק גם סדר יום כלכלי. שנית, הנושאים הכלכליים והחברתיים פרצו אל סדר היום של חרות דווקא מתוך קהל בוחרים גדול שחיי היום-יום שלו הושפעו מהם ישירות; שלישיית, דווקא מי שראתה את עצמה יותר ויותר כחלופה ממשית לשלטון יכלה להשתמש בשיח הכלכלי שלה כדי לערער את תדמיתה החד-נסית. טענות אלה עלו גם בדיוני המרכז והיו מקור לאי-נחת הולכת וגוברת בשורות המפלגה, הן מצד מי שזוהו כוותיקי התנועה והן מצד מי שהצטרפו אליה בעשור שלפני המהפך. עיון בשאלת בחירתם של מנהיגי חרות לעסוק בשיח המדיני ולא בנושאי כלכלה וחברה יכול ללמד אותנו על השינוי הגדול שהחל להתרחש בחרות והתמקד בשאלה: מהי תכליתה של מפלגה פוליטית, ומהי תכליתו של השיח הפוליטי? שאלה זו נגעה בעיקר בזהותה של מפלגה שתשוקתה אל השלטון הלכה וגברה – ובהתאם גם התגונו שורותיה.

1. עמדתה הנצית של חרות

מאז הקמתה של מפלגת חרות דבקו ראשיה בעמדה נצית בכל הנוגע ליחסי החוץ והביטחון של מדינת ישראל. היה זה חלק בלתי נפרד מזהותה של חרות ומזהותו של ה"חרותניק". כבר בראשית דרכה קראו ראשי חרות למחויבות של

הממשלה לשלמות המולדת בגבולותיה ההיסטוריים, והכוונה הייתה לארץ ישראל המערבית והמזרחית (של עבר הירדן). במסמך יסוד של התנועה נכתב:

העקרונות של תנועת החרות העברית: א. המולדת העברית, ששטחה משתרע מעבר מזה ומעבר מזה לירדן, היא שלמות היסטורית וגיאוגרפית; ב. ביתור המולדת הוא מעשה בלתי חוקי, ההסכמה לויתור אף היא בלתי חוקית ואינה מחייבת את עם ישראל; ג. תפקיד הדור הוא להחזיר לחיק הריבונות העברית את חלקי המולדת שנקרעו מעליה ונמסרו לשלטון נוכרי.¹¹⁶

בהתאם לזאת נקבע כי יש לבטל את "החלוקה המלאכותית של המולדת העברית הנצחית", כלומר לבטל את הממלכה ההאשמית ולספחה למדינת ישראל. חרות גם תבעה התנהלות תקיפה כלפי מדינות ערב. היא הורתה על חתירה לאוריינטציה בין-לאומית מערבית של המדינה והעמידה על נס את התנגדותה העזה לקומוניזם בהנהגת ברית המועצות. למרות עמדותיה הנציונות נטתה חרות למתינות כלפי המיעוט הערבי במדינת ישראל. ראשיה קראו מאז 1960 להפסקת הממשל הצבאי שהושת על המגזר הערבי מהקמת המדינה ועד 1966.

העשור שטרם המהפך היה עתיר אירועים בעלי משמעות מדינית וביטחונית. בהם אפשר למנות שלוש מלחמות (ששת הימים, ההתשה ויום הכיפורים), תכניות להסדר מדיני שבהן הייתה מעורבת ארצות הברית, אירועי הטרור הפלסטיני ושאלת התבססותם של ארגוני הטרור הפלסטיניים בלבנון. במהלך עשור זה בלט במרכז תנועת החרות העיסוק בשאלות מדיניות. הדיונים הציגו את המענה הביקורתי של חרות למדיניות החוץ של ממשלת המערך. מפעם לפעם הוצגו חלופות אפשריות למדיניות זו. במסגרת הדיונים המדיניים בלטה שאלת שלמות המולדת כנושא בעל משקל מרכזי בסדר היום. "הנושא של ארץ-ישראל השלמה", אמר חבר המרכז ומבכירי תנועת החרות חיים לנדאו, "הוא נושא רגיש [...] זו

116 בנימין נויברגר, "תנועת החרות, יסודות ועקרונות, סיוון, תש"ח, 1948", בתוך: הנ"ל (לעיל הערה 61), עמ' 96.

נשמת קיומנו [...] בלי שלמות הארץ לא נתקיים".¹¹⁷ נושא זה קיבל גם משנה תוקף אידאולוגי לנוכח תוצאות מלחמת ששת הימים וכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה. האזורים הללו נשאו גם משמעות מקראית המקנה מוחשיות למושג "ארץ ישראל השלמה".

עמדתה הנצית של חרות לאחר מלחמת ששת הימים מתמצית בניסוחו הקצר והפשוט של חבר הכנסת בן-ציון קשת באחד מכינוסי מרכז התנועה: "מספיק דיברו על שלום – טוב לנו ככה. שיבואו הערבים ויבקשו לדבר על שלום".¹¹⁸ מדיניות זו הוסברה על ידי בגין בהזדמנויות שונות. אחת הכולטות שבהן הייתה נאום הפתיחה של ועידת המפלגה שנערכה לפני קהל המונים במאי 1968, כשנה לאחר המלחמה, בכיכר אל מול שער ציון בירושלים בואכה העיר העתיקה. בנאומו הדגיש בגין, בעודו שר בממשלת המערך, כי יש לזכור את מחויבותה של תנועתו לעקרון ארץ ישראל השלמה. הוא עמד על ההזדמנות ההיסטורית, לדבריו, שנלוותה לתוצאות מלחמת ששת הימים להרחיב את גבולות הארץ. בגין דרש מממשלת המערך, בראשות לוי אשכול באותה עת, לשמור על הישג זה. הוא גרס כי מדיניות ערב אינן נראות כמי שחפצות בשלום; אין הן מכירות בתוצאות המלחמה ובעדיפות כוחה של ישראל. הוועידה סוכמה בהצהרה הזאת:

כל יהודי ישראלי או יהודי העולה היום לישראל רשאי להתיישב בכל מקום בשטחה של ארץ ישראל – בחברון, בבית-לחם בשכם או בכל מקום אחר שהוא מחליט לגור, לקנות קרקעות ולהקים את ביתו. כל יהודי המחליט לעשות כן זכאי ליהנות מהגנה מלאה של החוק הישראלי ומשלוחותיו הביטחוניים [...] אנו קוראים לממשלה לעודד התיישבות פרטית וציבורית ולהתחיל בפעולות התנחלות ממלכתית בכל שטחי ארץ ישראל.¹¹⁹

- 117 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 22 באוגוסט 1974. אמ"ז, תיק ה-1/24/24.
 118 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 3 באוגוסט 1967. כפר המכביה, אמ"ז, תיק ה-18/2.
 119 אמ"ז, תיק ה-6/9/13.

פרק שני מיהו חרותניק?

ההצהרה הפכה לתפיסה יסודית בחרות שלאחר מלחמת ששת הימים. היא גם זו שעמדה בבסיס סיבת פרישתה של חרות מממשלת הליכוד הלאומי בראשות גולדה מאיר באוגוסט 1970. חרות התנגדה להסכמת המערך לדון עם האמריקנים בתכניות נסיגה מהשטחים שנכבשו בששת הימים כדי לסייע לקדם הסדר מדיני עם מדינות ערב. חיים לנדאו אמר באחת משיבות המרכז:

אנו קבענו מבחינת השטחים כלל מדיני-טקטי והוא כלל ברזל:
מו"מ ישיר בלי תנאים מוקדמים. אין משרטטים מפה [...] כל
הניסיון לצייר מפות הוא מוטעה ביסודו. כל נסיגה טקטית זוהי
נסיגה אסטרטגית [...] אלה שרוצים נסיגה חייבים לדעת כי על
ידי נסיגה, לא משיגים שלום. שלום משיגים על ידי קיום מצב
אסטרטגי נוח תקופה ממושכת, אחרת אין סיכוי לשלום אלא
למלחמה.¹²⁰

עמדה תקיפה הציג בגין גם בסוגיית ירושלים המאוחדת לאחר מלחמת ששת
הימים. הוא אמר לחברי המרכז:

אנו האמנו והחדרנו אמונה שירושלים כולה היא בירת ישראל
ולא תחולק עוד לעולמים. זהו חזון שאנו הגשמנו, אמונה שאנו
החדרנו שאיפה שאנו לא הרפינו ממנה והיתה מנת חלקו של כל
העם. איש אינו יכול לפקפק בכך כי זה ניצחון רעיוני נדיר ואשרינו
שזכינו לניצחון כזה ביחס לירושלים. מי ייתן וכל רעיוננו ביחס
לא"י יגיעו לאותו ניצחון שנחלנוהו ביחס לירושלים.¹²¹

על משמעות סדר היום המדיני הניצב לפני הבוחרים במערכות הבחירות עמד
חבר המרכז הצעיר ובן המשפחה הלוחמת בתנועה, אריה נאור, ערב הבחירות
בשנת 1973:

120 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

121 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 30 במאי 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4/1.

כל פתק גח"ל איננו פתק אלא זהו רגב מרגבי המולדת, כל פתק גח"ל הוא גרגיר חול, הוא סלע מהרי יהודה, כל פתק הוא מדרגה מהרי שומרון, נטף מהירדן, כל פתק יש לו עוצמה בלתי משוערת כי יש סיכוי סביר שבכנסת הבאה לא יהיה רוב בעד תכנית אלון אלא נצליח להגיע לרוב בעד שלימות הארץ, לפיכך נראה לי כי הסימא המרכזית שבשמה נלך למערכת הבחירות צריך להיות מי לא"י, אלינו. מי שתומך בא"י יתמוך בנו.¹²²

2. השפעת מלחמת יום הכיפורים

עמדותיה הנציות של חרות נעשו תקיפות יותר לנוכח מלחמת יום הכיפורים ולנוכח השיחות המדיניות שנוהלו בעקבותיה. ברקע הדברים עמדו גם תוצאות הבחירות. כזכור, אלה העידו בכירור על מגמת התחזקותה של המפלגה בקרב הציבור הישראלי. בראשית כהונתו של יצחק רבין נוהל משא ומתן עם מצרים על הסכם הביניים שבעקבות מלחמת יום הכיפורים. ההסכם נחתם בספטמבר 1975. הוא הושג לאחר מסע דילוגים של מזכיר המדינה האמריקני הנרי קיסינג'ר בין שתי המדינות. במהלך הדיונים הסכימה ישראל לנסיגה נרחבת מסיני, עד קו אל עריש-ראס מוחמד. בתמורה דרשה ישראל להכריז על ביטול מצב הלוחמה בין ישראל למצרים. המצרים סירבו. הם דרשו נסיגה ישראלית לקו הגבול הבין-לאומי בתמורה לאי-לוחמה. עוד התנו כי ההסכם יהיה בתוקף לשנה אחת. קיסינג'ר הטיל על ישראל את האשמה לאי-השגת ההסכם. הוא תלה את כישלון השיחות במה שכינה "עמדותיה הנוקשות" של ישראל. בעקבות זאת הכריז נשיא ארצות הברית ג'רלד פורד על מדיניות של "הערכה מחדש" של יחסי שתי המדינות, ולחץ מדיני כבד הופעל על ממשלת רבין. הלחץ התבטא בהקפאת החתימה על עסקאות נשק חדשות (כולל נשק שהובטח בשיחות בעל פה), בפגישות לא רשמיות, אך גם לא מוסוות יתר על המידה, של שליחים מטעם הממשל האמריקני עם אנשי אש"ף ובהפסקת תיאום העמדות בין ישראל לבין ארצות הברית לקראת כינוס ועידת ז'נבה.

באוגוסט 1975 יצא קסינג'ר למסע דילוגים נוסף. כעבור שבועיים הצליחו הצדדים לגשר על הפערים ולנסח הסכם. ההסכם אושר בכנסת ב-3 בספטמבר, ברוב של 70 תומכים מול 43 מתנגדים ו-7 נמנעים. למחרת נחתם ההסכם בז'נבה.¹²³ ההסכם אשרר את מחויבות שתי המדינות להמשך הפסקת האש ולפתרון הסכסוך בדרכי שלום. על פי ההסכם נסוגה ישראל מרצועה שכללה את רוב שדות הנפט בסיני, ונוצר אזור חיץ בפיקוח כוחות האו"ם. מצרים התחייבה לאפשר הובלת מטענים לא צבאיים לישראל וממנה בתעלת סואץ. ההסכם לווה בהסכם ישראלי-אמריקני, שבמסגרתו נתנה ארצות הברית ערבות להספקת נפט לישראל כתחליף לשדות הנפט שפוננו בסיני.

המשא ומתן על ההסכם המדיני בין ישראל למצרים והנכונות לקבל את הלחץ האמריקני נענו בהפגנות סוערות של גוש הימין בישראל. בגין בלט בנאומיו המדיניים התקיפים נגד מהלכיה המדיניים של ממשלת רבין, שבהם ראה לדבריו כניעה לתכתיבים האמריקניים ולתוקפנות הערבית. הוא חזר על עמדותיו במרכז התנועה, מעל בימת הכנסת ולפני ההמונים בהפגנות. טענתו המדינית העקיבה הייתה כי הסכמים חלקיים שהובילו לנסיגות "טקטיות" של ישראל משטחים שנכבשו במלחמה הם מהלך מדיני שגוי ביסודו המסכן את קיום המדינה. לדעתו, ישראל צריכה לסגת משטחים רק על בסיס של הסכם שלום כולל ולא בעקבות הסכמים חלקיים. כך הסביר לחברי המרכז: "צריך להסביר את הדבר היסודי הזה, הערבים אינם מוכנים לעשות הסכם שלום לא עם תכנית הליכוד ולא עם תכנית המערך. זוהי אמת לאמיתה [...] א"י היא שלנו והזכות עליה משולבת בביטחון הקיים".¹²⁴

ובהזדמנות אחרת:

מסתבר, שכל המדיניות הזאת של נסיגה אחר נסיגה ביחס לשני האתרים האלה [המתלה ושדות הנפט באבו רודס], החיוניים

Yoram Meital, *Egypt's Struggle for Peace: Continuity and Change, 1967–1977*, Gainesville: University Press of Florida, 1997; Oded Eran, "Arab-Israel Peacemaking," in: Avraham Sela (ed.), *The Continuum Political Encyclopedia of the Middle East*, New York: Continuum, 2002 124 פרוטוקול ישיבת מרכז חרות, 24 באוקטובר 1974, אמ"י, תיק 1-24/2.

למדינת-ישראל, לבטחונה ולעתידה, כל המדיניות הזאת כולה משגה מן החמורים ביותר: כל המדיניות הזו היתה מלווה אשליות, והיום היא עלולה להביא עלינו סכנות רציניות ביותר מבחינת המשק, מבחינת הביטחון, ומבחינת החיילים והאזרחים גם יחד. שואלים אותנו: מה האלטרנטיבה שאתם מציעים? לנו יש אלטרנטיבה. בשעתו זו היתה מדיניות לאומית מוסכמת. אנחנו תובעים משא-ומתן על חוזה שלום. באין חוזה שלום – אין משנים את המצב הקיים. זה כלל גדול, מקובל אצל כל העמים. הוא היה מקובל אצל כל עם ישראל עד לפני זמן מה. הממשלה שברה את הכלל הזה. זאת היא האלטרנטיבה!¹²⁵

בגין ראה את עצמו כמי שמוביל מחנה תומכים גדול. דומה שתוצאות מסע ההחתמה של הליכוד לתמיכה בתנועת ההתנחלות ביהודה ושומרון העמיקו את סברתו זו. הוא סבר שמסמך ההצהרה על התמיכה בתנועת ההתנחלות אינו פחות בערכו מ"המסמך הקדוש הזה" ושמסע ההחתמה שבו השתתפה מפלגתו היה "אחד ההישגים הגדולים ביותר ביחס לעניין הלאומי הזה של שלטון ישראל ביהודה ושומרון".¹²⁶ הוא קבע כי תנועת החרות תצהיר בכל פורום אפשרי כי השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים הם חלק ממדינת ישראל ומן הזכויות הלגיטימיות וההיסטוריות של העם היהודי על ארץ ישראל. בכך, לשיטתו, תתוקן השגיאה המדינית הגורלית שנעשתה במהלך מלחמת העצמאות שהוא ראה כ"אחת השגיאות האיומות ביותר בתולדות ישראל". אז קרא בגין להמשיך במלחמה עד אשר כל ארץ ישראל תהא בדינו. וכך אמר:

עכשיו לרבים ברור שלא זו בלבד שחוסייך היה מוסר לידי המרצחים מה שהיה מקבל מידי [יגאל] אלון ו[יצחק] רבין, הרי הם באמת היו עומדים בתל אביב, נתניה או פתח תקווה, אלא שהיום ברור לכל שהברירה האמיתית איננה בין א"י לבין שלום,

125 פרוטוקול ישיבת מרכז חרות, 27 ביולי 1975, תיק ה-1/25.
126 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 21 בנובמבר 1974, ה-1/24.

פרק שני מיהו חרותניק?

כלומר בין נכונות לוותר על חלק מא"י לבין השגת שלום, הברירה האמיתית היא בין א"י לבין סיכון קיומנו בכל שטח שהוא של א"י. עכשיו זה ברור כמו ש- $2+2=4$ ואם יתברר שהזכות לא"י והזכות לביטחון קיומנו אי-אפשר כבר להפריד. סכנה שאין לה שיעור תהייה אם הערבים יטענו לזכות לא"י ואנו נטען להבטחת כוח, מה שנקרא גבולות בטוחים.¹²⁷

כדי לחזק את הטיעון בדבר הזכות ההיסטורית והחוקית על הארץ קרא בגין לזמן כינוס של אלפי רבנים מן הארץ ומחו"ל שיצאו בקריאה לכל העמים, בייחוד לנוצרים, באשר לזכותו של העם היהודי להימצא בכל שטחי ארץ ישראל. בעניין פתרון בעיית הפליטים הפלסטינים טען בגין כי ראוי להדגיש שלעם הערבי יש 19 מדינות ריבוניות, ואילו מדינת ישראל היא מדינה קטנה שמתגורר בה מיעוט ערבי שווה זכויות:

רק הפשיזם והנאציזם טען שבמדינה חייב להיות רק לאום אחד. אדם חופשי מאמין באתניות, בריבוי עמים היכולים לחיות במדינה אחת. ואז במקום שמישהוא יחשוב שאנו עושים עוול, אנו נסביר איזה עוול עושים לנו כשרוצים לבטל את המינימום שאנו השגנו אחרי שנים כה רבות. בעוד אנו מכירים בלאום של העם הערבי שיש לו 19 מדינות ולנו יש רק מדינה אחת – א"י!¹²⁸

3. פרשת חבר הכנסת בנימין הלוי

ואולם דומה שאירועי מלחמת יום הכיפורים, ועמם הטענה למחדל ביטחוני שהעיב על שמחת הניצחון, סדקו במשהו את הקונצנזוס ששרר בקרב פעילי המפלגה בכל הנוגע לשאלת ההסדר עם מדינות ערב. בצד מסורת הטיעון הנצי

127 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בינואר 1975, שם.

128 שם.

בלטה גם קריאתו של חבר המרכז השופט בדימוס בנימין הלוי להקים מחדש את ממשלת הליכוד הלאומי. קריאה זו לא נבעה מתפיסה של הפגנת כוח אל מול "הכלבים האלה", כפי שכינה את האמריקנים חבר המרכז יוסף שופמן,¹²⁹ אלא מתוך הגישה הרואה בממשלת ליכוד לאומי גוף פוליטי אחראי ובעל נטייה מאוזנת, המסוגל להוביל שינוי אסטרטגי במזרח התיכון בצורה בטוחה ונוחה לאינטרסים של ישראל. רק ממשלת ליכוד לאומי, טען הלוי, יכולה להוביל לחתימת חוזה שלום בני קיימא עם מדינות ערב, הן על דעת נציגי רוב הציבור בישראל והן מתוך ביטחון כי הדברים ייעשו מתוך בחינה ובדיקה ובשיקול דעת. הלוי שטח את ההיגיון העומד מאחורי עמדתו לפני חברי המרכז. הוא טען כי המחדל שהוביל למלחמת יום הכיפורים נבע מדרך קבלת ההחלטות בממשלת גולדה מאיר. בבסיס הטעות עמדה לדעתו דרך פעילותו הקלוקלת של "המטבח של גולדה".¹³⁰ הלוי סבר כי מדובר היה במסגרת שבה נקבעו החלטות גורליות בצורה לא דמוקרטית וללא שיקול דעת מעמיק. החלטות אלה הועברו לחברי המפלגה והממשלה כעובדות מוגמרות.¹³¹ הלוי טען כי "המטבח של גולדה" הוקם ביום שבו פרשה גח"ל מממשלת הליכוד הלאומי. בכך לדבריו נחשף תפקידה החשוב של גח"ל בממשלה, לא רק כמי ששומרת על קו מדיני גאה אלא גם כמי שיכולה להציב חשיבה ביקורתית, "אפכא מסתברא", כאשר להצעות המדיניות העולות על שולחן הממשלה. עד הפרישה עקבו חברי הממשלה מטעם גח"ל

- 129 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 21 בנובמבר 1974, שם.
- 130 "המטבח" או "המטבחון" בפוליטיקה הישראלית הוא כינוי לחבורה מצומצמת של אישים בכירים או יועצים לא פורמליים הפועלת בצד הממשלה. קבוצה זו עוסקת בגיבוש מדיניות והערכות לקראת דיון והכרעה במסגרות ממוסדות. גולדה מאיר נהגה לזמן את בכירי ממשלתה להתייעצויות שכאלה במוצאי שבת, לקראת ישיבת הממשלה ביום שלמחרת. "המטבח של גולדה" כלל בדרך כלל את משה דיין, יגאל אלון, ישראל גלילי ויעקב שמשון שפירא, ואליהם הצטרפו בכירים אחרים לפי הצורך.
- 131 גולדה מאיר טענה בספרה חיי: "התרעמתי גם על הדיבורים חסרי-האחריות על ה'מטבח' שלי שכביכול החליף במידה ידועה את הממשלה בזה ששימש גוף לקבלת החלטות. להאשמה הזאת לא היה שום יסוד שהוא. רק טבעי היה הדבר מצדי שאבקש את עצתם של אנשים שהערכתי את השיפוט שלהם. אולם בשום זמן ובשום אופן לא תפסו אותן התייעצויות בלתי-רשמיות את מקומן של החלטות ממשלה" (מאיר [לעיל הערה 184], עמ' 152).

מקורב אחר פעולתה של גולדה מאיר והרחיקו אותה מדבר הטעות: "המסקנה שלנו היא שממשלת ליכוד לאומי עדיפה על ממשלה בלי גח"ל וכלי ליכוד ומסקנה שישנה בליכוד של חברינו בתוך תנועת החרות שמא, אילו היינו אנו יושבים בשנת 1973 בממשלה האסון לא היה קורה. השגיאה היתה להפקיר את השלטון למערך".¹³² הלוי האשים במרומו את הליכוד ואת תנועתו חרות, מובילת הליכוד, בכך שעמדויהן הנציות סותרות את עקרון האחירות הממלכתית שהיה חלק ממצג משא האופוזיציה של חרות. הליכוד בממשלה ימנע לדעתו כניעה לפשרות מיותרות, ובכוחו אף למנוע מלחמה חדשה: "אנו נשאר נאמנים לגמרי לעקרונותינו אבל אנו מאפשרים לממשלה שיהיה לה רוב בלעדיו לעשות פשרה יותר גרועה מאשר היינו יכולים לעשות בהשתתפותנו".¹³³

בנימין הלוי לא הניח לדבריו להצהיב בדפי הפרוטוקולים של המרכז ופתח בצעדים מעשיים לקידום רעיונו בדבר ממשלת הליכוד הלאומי. ללא תיאום עם יושב ראש התנועה או עם מוסדותיה, הוא חתם על מסמך משותף עם חבר הכנסת לובה אליאב מהמערך, שקרא להקמת ממשלת מערך-ליכוד כדי לקדם תהליך שלום. ואולם המערך, כפי שציינו בפרק הראשון של המחקר, התנגד בתוקף להקמת ממשלת ליכוד לאומי. ראשיו טענו כי אין הסכמה עם הליכוד בנושאים חשובים, ולכן אין טעם להקים ממשלה משותפת שתתפרק כעבור חודשים ספורים. גם מבית זכה הלוי לקיתונות של ביקורת. כמה מחברי המרכז טענו כי פעולותיו מחזקות את ממשלת המערך. לטענתם המהלך שנקט עלול להוביל לפילוג הליכוד לנוכח הפער המובנה, בכל הקשור לסוגיות המדיניות, בין החלק הליברלי לבין החלק החרותי במפלגה. פעילותו של הלוי הוצגה כמתן יד לכניסה למלכודת. היו שראו בו טירון פוליטי שאינו מבין מימינו ומשמאלו בהלכות הפוליטיקה והמדיניות. אך היו אף מי שטענו כי מדובר בסטייה קשה מעקרונותיה של המפלגה ומדרך קבלת ההחלטות המקובלת עד כדי בגידה בה.¹³⁴ ההתנגדות הגורפת והחריפה, מבית ומחוץ, ליוזמתו הפוליטית-מדינית הובילה בינואר 1974 לפרישת הלוי מסייעת חרות ולהקמת סיעת יחיד בכנסת.

132 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 10 ביולי 1974, אמ"ז, תיק ה-11-24/1.

133 ש.ם.

134 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1974, ש.ם.

לא בכדי בחרנו להתעכב מעט על פרשה זו. לכאורה היא נראית זניחה משהו. ראשית היוזמה לא הצליחה. שנית כמו רעיונות רבים שקראו תיגר על המנהיגות במפלגה וכשלו, אף היא שקעה בתהום הנשייה הפוליטי ונדחקה לשולי דברי ימי הכנסת ולשולי דברי ימי המרכז ותנועת החרות.¹³⁵ ואולם פרשה זו יכולה ללמד משהו על קוד התרבות הפוליטית של חרות שאליו כיוון הלוי. הלוי היה אידאולוג. הוא ראה את המציאות דרך העיניים של מי שמחפש את הפתרון המדיני הרצוי מתוך התייחסות לבעיה המדינית גרדא ולא דרך הקשר שנבנה בהדרגה, לאחר מלחמת יום הכיפורים, בין הפתרון המדיני לבין צבירת הכוח שיכול להביא את השלטון. דומה שהלוי היה קרוב יותר אל משא האפוזיציה ההיסטורי של חרות משהיה קרוב לתשוקת השלטון של שנות השבעים. כרבים מוותיקי התנועה הוא סבר שהפוליטיקה צריכה לקבוע סדר יום בעל משמעות מוסרית, כלומר עליה לשמש זירה המבקשת לפתור בעיות מתוך השמעת שלל דעות שמטרתן לקדם את המציאות ולא מתוך משא ומתן על בסיס פרגמטי. תפיסתו, כפי שנראה בהמשך הפרק, לא הייתה זניחה בחרות, אך היא החלה למצוא את עצמה יותר ויותר במגננה והפכה לפחות ופחות מובנת מאליה לנוכח התמורות החברתיות והארגוניות שחלו במרכז המפלגה. אחד המפתחות לטענתו זו טמון כפי שנראה בפענוח יסודות המאבק על עדיפות סדר היום המדיני במרכז המפלגה.

4. העדפת הדיון המדיני על הדיון חברתי

דיונים מדיניים הם שעמדו כאמור במוקד סדר היום של מרכז תנועת החרות. אולם לא היה זה מובן מאליו. העשור שטרם המהפך אמנם היה רצוף באירועים בעלי משמעות מדינית וביטחונית, אך לא פחות מכך הוא היה גם עמוס באירועים שהעידו על אי-שקט הולך וגובר בתחומי החברה והכלכלה, "תחום הפנים" כפי שכונה הדבר במרכז חרות. לא מעט מן האירועים הללו הטביעו את חותמם במשך שנים על החברה הישראלית, אם בדמות אתוס המחאה

135 השוו מילר (לעיל הערה 65).

החברתית על רקע מקרה "הפנתרים השחורים"¹³⁶ ואם בדמות חקיקה ועיצוב פניה של מדינת הרווחה הישראלית דוגמת מסקנות "ועדת ראש הממשלה לילדים ונוער במצוקה" בראשות המנהל הכללי של הביטוח הלאומי ד"ר ישראל כ"ץ.¹³⁷

בלטה בהקשר זה סוגיית מעגל העוני של העולים מארצות האסלאם. זו באה לביטוי בבעיה הכרונית של מצוקת הדיור לזוגות צעירים מקרב משפחות העולים. לאחר מלחמת ששת הימים התרחבה הכלכלה בארץ במהירות, והמשק נחלץ מן המיתון שאליו נקלע. דווקא אז מצאו את עצמם יישובים הממוקמים בפריפריית דלות ההזדמנויות ושכונות עולים מארצות האסלאם בהדרדרות חברתית, חינוכית וכלכלית. עולים רבים שהתגוררו באזורים אלה עברו למרכזים עירוניים אחרים, מבוססים יותר, אולם בקרב הנותרים התרבו בהדרגה מקרי הסעד והתמיכה. אלה התגוררו בצפיפות ובתנאים ירודים והיו תלויים במרכזי תעסוקה ללא יכולת קידום והשתכרות נאותה.

מציאות זו בלטה עוד יותר בשוק הדיור שהתפתח לאחר מלחמת ששת הימים. התייקרות הדירות חסמה את יכולתם של בני הדור השני של העולים החדשים לרכוש דירות למשפחותיהם. השירותים המוניציפליים לא יכלו להתערב במצב לנוכח שליטתו המוחלטת של משרד השיכון בהכוננת מדיניות הדיור. מדיניות זו הואשמה בבירוקרטיה, בסרבול ובהערמת קשיים. מצוקת הדיור, חוסר התעסוקה והעוני היו מצב מתמשך שאזרחי הפריפריה העירונית, ברובם עולים מארצות המזרח, פגשו במגעם עם המדינה. זו הצטיירה בעיניהם חסרת אונים או מנותקת ממצוקתם. משבר הדיור התפרץ אל המציאות הפוליטית הישראלית בדמות תנועות מחאה חברתיות כולטות של צעירים מזרחים דוגמת הפנתרים

136 דבורה ברנשטיין ויוחנן פרס, "מחבורת־רחוב לתנועה חברתית – הפנתרים השחורים", בתוך: יוחנן פרס, יחסי עדות בישראל, תל אביב: ספרית פועלים, 1985; שלום שטרית (לעיל הערה 6), עמ' 119–196; טלי לב, "נמחק את עברם של אלה שיש להם עבר: הפרוטוקול המלא של פגישת הפנתרים השחורים עם ראש ממשלת ישראל, אפריל 1971", תיאוריה וביקורת 32 (אביב 2008), עמ' 197–226.

137 אשר בן־אריה, "המצוקה פנים רבות לה: על התפתחות תפיסת המצוקה בישראל", ביטחון סוציאלי 72 (אוקטובר 2006), עמ' 39–58.

השחורים ותנועת האוהלים.¹³⁸ סיכומי רשמים אתנוגרפיים מאותה עת מלמדים על ההפתעה שאחזה באוכלוסייה הוותיקה לנוכח גל המחאה שדומה היה כי עלה בהיקפו על מה שהתרחש אך יותר מעשור מוקדם יותר בוואדי סאליב בחיפה. הסוציולוגית דבורה ברנשטיין מתארת זאת כך:

רבה היתה התדהמה כאשר הופיעו בעיתונות ידיעות על קבוצת בני נוער עוזב שאמרו דברים מפורשים למדריך חבורת-רחוב ירושלמית: "אנחנו רוצים להתארגן נגד הממשלה האשכנזית [...]. אנחנו נהיה הפנתרים השחורים של מדינת ישראל" (על המשמר, 31 בינואר 1971) [...] הבחורים שייסדו את הפנתרים השחורים גדלו יחד בשכונת מורשה [מוסררה]. הם היוו חבורה מאז ילדותם; מסלול חייהם היה דומה, ולעיתים קרובות – משותף, ילדות למשפחות מרובות ילדים ונמוכות הכנסה, נשירה מבית ספר יסודי (מי בכיתות נמוכות ומי לאחר 6-7 שנות לימוד), הסתבכויות עם החוק, שהייה במוסדות לעבריינים צעירים. עם שובם לשכונה בגיל 18-20 מצאו עצמם במצב דומה [...] רצונם המשותף של הנערים להיגמל ממצב זה של עמידה בשולי החברה הוא אחד המניעים הרווחים לפעילות פוליטית.¹³⁹

על גל המחאה החברתי-עדתי בפריפריה העירונית נוסף גם אי-שקט תעסוקתי במשק הישראלי. הדבר התבטא בשביתות רבות הן במגזר הציבורי הן במגזר הפרטי שהובילו על ידי הסתדרות העובדים בראשות יצחק בן-אהרן.¹⁴⁰ כך לדוגמה, בצד שביתות תכופות בנמל אשדוד שהוביל יו"ר הוועד יהושע פרץ בלטה באוגוסט 1972 גם שביתה של פועלי בית החרושת הפרטי "עלית". מחאת העובדים נועדה לשפר את שכרן ואת תנאי עבודתן של הפועלות במפעל.

- 138 שלמה חסון, מחאה בדור השני: תנועות עירוניות חברתיות בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1987.
- 139 ברנשטיין ופרס (לעיל הערה 136), עמ' 160, 163.
- 140 האיגוד המקצועי, 1973-1977, הוצאת ההסתדרות, אוקטובר 1977, עמ' 35-36.

השביתה הסתיימה בהצלחה יחסית, והיא קבעה כמה עקרונות חדשים להסדרת שכר הנשים בתעשייה.

בשנים 1973-1976 היו 431 שביתות והשבטות, שבהן אבדו 946 אלף ימי עבודה למשק הישראלי. רבות מהשביתות לא אושרו על ידי ההסתדרות, ובהן: שביתות עובדי הנמלים, הימאים, האחיות, הרופאים ועובדי התחבורה האווירית. בכך כרסמו שביתות אלה במעמדה של ההסתדרות. על כל אלה נוספו במהלך שנות השבעים, בעיקר בימי ממשלת יצחק רבין, פרשיות שחיתות כלכלית מצד גופים או מצד אישים המזוהים עם השלטון. דוגמאות לכך הן החשדות שהוטחו בשר השיכון אברהם עופר והרשעתו בפלילים של אשר ירלין, מנכ"ל קופת החולים הכללית של ההסתדרות, שהיה גם מועמדו של המערך לתפקיד נגיד בנק ישראל.

מלחמת יום הכיפורים הוסיפה לא מעט על הבעיות החברתיות והכלכליות של ישראל. בעקבות המלחמה נקלע המשק הישראלי למשבר קשה שממנו הצליח להיחלץ רק כעבור עשור. המשבר נבע מן התוצאות הלוקליות והגלובליות של המלחמה. מצד אחד העלויות העצומות של המלחמה שהעיקו על תקציב המדינה, ומצד אחר משבר מחירי הנפט בעולם שבא בעקבותיה. באותה עת הכריזו המדינות הערביות המאוגדות בארגון המדינות המייצאות נפט – אופ"ק – על חרם נפט שגרם לעלייה דרמתית במחירו. מחירה של חבית נפט עלה בשנה מ-3 דולרים ל-12 דולרים. עד 1980 האמיר מחיר הנפט ל-30 דולרים לחבית. בתגובה נקטה ממשלת ישראל מדיניות של העלאת מסים קיימים והטלת מסים חדשים. עוד נקבעו מלוות חובה בערך של 4 מיליארדי ל"י. על כל אלה נוספה תכנית קיצוצים בהיקף של 1.85 מיליארד ל"י מתקציב הממשלה ונקבעה מדיניות של ביטול סובסידיות. ב-11 בנובמבר 1974 הודיעה הממשלה על פחות בשער הלירה בגובה של 43.1%¹⁴¹.

מן הבחינה הכלכלית כיוון המשק הישראלי השתנה לחלוטין. ממצב של צמיחה מהירה לאחר מלחמת ששת הימים פקד אותו משבר כלכלי מתמשך

141 יוסף יוראן, "דינמיקה של אנטי-צמיחה: המשק הישראלי לאחר משבר הנפט ומלחמת יום הכיפורים", בתוך: שמואל סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, תל אביב: משרד הביטחון, 1989, עמ' 348-377.

שאופיין בדהירה אינפלציונית שהגיעה לשיעור שנתי של 37%. הגידול בתוצר הלאומי הגולמי ובפריון הואטו באורח תלול.¹⁴² המשבר הכלכלי הקשה נמשך כעשור וכונה כפי כלכלנים "העשור האבוד". הכלכלן מיכאל ברוננו, לימים נגיד בנק ישראל, קבע עשור לאחר המלחמה:

שנת 1973 מסמלת נקודת שבר חסרת תקדים בכל נתון שעל פיו תימדד. נעצרה הצמיחה, נכנסנו למשברים חריפים במאזן התשלומים, ומעל הכל התפתח פה תהליך אינפלציוני שלא היה כמותו. אחרי מלחמת יום הכיפורים החלה תקופת כיפורים בתחום הכלכלי, הקרויה לעתים 'העשור האבוד', שהיווה משבר כלכלי וחברתי עמוק בכל מובנה של המילה – במבנה המערכת המישקית וגם בנורמות של התנהגות כלכלית-חברתית.¹⁴³

מן הבחינה החברתית הוביל המשבר לקשיים ביכולת לתקצב לאורך זמן את מדינת הרווחה. בד בבד התגברו הקריאות למדינה לקחת חלק פעיל יותר במיתון גלי המחאה החברתית הפוקדים את חברת המהגרים הישראלית ולפתור את מצוקת הדיור שהייתה נחלת כמה וכמה מגזרים. באותה עת התרחב המעמד הבינוני הישראלי הוותיק, וזה ביקש לשמור על מקומו. במעמד זה החלו להתבסס גם חלקים מיוצאי ארצות האסלאם, בעיקר מקרב יוצאי עיראק.¹⁴⁴ על אף רצף האירועים הזה בישראל של שנות השבעים, עיון בפרוטוקולים של מרכז חרות מלמד עד כמה זכו בעיות הפנים למקום שולי יחסית בדיונו.

- 142 אחת התופעות שבאה לביטוי במשבר הכלכלי של העשור האבוד הייתה היעלמותו של שיח הכלכלנים שכיוון לעצמאות כלכלית. בהקשר זה ראו יורם בן פורת (עורך), המשק הישראלי: חבלי צמיחה, תל אביב: עם עובד, 1989; מיכאל ברוננו וסטנלי פישר, "התהליך האינפלציוני בישראל: זעזועים והסתגלות", שם, עמ' 393-417.
- 143 מיכאל ברוננו, "הבראת המשק בפרספקטיבה היסטורית", רבעון לכלכלה 141 (1989), עמ' 90.
- 144 אסתר מאיר-גליצנשטיין, בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009, עמ' 136-157.

5. עמדותיה החברתיות-כלכליות של חרות

לחרות, כמו לכל מפלגה הרואה את עצמה כחלופה לשלטון, היו עמדות כלכליות-חברתיות. עמדות אלו היו כמובן לעומתיות לאלה של המערך והתאפיינו בהתנגדות לשמאל הציוני-סוציאליסטי ולביטוייו המוסדיים. בכל הקשור למדיניות הפנים הגדירה את עצמה חרות מפלגה ליברלית-לאומית. היא הביעה תמיכה עקרונית בשיטה של משק חופשי השואף לצמצום מעורבות השלטון המרכזי בהכוונת הכלכלה והחברה, ואולם באותה נשימה הועידה למדינה תפקיד ממלכתי בהכוונת השירותים המרכזיים המיועדים לאזרח, ובהם גם שירותי הבריאות. חרות דחתה את המגזריות שהוכתבה בהתפתחות מערכת הבריאות הישראלית ודרשה בעקבות להנהיג ביטוח ממלכתי במקום ביטוח הבריאות של קופות החולים התנועתיות, שהעניק לטענתה יתרון לקופת החולים הכללית של ההסתדרות.

דוגמה נוספת הייתה הביקורת החריפה שמתחה על התנהלות הקיבוצים. אלו סימלו בעיני מנהיגי חרות את שליטתה הריכוזית של מפא"י בסגנון הסוציאליסטי הקלסי על הכלכלה והחברה. אנשי הקיבוצים, אשר סימלו בעיני אנשי חרות את השיטה, הואשמו בניצול קשריהם הפוליטיים כדי ליהנות מהעדפות כלכליות. ראשי חרות טענו לנאמנות לתפיסה "ממלכתית-מדינתית" בד בבד עם דחיקת התפיסה ה"ממלכתית-מפלגתית" שבה הואשמה מפא"י.¹⁴⁵ היבט נוסף שקיבל מקום בדיון הכלכלי במוסדות חרות נגע לתמיכה במגזרים חלשים כלכלית דוגמת תושבי הפריפריה. חרות הביעה את תמיכתה במדיניות תוספת היוקר שהייתה לדעת אנשיה פיצוי מינימלי לשחיקת השכר שממנו לרוב סבלו העניים בחברה הישראלית.¹⁴⁶

סוגיה בולטת נוספת שעלתה לעתים בדיוני המרכז היא בעיית הדיור של הזוגות הצעירים מן השכבות החלשות ושכונות המצוקה. כאמור, בעיה זו מצאה את ביטוייה בשיח הציבורי בישראל בשנות השבעים ובגינה התעוררו כמה תנועות מחאה. לחברי חרות ולמנהיגה היה סדר יום קבוע בעניין. באחד מגאומיו הפרוגרמטיים בפתחת ישיבת מרכז התנועה טען בגין כי אסור להרפות מנושא

145 שפירא (לעיל הערה 18), עמ' 103.

146 אמ"ז, תיק ה-13/9.6.

העוני ומחיפוש אחר דרכים לביטולו. לדבריו ההבדל ברמת החיים בין קבוצות שונות בארץ אינו בעייתי כשלעצמו, והוא משקף מצב טבעי בכל אומה, אך מצב שבו ישנן משפחות מרובות ילדים המתגוררות בצפיפות דיור קשה מחייב התערבות ממשלתית. שיפור איכות השירותים של המדינה ייעשה על ידי הקמת שיכונים למשפחות ברוכות ילדים על בסיס הפסקה מוחלטת של ייבוא מותרות מחו"ל. הססמה שצריכה להיות מאומצת היא: צניעות בחיי היום-יום. במקום לבזבז דולרים על קוניאק צרפתי ועל ויסקי, יש להשקיעם בבניית דירות למעוטי יכולת. עוד הלין בגין על חייהם של הסוציאליסטים המיליונרים, אנשי תנועת העבודה, שכל דיבורם הוא כפל לשון המדכא את רוחו של העם. בגין קרא לחזור לחיים של מופת אישי וטוהר – רק כך תשתנה אוירת הנכאים בארץ. באחת מישיבות המרכז האשים חיים לנדאו, מבכירי חרות, את הממשלה באחריות למשק הנחשל. לדבריו הפתרון לבעייתה הכלכלית של ישראל טמון ביכולתה להתמודד עם השאלה הזאת:

איך לבנות משק שנושא את עצמו בארץ שענייה בחומרי גלם. בארץ הזו – הכול מפגר. התעשייה מפגרת – אלטע זאכן. הבניה בארץ – לוקח לבנות דירה 16-20 חודשים. בעולם כולו – 8-10 חודשים. בארץ, התעשייה המבוססת על מידע היא אפסית. והבעיה היא כאמור: איך נבנה משק [...] זה הדגל מבחינה פנימית, שהתנועה צריכה ללכת אתו. זה הפתרון לרמת החיים. זה הפתרון לעצמאות כלכלית. ואני מציע, שבזה נתעסק בימינו אלה – בתשובות לבעיות.¹⁴⁷

דברים כלליים מעין אלה בנושאי הכלכלה והחברה לא לוו בהצגת תכניות כלכליות מפורטות לפתרון לפני מרכז התנועה אלא היו בעיקר קריאות כיוון ללא דיון מעמיק. ראשי התנועה ביקשו לעסוק בעיקר בבעיות המדיניות, הביטחוניות והפוליטיות שעמדו על סדר היום האקטואלי. גם הדיונים שנועדו לעסוק בשאלת ההסברה הכלכלית עסקו בסופו של דבר בסוגיות המדיניות. אם בכל זאת הועלו

147 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

פרק שני מיהו חרותניק?

ענייני כלכלה בישיבות המרכז, הדיון התמקד בניתוח המציאות הקיימת ופחות בהצעה מעשית לפתרון. כך למשל על רקע המשבר הכלכלי החמור בעקבות מלחמת יום הכיפורים מצא את עצמו מרכז חרות שומע את ניתוחו של ד"ר יוחנן בדר, מי שנחשב לדובר המרכזי בענייני כלכלה וחברה בתנועה. בדר קבע כי המשבר הפעם חריף במיוחד, עד כדי כך שהוא עלול לשתק את הפעילות היצרנית במשק לנוכח מדיניות המיסוי בארץ:

הפעם הדבר הרבה יותר דרסטי מאשר היה אי פעם ועליו אני רוצה לדבר [...] המיסים הועלו עד 62% של ההכנסה הלאומית, זה כולל מיסים ממשלתיים, תשלום לביטוח הלאומי ומיסים מקומיים. אחרי שהוסיפו 4 מיליארד בין יולי לאוק' סך המיסים הגיע ל-72% של ההכנסה הלאומית. עכשיו יחד עם הפיחות מציעים מיסים נוספים כמו העלאת מס רווחי הון, העלאת מס חברות העלאת מקדמות מדיוידנדים. כל המסים הנוספים הם על סקטור אחד, על הסקטור הכללי, הסקטור החופשי ומה שנעשה בבורסה אתם ודאי יודעים. עוד מעט אנשים יוכלו ממניות לעשות טפטים על הקירות ובמצב זה הממשלה עומדת עוד יותר לפגוע במפעלים ובחברת היצרנים.¹⁴⁸

דבריו של בדר עוררו תרעומת בקרב אחד מחברי המרכז:

שמעתי בעיון רב את ההרצאה של ד"ר בדר ומשום מה היה לי הרושם שאני נמצא במקום שבו שני אנשים מתווכחים כל הזמן מול בית שיש בו להבות והויכוח ביניהם כל הזמן הוא מה גובה הלהבות? כשאני רציתי לדעת מה אנו אומרים בנושא זה? איך אנו מתכוונים לעזור לפתור עניין זה, שריפה זו, לא הובא במרכז שום דבר שאפשר לדון בו, להתייחס אליו ולקבל החלטות.¹⁴⁹

148 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 21 בנובמבר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

149 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בדצמבר 1974, ש.ם.

עיון בפרוטוקולים של דיוני מרכז תנועת החרות בעשור שלפני המהפך מלמד כיצד הדפו בגין ותומכיו שוב ושוב את ניסיונותיהם העקיבים של חברי מרכז להציב על סדר היום של התנועה סוגיות שאינן בעלות משמעות מדינית ברורה. העדפת הדיון המדיני על פני דיונים הנוגעים לבעיות הפנים של ישראל הפכה עניין עקרוני אצל בגין. היא גם קיבלה לגיטימציה ברורה מצד חבריו להנהגה הוותיקה של התנועה. כך לדוגמה גיבה חיים לנדאו את בגין באמרו:

מי שטוען שבעיות פנים הן הבעיות העיקריות, לעולם לא ידע מה תהיה הבעיה המרכזית בעיצומה של מערכת בחירות – ארץ ישראל והבעיה הביטחונית – במרכזה של מערכת בחירות. ומי שטוען שלא זה – טועה. מי שרוצה לבנות מערכת בחירות תוך התעלמות מהבעיה המרכזית – יעשה טעות חמורה. יש בעיות אחרות יותר חמורות מאשר הבעיות הפרגמטיות.¹⁵⁰

ראוי להדגיש את החלוקה הזאת בין "הבעיה המרכזית" מצד אחד לבין "הבעיות הפרגמטיות" מצד אחר. מדובר במעין מבנה-על דיסקורסיבי המתבסס על השאלה המדינית. שאר הסוגיות יכולות להיפתר מתוקף היותן עניינים חולפים התלויים ברוחו וברצונו של האזרח ובעיקר בדרך ההכוונה של הממשלה. לא כך הוא השיח המדיני. כל כולו נתפס כמושתת על יסודות אידאולוגיים שערעורם עלול לסכן את קיומם של העם, של המדינה, של החברה ושל הכלכלה. לנדאו ובגין לא היו יחידים. כך לדוגמה טען אריה נאור, בן לוותיקי התנועה, באחת משיבות המרכז: "לא בעיות הפנים עם כל חשיבותן, לא דירות, עם כל חשיבותן, לא כלכלה, לא העורף, הבעיה שלשמה קיימת התנועה הזו: לשמור על שלימות המולדת".¹⁵¹ גישה זו אף התחזקה לאחר מלחמת יום הכיפורים. בגין טען כי הדרישה שעלתה בכלל הציבור ואף מצאה ביטוי במרכז המפלגה להדגיש את סוגיות הפנים כנושא מרכזי העומד על סדר היום, היא-היא אחד הגורמים האחראים להסחת הדעת שגלוותה למחדל המלחמה:

150 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2-1.
151 שם.

נדרשנו לתת עדיפות לענייני פנים שבוע ימים לפני פרוץ המלחמה, אמרו שלא צריך לדון על א"י, אנשים אלה שקועים יותר מדי במדיניות חוץ וביטחון, הם מאובנים. כל הכבוד לאבן הזאת! אמרו, על ענייני פנים צריך לדון כי ענייני הבטחון הם בסדר והתנועה הזאת עמדה כצוק סלע ולאחר כל זאת אומרים שאנו אשמים.¹⁵²

6. דרכי הדחיקה של השיח הכלכלי-חברתי

כיצד אפשר להסביר את דחיקת הדיון הכלכלי אל שולי השיח הפוליטי במרכז חרות לנוכח שלל בעיות הפנים, הכלכלה והחברה שעמן נדרשה להתמודד ישראל בשנות השבעים? כיצד אפשר להסביר זאת לנוכח הדימוי העצמי הרווח של מנהיגי התנועה וחבריה אשר טען כי "ההרכב החברתי של התנועה ותומכיה הם ב-95%, אם לא למעלה מזה, של עובדים ופועלים ושכונות עוני?"¹⁵³ הסבר אפשרי אחד נוגע לעובדה הפשוטה שאכן על אף הבעיות החברתיות והכלכליות קיבלו השאלות המדיניות מקום בולט יותר ואולי דימוי דחוף יותר בשנות השבעים. אין להתעלם מכך שאנו עוסקים בתקופה קצרה יחסית שבה אירעו שלושה אירועי מלחמה עוקבים שבהם ישראל הייתה מעורבת ישירות. לפחות שניים מאירועים אלה – מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים – נתפסו כנושאים הרי גורל לקיום מדינת ישראל וכנוגעים ישירות בסדרת השאלות האידאולוגיות שעל בסיסן הוקמה תנועת החרות ושעל בסיסן בנתה את העימות ההיסטורי שלה עם תנועת העבודה. לכן הזהיר בגין את חברי המרכז מפני המגמה ההרסנית לדידו, שלשמחתו אינה מוצאת מקום במרכז חרות: העדפת נושאי הפנים על פני נושאי המדיניות. כך טען בגין לפני חברי המרכז:

תנועת החרות היתה היחידה שהזהירה מפני מונופוליזציה של בעיות הפנים. אנו אמרנו שבעיות הפנים הן בעלות חשיבות רבה אבל במצב זה בו אנו נמצאים, מוקפים אויבים שמטרתם ידועה

152 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 20 בנובמבר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4/2.

153 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 21 במרס 1973, ש.ם.

לנו, לטעון שכל תשומת הלב צריכה להינתן לבעיות הפנים, זוהי קלות דעת. אני רוצה להזכיר שגם בקצות המחנה שלנו כבר נשמעו קולות אלה אבל אנו עמדנו כתנועה, כצוק סלע נגד הדעה המזויפת והמסוכנת הזו. אין לדעת ולעולם לא נדע באיזה מידה אותה תעמולה הפכה כמעט להכרה של הרוב בארץ ובאיזה מידה היא תרמה לאסון שלנו. עם המוקף אויבים וחושב שבעיית הביטחון שלו בעצם באה על פתרונה ואין לו מה לדאוג, עם כזה לאט לאט נרדם.¹⁵⁴

סיבה אפשרית נוספת לדחיקת השיח החברתי-כלכלי נוגעת אולי במבנה השיח הפוליטי של חרות בשנות השבעים או במה שאפשר לכנות "חלוקת שיח". הדיון המדיני נתפס כמנדט של מרכז התנועה ומנהיגותה, כלומר כזה שנכלל בקביעות בסדר היום, ואילו הדיון הכלכלי נתפס כמעין משתנה תלוי בסוגיה המדינית. דוגמה לכך היא ניסונו של חבר המרכז השופט בדימוס בנימין הלוי לשכנע את חבריו להקים ממשלת ליכוד לאומי לאחר מלחמת יום הכיפורים. הלוי טען לזיקה הדוקה בין הנושא הכלכלי לבין הנושא המדיני בניגוד לקו שהוביל מנחם בגין: "אנו יותר פרולטרנים מהמערך ואצלנו יש צדק סוציאלי ויותר שוויון. אנו איננו מפלגה של מנצלי פועלים [...] ההבדל הוא שהיינו משיגים תנאים יותר טובים לו היינו יושבים בממשלת ליכוד לאומי, כן היינו מקיימים מו"מ גם עם סאדאת ואסד בתנאים אחרים".¹⁵⁵

השיח הכלכלי פוצל בין שלוש זירות משנה נפרדות שהיו קשורות למבנה המוסדי של התנועה. הזירה הראשונה הייתה סיעת תכלת-לבן בהסתדרות, או כפי שכונתה בפי חברי המרכז "הסוציאליסטים של חרות".¹⁵⁶ סיעה זו הונהגה בידי אישים דוגמת יורם ארידור, דוד לוי ואריה קוצר. בדיוני סיעת תכלת-לבן התנהל שיח כלכלי-חברתי שנדמה שלכד את האנרגיות הסוציאליסטיות שהיו בחרות מתוך קרבתה למעמד הפועלים הישראלי. השיח הביקורתי שהתגבש

154 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בינואר 1975, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

155 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 10 ביולי 1974, שם.

156 ריאיון עם חברת מרכז חרות באותה עת, הגב' חנה גוזמן, 8.7.2010.

בסיעת תכלת-לבן הופנה הן כלפי המנהיגות בחרות הן כלפי מדיניות המערך. כך לדוגמה ביקר חיים לנדאו בחריפות את העמדה הסוציאלית (סוציאליסטית) שעלתה מתפיסותיהם של ראשי סיעת תכלת-לבן בדבר חובת המדינה לסייע לחלשים ולקבוצות סיכון למיניהן וכך להרחיב את טווח אחריותה של המדינה. לנדאו הוביל תפיסה כלכלית ליברלית שכיוונה לצורך בהגדלת הפריזון של העובדים במשק ולצמצום מעורבות הממשלה בנושאים כלכליים. יורם ארידור האשים באחת מישיבות המרכז את המערך בכגידה בציבור הפועלים,¹⁵⁷ ואריה קוצר הורה על הצורך של התנועה לחזור אל מה שהוא ראה כרטוריקה המהפכנית של ז'בוטינסקי לשם חידוד העמדה הסוציאלית הלעומתית של המפלגה.¹⁵⁸ זירת השיח השנייה, ששימשה גם כר פעולה, הייתה ועדותיה של התנועה ומחלקותיה. בכל ועידת מרכז הוקמו ועדות שעסקו במגוון החיים האזרחיים, החברתיים והכלכליים בישראל. ועדות אלה הקבילו לוועדות הכנסת. סיכומי הוועדות התפרסמו לרוב כהודעה לתקשורת או נידונו בסימפוזיונים כחלק מוועידות התנועה. ואולם מעבר לקריאות לשינוי כלכלי במדינה או מעבר להתייחסות לבעיות אקטואליות לא היה אפשר לגזור מהן קו עקיב מלבד שיה כשלעצמו. באופן דומה פעלו המחלקות המקצועיות בתנועה. כך למשל הייתה "המחלקה לצעירים ולסטודנטים". עבודתה התפרשה בין עיירות הפיתוח ושיכונים מעמד הפועלים לבין הקמפוסים שבהם צמח מעמד הבינוני. היא עסקה בהסברה המדינית של חרות בקרב מי שתוארו ככני הדור הצעיר של הבוחרים: תלמידי שמיניות, עולים ותיקים (מארצות האסלאם) וחדשים (מברית המועצות), סטודנטים וזוגות צעירים. ואולם בשנות השבעים הפיקה המחלקה גם כמה פרסומים שהתמקדו בסוגיות החברה והכלכלה הנוגעות לחיי היום-יום של צעירי ישראל. ראש המחלקה גרשון סלומון טען: "מגיעים אלינו צעירים היודעים שמקומם בתנועת החרות אבל הם לא יודעים בדיוק מדוע, ודרכה הרעיונית של התנועה איננה ברורה. סמינר מסוג זה, יהיה בו כדי לתקן את המציאות הזו, ויתרום לחשיבה בלתי פוסקת בנושאים רעיוניים ואידיאולוגיים."¹⁵⁹ כך לדוגמה

157 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בדצמבר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/1.

158 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 21 במרס 1973, אמ"ז, תיק ה-1/24/1.

159 דוח המחלקה לצעירים וסטודנטים, ללא תאריך, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

במהלך 1973, כשבאוקטובר אותה שנה היו אמורות להתקיים בחירות, עסקה המחלקה לצעירים בחרות בראשות גרשון סלומון, רוני מיליקובסקי (לימים רוני מילוא) ודן מרידור בגיבוש דוח העוסק בצעירי ישראל ובאפשרויות העומדות לפני חרות בקרב ציבור רב השפעה זה. מטרת הדוח הייתה לספק לחברי המרכז והמנגנון של התנועה ידע על קבוצה שלטענת המחלקה מנתה 150 אלף איש. הנחת העבודה הייתה כי "בקרב הצעירים קיים הסיכוי לתמורה במדינת ישראל והסיכוי שנהיה אלטרנטיבה אמיתית. התנאי הוא לטפח אותם, לעבוד אתם, להיות אתם במגע שוטף במשך ארבע השנים".¹⁶⁰ חלק ניכר מן הדוח הוקדש לבעיות הכלכליות והחברתיות של הצעירים, והוא הפך מקור לדיון בבעיות הפנים בישראל.

הזירה השלישית הייתה המפלגה הליברלית, השותפה המרכזית של חרות בגח"ל. נראה שחלוקת השיח בין חרות לליברלים סייעה לחרות לאפשר את תפיסת המשבצת הכלכלית על ידי מי שנחשבו מומחים בדבר וקרובים לעמדותיה הבסיסיות של חרות, ולדחוק את הליברלים מהשמעת דעתם, הידועה כפרגמטית, בכל הנוגע לתחום המדיני. על מהלך זה אנו למדים באופן דיאלקטי מהביקורת שמתחו חברי מרכז בחרות על כך שהקשר ההדוק של חרות עם הליברלים ועם קבוצות תעשיינים מוביל לעמדה פושרת בכל הנוגע למקומה של חרות במאבקים חברתיים וכלכליים. לטענתם, חולשת עמדתה של חרות בנושאים אלה המופקדים בידי הליברלים בולטת במיוחד לנוכח גישתו של יצחק בן-אהרן, מזכ"ל ההסתדרות הכללית. זה תמך במידה רבה בעמדת הפועלים, שרבים מהם היו מאזורי הפריפריה שאוכלסה לרוב על ידי מצביעי חרות, ואף לא נרתע בשם מאבק זה לצאת נגד חבריו לדעה ולמפלגה.¹⁶¹

ואולם בצד ההיבטים הללו נבעה העדפת סדר היום המדיני גם מהיכט שאפשר לכנותו אפיסטמולוגי, כלומר כזה הכרוך בהכרת המציאות והנחות היסוד שעל בסיסן מתגבשת המציאות. עיון בפרוטוקולים של חרות בעשור שלפני המהפך מלמד כי בגין וחברי התנועה הוותיקים ראו בדיון המדיני לא רק את תכלית תפקידו של המרכז אלא את תכליתה של הפוליטיקה. "הכל יודעים",

160 ש.ש.

161 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 21 במרס 1973, אמ"ז, תיק ה-11/4/2.

אמר בגין באחד מדיוני המרכז, "שזהו תפקיד חשוב. מרכז זה יקרא, ודאי, לקבל החלטות מדיניות חשובות".¹⁶² דברים סדורים אלה השתלבו היטב בתפיסתו של מנחם בגין ש"מדיניות צריכה להיות ההתעסקות הטהורה ביותר בחיי האדם".¹⁶³ כלומר המדיניות חפה מכל עשייה פוליטית "מלוכלכת", שחברי המרכז ייחסו למתחריהם, אנשי תנועת העבודה.¹⁶⁴ כך לדוגמה אחד מחברי המרכז, המופיע בפרוטוקולים בשם המשפחה שטוקרביץ, תקף בחריפות את אחד מחבריו על כך שטען לפני המרכז כי הפוליטיקה היא עיסוק שאינו נקי מאינטרסים ומתככים: "אתה אמרת שפוליטיקה זה דבר לא נקי, אנו חניכי בית"ר חונכנו על עקרונות של מוסר, הדר ומדיניות נקייה. ישובים כאן אלה שהביאו אותנו בדרכים נקיות, לא חיפשו טובות הנאה, הקריבו את עצמם ואיננו יכולים להגיד שהם מנהלים פוליטיקה לא נקייה".¹⁶⁵ הדברים עלו בקנה אחד עם התרמית שהצמידו לבגין נאמניו מקרב חברי המרכז. דוגמה לכך היא ניסיונו של חבר המרכז יהושע מצא למנוע את התפטרותו של בגין בשנת 1966 בזו הלשון:

בשבילי – יו"ר התנועה נושא דגל הטוהר והמוסר בתנועה. אם אני מתרוצץ ימים ולילות בפרוזדור [ירושלים] או בנחלאות – הרי זה בגלל שאני רואה לנגד עיני את הטוהר והמוסר. אם לנגד עיני לא יעמוד דגל זה – אין לי מה לעשות בתנועה. לא לשרת ולא לתת. אני אציע לוועידה – לפרוש מכל פעילות.¹⁶⁶

הניסיונות להוסיף על סדר היום המדיני גם עיסוק בהתרחשויות החברתיות הובילו להאשמה באופורטוניזם. צילה עמידרור, מוותיקות האצ"ל והמפלגה, למשל, התרעמה באחת משיבות המרכז על הניסיון לסטות מהקו הרעיוני המסורתי של דיוני מרכז חרות, כלומר מן השיח המדיני. לדבריה:

- 162 פרוטוקול ישיבה א' של מרכז תנועת החרות, 31 בדצמבר 1972, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.
- 163 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 20 ביוני 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4/2.
- 164 ש.ש.
- 165 ש.ש.
- 166 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 28 ביוני 1966, כפר המכביה, אמ"ז, תיק ה-18/2-1.

שמענו דברים של דוברים המייעצים לנו להיות אופורטוניסטים, להתאים את עצמנו לתקופה. אנו אלה שסבלנו כל השנים בגלל שלא רצינו להיות אופורטוניסטים, בגלל שהיינו תמיד נאמנים לרעיונות שלנו, היום אחרי 50 שנה ולפחות 30 שנה מאז שאני בתנועה, היום באים לומר לנו שנהיה אופורטוניסטים, זה מאוד מעליב.¹⁶⁷

על עומק הגישה המוסרנית בפוליטיקה בחרות של תחילת שנות השבעים אפשר ללמוד גם מהביקורת עליה, דוגמת זו שהשמיע בוועידת התנועה בשנת 1972 חבר מרכז חדש בשם אהרון סמוכה. הלה גרס כי חרות צריכה להצטרף מחדש לממשלה ולהעביר את המפלגה מדיונים תאורטיים להשפעה מדינית מעשית. לדבריו:

כמה שנהיה בחוץ טובים העיקר שנהיה מעשיים. אם אנחנו בפנים, מה אני רוצה להגיד, כמה שאנחנו בחוץ טובים זה לא אומר הרבה. לא כל העם מבין אותנו. מתי יבין אותנו העם יפה, כשיש לנו שרים שפועלים. המעשה מוכיח הרבה יותר מאשר התיאוריה [...] שהעם יכיר באנשים שלנו כשרים פועלים, ולא תמיד יראו אותנו כתיאורטיקנים.¹⁶⁸

העיסוק המדיני סייע למנהיגות הוותיקה בחרות למקם את עצמה כמי שעוסקת בפוליטיקה בעלת משקל מוסרי. מנהיגיה דימו את עצמם לתנועה פוליטית המונחית מתוך אידאולוגיה בלבד והרחוקה מכל בדל של תכסיסנות או אופורטוניזם. אין היא תנועה של מנגנון ושל טובות הנאה, ולכן היא אינה יכולה לספק מענה לבעיות ללא המשאבים השלטוניים. בגין אמר למרכז:

167 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 20 ביוני 1973, אמ"ז, תיק ה-11/4-2.
168 פרוטוקול הוועידה הארצית ה-11 של תנועת חרות, 20-21.12.1972, אמ"ז, תיק ה-11/23-17.

מי כמוני מרגיש את כאבם של הזוגות הצעירים. קם לי זוג צעיר לפני מספר שנים והרבה זמן לא היה לו איפה לגור. אפילו לא יכולתי לשכן אותו אצלי. איזה סנטימנט יש לזוגות צעירים. נאמתי לפני הסטודנטים ובעניין הזה כמעט פתחתי. אבל בעניין הדיור לא נשפיע, בהעלאת שכר לא נשפיע [...] חיסול העוני זה אידיאל, פתרון הבעיות החברתיות זה אידיאל. אנו לא נקשור בפרנסה את האזרח אלינו. הנה שם עשו את זה, זה ההבדל בין תנועת חומר לבין תנועת אידיאלים ואנו היינו ונשאר תנועת אידיאלים.¹⁶⁹

משנה זו שללה יצירת אינטרס של תגמול כלשהו הקושר בין אדם למפלגתו, שהיה אבן יסוד בפעילות של תנועת העבודה. בגין שאף ליצירת פוליטיקה הדוגלת בהתנהלות טהורה, פורמליסטית, נטולת הבטחות לתגמולים לתומכיה. ואולם אין בכך כדי לומר שחרות לא שלחה ידה בפוליטיקה, במשאים ומתנים ובניהול יחסי כוחות. שלולא כן אי-אפשר להבין את הניסיונות הסיזיפיים של התנועה לבנות מערכי כוח רב-מפלגתיים דוגמת החיבור עם הליברלים בשנת 1965 והקמת הליכוד בשנת 1973, שמטרתם להגיע לשלטון. אך אלה הוצגו תדיר כאמצעי לביצוע המדיניות שחרות שואפת להוביל. ובכל זאת פגיעתם האפשרית של מערכי כוחות אלה בתדמיתה המוסרית של התנועה לא נעלמה מעיניה של ההנהגה הוותיקה. ד"ר יוחנן בדר, למשל, גרס כי מפלגה פוליטית נבחנת ביכולתה לדבוק בעקרונותיה וביכולתה לממשם. לשיטתו האיחוד עם הליברלים בשנת 1965 ועם המפלגות ששמן הועלה כשותפות אפשריות בליכוד הסיט את חרות מיכולתה לדבוק בעקרונותיה.¹⁷⁰ בדר ראה בחרות את ממשיכת המורשת של התנועה הפוליטית של ז'בוטינסקי שהוא תיאר כאמור לפני חברי המרכז כ"זרם של בני אדם מיוחד דק ואציל שתמיד הולך נגד הזרם, גזע רוחני מיוחד".¹⁷¹

169 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21-2.
170 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4-2.
171 שם.

7. הביקורת במרכז חרות על דחיקת השיח הכלכלי-חברתי

אך בל נטעה, לא היה די בכורח המציאות, במבנה השיח או בהנחות היסוד כדי למנוע את הביקורת החריפה מצד חברים ותיקים וחדשים במרכז חרות על סדר העדיפויות בדיוני המפלגה. כולם הכירו בנחיצות הדיון המדיני וראו בו נושא ראוי וחשוב. אולם הם גם ראו בדבקות היתרה בו סכנה להפיכת המרכז, ועמו כל תנועת החרות, לגורם המנותק מן המתרחש בחברה. כך לדוגמה חבר המרכז מרדכי כ"ץ הלין על ההתעלמות המסורתית של מפלגתו מסוגיות כלכליות-חברתיות שהחלה לטענתו עוד בשלבים המעצבים של המפלגה בשנות החמישים. אז כיוונה את עצמה המפלגה אך ורק למאבקים מדיניים ולא התייחסה לנושאים כלכליים-חברתיים בכובד הראש הראוי, למרות השינויים הדרמטיים שהתרחשו בכל רחבי הארץ. כאשר נושאים אלה עלו בעבר בדיוני המרכז, הם נדחקו לשולי הדיון. ההתעלמות וההזנחה, טען כ"ץ, היו בעוכריה של התנועה במשך שנים וריתקו אותה לאופוזיציה, אולם בשנים האחרונות הזנחה זו הפכה למסוכנת יותר ויותר בגלל הזיקה שאינה ניתנת להפרדה בין כלכלה לבין מדיניות. תביעתו הייתה לבטל את ההיררכיה המסורתית ולקבוע שהנושאים המדיניים והכלכליים שווים בחשיבותם:

התנועה שלנו לא התעניינה במיוחד בשאלות כלכליות בעבר, הסטיכיה של תנועת ז'בוטינסקי הייתה במאבק המדיני, זה לא היה בריא גם בעבר אבל בהווה זה מסוכן ועלול להתנקם בנו ובמדינה והגיע הזמן לתת עדיפות שווה לבעיות הכלכליות לאלה כמו לאלה של המאבק המדיני ואפילו רק בגלל זה שאי-אפשר יותר להבדיל ביניהם, כי מפולת כלכלית משמעותה גם מפולת מדינית.¹⁷²

כ"ץ הביא כדוגמה להתנהלות לא עקיבה, לא רציפה וקלת ראש של חרות בסוגיות הכלכליות והחברתיות את התנהלות סיעת תכלת-לבן בהסדרות בכל הקשור לדרישתם של ראשי המשק בישראל להנהיג משטר חירום כלכלי בשל

172 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בפברואר 1976, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

המצב המדיני. כחלק ממשטר החירום אמורה הייתה לחול הקפאה בשכר במשך כדי למנוע את המשך גידול האינפלציה. גם הנהגת תנועת חרות תמכה בדרישה זו. ואולם דווקא נציגי סיעת תכלת-לבן בהסדרות, בשותפות עם מפלגות שמאל דוגמת מפ"ם ומוקד, התנגדו לגישה ממלכתית זו ואף יצאו נגד מנהיגי ההסדרות שתמכו בה. בתכלת-לבן האשימו את ראשי ההסדרות בבגידה בפועלים. כ"ץ הסכים עם תכלת-לבן כי אכן אסור להשלים עם רמת החיים הנמוכה של השכבות החלשות בחברה, אולם טען כי אנשיה תמכו בהענקת הטבות שכר גם לקבוצות חזקות.

מהלך זה של סיעת תכלת-לבן גרם, לדעת כ"ץ, לבלבול בתנועת החרות ובקרב כלל הציבור באשר למדיניותה הכלכלית והחברתית של חרות. על רקע זה אפשר להבין את טענתו שאחת התוצאות של ההתעלמות במשך שנים מסוגיות כלכליות הייתה שהציבור לא התייחס ברצינות הראויה לתכניות הכלכליות והחברתיות שהתוותה חרות. כ"ץ גרס כי הציבור אינו יודע מהו רצונו האמיתי של הליכוד, ובעיקר של תנועת החרות, בתחומי הכלכלה והחברה. לדעתו, מבוכה זו השוררת בקרב הציבור משקפת את המבוכה שחשה מנהיגות התנועה.

כ"ץ האשים את ד"ר יוחנן בדר, ממנהיגי הוותיקים של התנועה, שדרכו מובילה להנצחת ישיבתה של חרות באופוזיציה: "הבעיה אשר עומדת לויכוח היא באמת פשוטה מאוד אם כי יסודית מאוד. הבעיה היא האם רוצה התנועה לבחור בדרך הישנה ולהישאר תמיד באופוזיציה או לעשות ניסיון רציני להגיע לשלטון".¹⁷³ כ"ץ גרס כי שיטתו של בדר שאין לשתף פעולה עם מפלגות ועם רשימות אחרות החותרות לשלטון משום הפערים האידאולוגיים בין חרות לביןן, ניתנת לתמצות באמרה "טוב לי, אני יתום". הוא האשים את בדר בהמשך אימוץ דפוס הישיבה הנצחית באופוזיציה ובטיפוח תנועת החרות כמועדון ויכוחים ולא כמפלגה פוליטית. הוא הזכיר כי בדר התנגד בעבר להקמת גח"ל בשנת 1965 ומתנגד כעת ליצירת הליכוד מאותם נימוקים. גישתו של בדר הובילה לכך שרעיונותיה המצוינים של חרות לשיפור מצבה של החברה בישראל אינם ממומשים משום שהתנועה נשארת במיעוט. צריך אפוא לשבור את ה"בידוד

173 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 31 ביולי 1973, אמ"ז, תיק 11-2/4/1.

גם הפעם זכינו ושמענו מפיקך ניתוח מדיני, שמענו כמה לא טוב בארץ הזאת, שמענו כמה הממשלה לא צודקת כמה היא שוגגה, מטעה וטועה. כל זה נכון אבל אני רוצה להציג את השאלה ומכאן להגיע למסקנה, האם אותנו אתה בא לשכנע בכל זאת? האם אנחנו לא יודעים? [...] היכן התגובות שלנו?¹⁷⁶

דוד הכהן המשיך וטען בקול כי הנאומים המדיניים של ראשי התנועה לפני המרכז הם עלבון לאינטליגנציה, מאחר שהמידע המועבר בהם הוא סקירת עיתונות שטחית של אותו החודש. דברים נחרצים לא פחות שמע יצחק שמיר מפיו של הכהן בזמן שהחליף את בגין בתפקיד יושב ראש המרכז. נאום פתיחה שעסק בניתוח מדיני מפיו של שמיר נתקל במהרה בשאלה: "מה מטרתו של הסעיף הזה המתקרא וחוזר ומתקרא ב-90%, ב-80% או ב-70% לפחות של ישיבות המרכז בשתי מילים: דיון מדיני? אני שואל, אדוני היו"ר, האם ישיבה זאת כונסה לשם הכרעה בשאלה מדינית מסוימת, ואם כן – מהי השאלה?"¹⁷⁷ חבר המרכז מיכאל דייקסל טען אף הוא כי הדיונים המדיניים החוזרים על עצמם מאשררים את עמדות התנועה "אבל פוזיטיבית איננו מגיעים לשום מסקנה, מה אנחנו צריכים לעשות".¹⁷⁸ חרות אינה מצליחה לשנות את מדיניות הממשלה. את כל המאבקים שניהלה המפלגה אפשר לסכם בקביעה כי "למעשה לא הגענו לתוצאות".¹⁷⁹ פרופ' דנון ניסח את הדברים בצורה דומה וחדה לא פחות: "בקיצור או בסיכום ניתן לומר, שהפותרים – ובצדק אולי – תמצתו את מה שנאמר בעיתונות במשך השבוע השבועיים או החודש האחרון. אין בכך חדש, ואין גם חדש בעובדה שאנחנו מתנגדים לעמדת הממשלה".¹⁸⁰

חברי מרכז דוגמת דנון והכהן כיוונו את עיקר חצי הביקורת שלהם כלפי המנהיגות הוותיקה של חרות. הם ביקשו להפוך את דיוני המרכז מגוף שאפשר להתרשם כי אינו יותר ממועדון ויכוחים לגוף מוביל במפלגה ובחברה בישראל.

176 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 25 באפריל 1976, ש.ם.

177 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 11 במרס 1976, ש.ם.

178 ש.ם.

179 ש.ם.

180 ש.ם.

לשם כך חתרו להביא אל מרכז הדיון גם נושאים הקשורים בחיי היום-יום של הישראלי המצוי, זה הנאנק תחת עול המסים, זה המתגורר בפריפריה ומתמודד עם שכר נמוך ועם בעיות דיור קשות, זה המחפש תעסוקה, זה הפונה בלית בררה אל הגופים המנגנוניים של תנועת העבודה אף על פי שאינו מסכים עם דעותיה המדיניות.

אחד הבולטים במנהיגות החדשה בראשית שנות השבעים היה עזר ויצמן, מי שכזכור שימש לזמן קצר יושב ראש הנהלת התנועה – התפקיד השני בחשיבותו בחרות. השתלבותו של ויצמן בתנועה נקטעה אמנם על רקע ההתנגשות האישית בינו לבין בגין, ואולם בזמן הקצר שבו נטל חלק במנגנון המפלגה ובמנהיגותה טען ויצמן פעמים אחדות כי דיוני המרכז אינם משרתים כראוי את המטרה שחרות צריכה לשאוף אליה. "אנו צריכים ללכת לאלטרנטיבה", אמר ויצמן לחבריו ובכך ביקר את ההשתתפות בממשלות המערך, שכן לפי דעתו "אנו [חרות] צריכים ללכת לשלטון".¹⁸¹ טענתו של ויצמן נשענה על משנה פוליטית סדורה יחסית שאפשר לתמצתה בקביעתו כי "היום יותר מאשר אי פעם, שמירת הגבולות והתעלה, ירדן, רמת הגולן, יש להם יחס הדוק למה שנעשה בעורף. העורף גם נלחם נגד החלטה 242, בעצם המלחמה של השיכון לזוגות צעירים. כל אותם הדברים שעושים את החיים באיכות גבוהה יותר ועם טוב יותר".¹⁸² ויצמן, כמנהיג מוביל בתנועת החרות, יצא חזיתית נגד התפיסה הפוליטית הכוללת של בגין וחבריו להנהגה וקבע באופן ברור ונחרץ כי ראוי שבמרכז הדיון יעמדו סוגיות של כלכלה, חברה, בריאות ושיכון ולא הנושאים המדיניים. ויצמן גרס כי מאז 1967 ועד 1972 חלו שינויים מרחיקי לכת בחברה הישראלית. הבולט שבהם היה הפער בין העלייה המהירה ברמת החיים לבין המציאות של השכבות העניות ובמרכזן הזוגות הצעירים. ויצמן ביקש לחשוף לפני אנשי מרכז חרות סוגיה שלדעתו המפלגה בראשות בגין התעלמה ממנה בעקיבות: הקשר ההדוק בין סדר היום המדיני לבין סדר היום החברתי. טענתו של ויצמן הייתה כי ראשי חרות הוותיקים מנותקים מן השינויים בחברה הישראלית שהם מבקשים להנהיג וכי אינם קשובים לבעיותיה ואינם מעודכנים בעניינן:

181 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

182 שם.

אינני יודע כמה חברים מפה נאמו במשך החדשים האחרונים לפני העם. אני בעוונותי הרבים די הסתובבתי וקשה לענות על השאלות שהציבור שואל מבחינת גח"ל. קשה מאוד. לפי עניות דעתי, אפשר היה להציג וצריך להציג את השינוי, ואת התמורה, על ידי הצגת גח"ל, בצורה אחרת. והרבה פעמים, קול המון כקול שדי. ואם באים בטענות צריך לפשפש במעשים [...] מה שהכי הורג, שכולם רוצים שינוי, וכשזה מגיע לעניין לא עוברים את הרוביקון.¹⁸³

ואולם המפתח לשלטון, טען ויצמן, אינו רק בהתייחסות תעמולתית לבעיות החברתיות. ויצמן דרש ממנהיגות המפלגה לפתוח את שורותיה לקבוצות חדשות ולשלבן במסגרותיה ובהנהגתה כתנאי הכרחי להגעה לשלטון.¹⁸⁴ ויצמן אף הציג תכניות סדורות שאמורות היו להערכתו לשנות את האסטרטגיה המדינית והארגונית של המפלגה. הצעתו הקונקרטי הייתה להקים מיד "ממשלת צללים", שכן בכך תציג חרות את עצמה כחלופה ברורה וממשית לשלטון המערך. היו מי שדחו אחת לאחת את טענותיו של ויצמן על האליטיזם של התנועה ועל קשייו להשתלב במנהיגות מאחר שלא היה חבר בית"ר או אצ"ל וכן בעניין הקושי של מנהיגות חרות להגיע לפלחים נרחבים בציבור. ויצמן נחשב בעיני חברי המרכז כמי שדרכו אל מוקד קבלת ההחלטות במפלגה רופדה בתנאים מפליגים שבהם לא זכה אף לא אחד מן החברים הוותיקים; כמי שבמסגרת תפקידו כיושב ראש ההנהלה ידע בעיקר לדבר גדולות ונצורות על החזון העתידי של המפלגה, אך הלכה למעשה היה טירון פוליטי שלא הצליח להוביל מהלכים מעין אלה ביעילות, ובעיקר באורח דמוקרטי, ואף עורר אנטגוניזם גובר והולך כלפי המנגנון.¹⁸⁵ אך חמור מכול: ויצמן נתפס כמי שתכניותיו המדיניות עומדות בסתירה גמורה לעקרונות היסוד של תנועת החרות, וכל זה עוד קודם שבגיין האשים אותו בשיתוף פעולה עם התקשורת השנואה כדי לקדם את רעיון הפוטש שאליו חתר.¹⁸⁶

183 ש.ש.

184 ש.ש.

185 ש.ש.

186 ש.ש.

ואכן, כפי שראינו בפרק הקודם, ויצמן התפטר מתפקידו הרשמיים בחרות, אך דברי ביקורתו וסדר היום שביקש להגדיר המשיכו לבקוע מגרונותיהם של חברי מרכז אחרים במשך העשור שטרם המהפך. בראש ובראשונה הייתה זו הביקורת על ניהול המדיניות החברתית ועל הצורך לאחות את הנתק בין המפלגה לבין הציבור כרכיב חיוני בדרך אל השלטון. ביקורת זו לא הושמעה בחלל ריק. אף מקורביו של בגין חזרו במילים אחרות ובלשון מתונה יותר על טיעונו של ויצמן. כך למשל, בצד ביקורתו הנוקבת על ויצמן, עמד מקורבו של בגין, חיים לנדאו, על הצורך החיוני לדעתו לשמור על איזון בין הנושא המדיני לבין הבעיות החברתיות בדיוני התנועה. באחד הדיונים הוא הזכיר לחברי המרכז את עמדותיו היסודיות בנושאי הכלכלה והמשק ובעיקר את עמדתו שתחילה יש לבנות משק כלכלי איתן שיחזק את המעמד הבינוני הקיים. ואולם משמעותה של הצעה זו הייתה פנייה חוזרת ונשנית לעבר המגזרים הוותיקים של החברה בישראל, מהלך שבו החלה חרות לאחר כישלונה בבחירות בשנת 1959 ועם חבירתה למפלגה הליברלית. חבר המרכז דוד הכהן פנה אל המרכז בבקשה זו:

לתת דגש יתר לבעיות החברתיות, אינני רואה (ושוב אני יודע שכאן אני נמצא באופוזיציה נצחית) את הסיכוי לנסיגה כיום, אינני רואה את הסכנה הגדולה בחלוקת א"י, אינני סבור שיש לתת את הדגש היום בארץ, במערכת ההסברה בזמן הבחירות, יתכן שזה הדגש בכנסת ובוועדות החוץ וביטחון, יתכן שזה דגש במישור הפוליטי, אבל כלפי הבוחר היום יומי, אלה הנפגשים יום יום במשרדי הממשלה השונים, אלה המוטרדים בדאגות פרנסה, כלפיהם עלינו להדגיש בעיקר את המומנט החברתי, את המצב הסוציאלי כלכלי.¹⁸⁷

חברת המרכז חולדה גורביץ' ביקשה להסב את תשומת הלב של המרכז לעובדה ש"מרבית העורף שלנו הם אותם בני עניים ומשכבות מרובות ילדים, אחד הדברים החשובים הוא להיות אתם בקשר קבוע, לדאוג להם בכל השטחים כולל

187 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 30 במאי 1973, אמ"ז, תיק ה-11-2/4.

שיכונים, הבעת עידוד ולא להזניח אותם אפילו תקופה קצרה ביותר. העוול הגדול הוא שאנו פונים אליהם חודש לפני הבחירות".¹⁸⁸ שנה לאחר מכן קבעה: "דומני שהמצב החמור ביותר שבו אנו נמצאים הוא לא הבעיה הצבאית ולא הבעיה המדינית אלא הבעיה החברתית מוסרית. גם בעבר הפעילו עלינו לחצים ויפעילו גם בעתיד".¹⁸⁹ פרופ' יהודה לפידות טען באחת משיבות המרכז כי השלטון הארוך של מפא"י וגרורותיה הביא את המדינה למצב קשה ביותר. אחד הביטויים לכך לדעתו היה הפשע והשוחד שפשה בכל חלקה טובה. חרות אינה מותחת ביקורת מספקת בתחום הזה. אולם הפגם המהותי בהתנהלותה של חרות הוא אי-הצגת מדיניות חלופית. כדוגמה לדבר תיאר לפידות את המתרחש בסניף ירושלים של התנועה:

בירושלים ישנה מועצת הסניף. למדתי שתפקיד מועצת הסניף היא לדון בבעיות מוניציפאליות אבל לא בבעיות כלכליות, חברתיות וודאי שלא מדיניות. באסיפה כללית של חברים מהשורה ששם חשבתי שאפשר לעלות בעיות אלה, אם כן, מתקיימת בממוצע אסיפה אחת לשנה וברד"כ באסיפה זו מופיעים מנהיגי התנועה בירושלים וטופחים על כתף עצמם כמה התנועה טובה וגדולה והכל טוב ויפה.¹⁹⁰

לטענת לפידות, כאשר ניסה להעלות שאלות בנוגע למדיניות הפנים בישראל, לא מצא בחרות שום פורום לדיון מעמיק בבעיות כלכליות וחברתיות. המקום היחיד שבו מתנהל דיון כלשהו בשני הנושאים הללו היה המרכז, אולם גם המרכז מתמקד בדיונים מדיניים. יצחק שמיר, שאף הוא העדיף את הדיון המדיני על הדיון הכלכלי והחברתי, מצא את עצמו פותח את ישיבת המרכז בפברואר 1976 שבה החליף את מנחם בגין בהודאה כי הבעיות החברתיות "לא רק שהן קובעות את חיינו היום-יומיים אלא הן גם מעורות ושלובות בבעיות בטחון המדינה

188 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 24 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24.

189 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 25 במאי 1975, ש.ש.

190 ש.ש.

ובהן מותנית העלייה, הן קובעות את האופי והצביון המוסרי של העם ההולך ומתהווה במדינה, ותנועת החרות עם הליכוד נקראים לקבוע את עמדתם בבעיות הכלכליות של המדינה".¹⁹¹

8. מיהו חרותניק?

בזיכרונותיו מציין יצחק שמיר כי "האיום שהציב ויצמן כלפי מנהיגותו של בגין לא היה הראשון מסוגו, אבל אין ספק שהיה בין האיומים הרציניים ביותר".¹⁹² הסיבה לכך, לדעתו, לא הייתה בהכרח באישיותו הכריזמתית של ויצמן – שמיר לא התרשם מכריזמה של אישיות כזו או אחרת. נראה ששמיר ראה לנגד עיניו שני היבטים שקיבלו מקום במרכז חרות ההולך ומתרחב וההולך ומתגוון במרוצת שנות השבעים, ואת שני ההיבטים הללו הציב בשעתו ויצמן על שולחן הדיונים של חרות בצורת הביטוי "הדוגרית" המאפיינת את הדור שגדל בארץ. האחד הוא תחושת הניתוק של דיוני המרכז מן התמורות החברתיות הרוחשות בארץ והקריאה לאיזון השיח המדיני. האחר נוגע לשאלה שהעסיקה יותר ויותר את מרכז חרות במשך שנות השבעים: "מיהו חרותניק?".

חרות היא תולדה של אנשי המחותרות אצ"ל ולח"י, שהקימו בה את ביתם הפוליטי והנהיגו אותה ברוב שנותיה. רובם השתייכו לאותה קבוצה דורית ונולדו בשנת 1915 בקירוב. רובם הגיעו ממזרח אירופה, בעיקר פולין, והשתייכו לבית"ר – תנועת הנוער של המפלגה הרוויזיוניסטית. חבר המרכז חיים גיבשטיין מסרטט באחד מדיוני המרכז קווים לביוגרפיה הפוליטית של החבר הוותיק בתנועת החרות: ראשית, "הייתי חבר בית"ר מגיל 7", שנית, "הספקתי להדביק כרוזים בשנות הארבעים הראשונות", שלישית, "הכסף הראשון לבניית הבית הזה [מצודת זאב] בסך 500 ל"י תרם דודי המנוח שהיה מנהל בנק", רביעית, "הפוליטיקה לא היתה, וכנראה לא תהייה הפרנסה שלי".¹⁹³

בתוך קבוצת מייסדי חרות היו אנשי המשפחה הלוחמת של האצ"ל הגורם הדומיננטי. מתוך ארבעה עשר חברי הכנסת של חרות בכנסת הראשונה, עשרה

191 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 5 בפברואר 1976, שם.

192 יצחק שמיר, סיכומו של דבר, תל אביב: עידנים, ידיעות אחרונות, 1994, עמ' 118.

193 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

היו פעילים באצ"ל, ומקצתם נמנו עם חברי הוועד לשחרור לאומי, עם הנהגת בית"ר והאצ"ל בחר"ל או שהיו מקורבים להם.¹⁹⁴ הגרעין הקשה שייסד את חרות וליווה אותה מאז הכנסת הראשונה היו: מנחם בגין; אריה בן אליעזר; יעקב מרדור; חיים לנדאו; אסתר רזיאל-נאור; ד"ר יוחנן בדר.

הסוציולוג יונתן שפירא, שכתב על קבוצה זו, גרס כי אלה נבחרו על בסיס נאמנותם האישית המוחלטת למנחם בגין. הם לא היו ידועים בציבור הרחב בזכותם פועלם העצמאי אלא אך ורק משום שבגין היה זה שבחר בהם להיות חברי כנסת מטעם חרות. עובדה זו חיזקה עוד יותר את תלותם בבגין. שפירא הגדיר את הקבוצה הזאת של מנהיגות מפלגתית "עוזרים חסרי יכולת ניהול ומנהיגות".¹⁹⁵

בעשור שטרם המהפך נשחק בהדרגה כוחה של קבוצה זו בחרות. ראשית, היא הלכה והתדלדלה: יעקב מרדור פרש לעסקים פרטיים בשנת 1969; אסתר רזיאל-נאור התפטרה מהכנסת בשנת 1970, אריה בן אליעזר מבכירי התנועה, מי שנחשב לממשיכו של בגין ושאב את כוחו גם מחברי הסניפים שסרו למרותו, נפטר באותה שנה; ד"ר יוחנן בדר וחיים לנדאו פרשו מהכנסת לקראת בחירות 1977. שנית, קבוצה זו מצאה את עצמה בשנות השבעים בעמדת התגוננות, מאחר שחלק מן הקבוצות החדשות שהצטרפו למרכז רכשו השפעה על החלטותיו. יותר מכול העיקר על הקבוצות החדשות בתנועה המשך שהותה של חרות באופוזיציה. הוותיקים הואשמו כמי שאינם יכולים לראות את עצמם בעמדת השלטון וכמי שהשלימו עם משא האופוזיציה.

194 עם חברי הכנסת שהיו באצ"ל נמנו למשל: יעקב מרדור, סגנו של מנחם בגין ומפקדו לשעבר; אריה בן אליעזר, חבר המפקדה באצ"ל, מגולי אריתראה ועסקן בוועד השחרור בארצות הברית; חיים לנדאו, ראש המטה של האצ"ל; אליהו לנקין, שליח האצ"ל באירופה ומפקד אלטלנה; שמואל כ"ץ, חבר מפקדת האצ"ל; אסתר רזיאל-נאור, אסירת בית לחם ולטרון ומורה שפעלה באצ"ל; חיים כהן-מגורי, עסקן האצ"ל בקרב התימנים ולימים חבר מועצה בעיריית נתניה. עם חברי הוועד לשחרור האומה נמנו למשל: הלל קוק, מייסד הארגון; שמואל מרלין, עיתונאי ועורך של עיתוני האצ"ל וחרות ושימש מזכ"ל התנועה; ערי ז'בוטינסקי, בנו של זאב ז'בוטינסקי שהיה עסקן בבית"ר והתמחה באווירונאוטיקה. עם ותיקי הצה"ר נמנה ד"ר יוחנן בדר, מראשי התנועה הרוויזיוניסטית בפולין.

195 שפירא (לעיל הערה 18), עמ' 83, 84.

ויצמן היה זה שהבליט את האנכרוניזם הנקשר בשמה של התנועה לנוכח מה שנדמה היה כאוליגרכיה של הוותיקים. ויצמן, שאך מקרוב בא, היה צריך להוכיח כי גם לו מניות במשפחה הלוחמת. וכך בנאומו הפולמוסי על רקע התפטרותו מתפקידו הרשמיים בתנועה הוא תיאר כיצד ביום ההתקפה על אניית הנשק והלוחמים אלטלנה הוא שירת כטייס בטייסת הקרב הראשונה של צה"ל שהייתה אמורה להפציץ ולהטביע את אניית האצ"ל. ההפצצה האווירית לא התרחשה, אולם באותו יום סוער הוא יצא לחפש את מנחם בגין במטה האצ"ל, וזה היה להם המפגש הראשון. טענתו הייתה כי דרכו האידאולוגית והשתייכותו הפוליטית אינן שונות מאלה של היושבים במרכז זה שנים רבות, וכי לא הוגן להטיח בו שוב ושוב כי הוא הגיע לא מכבר ובכך לבקש לבטל או לצמצם את השפעתו בתנועה. אולם דומה כי דבריו נאמרו שלא מתוך רצון להיות חלק אלא דווקא כדי להצביע על האבסורד הנוגע לקריטריון הזה. ויצמן הוסיף באירוניה לא מוסתרת: "מרבית חברי לא פשוט להם לבוא לתנועת החרות כי לא פגשו את מר בגין בערב אלטלנה. אבל חברי אלה, הם אותו ציבור, שעשוי לשנות את כף המאזניים. אותו ציבור שנשבר לו ממה שנעשה במדינה ומתרחש בה".¹⁹⁶ בדברים עוקצניים אלו התכוון ויצמן לומר כי חרות אינה פתוחה דייה לפני קהלים שלא עברו את החוויה המכוננת של קבוצת הוותיקים בה: החברות בבית"ר ובאצ"ל. הוא ראה בגישה זו תפיסה אנכרוניסטית המוצאת מפלט בסיפורי העבר המיתולוגי ומונעת מחרות מלהיות מפלגת שלטון הצופה את פני העתיד ולא רק תקועה בגלגלי העבר שחשבונו טרם נסגר. ויצמן קרא לסיום השפעתה של "המשפחה הלוחמת", שהייתה הרור המייסד של תנועת החרות.¹⁹⁷

ויצמן התפטר מתפקידו הרשמיים בתנועה, ואולם דומה שהקו הביקורתי שלטען לאנכרוניזם של חלק מהדור הוותיק בהנהגת התנועה החל להתבלט בדרכן של הקבוצות החדשות אל עמדות ההשפעה במרכז המפלגה ובהנהגתה בשנות השבעים. עם זאת בוויכוח הזה אפשר למצוא משני צדי המתרס ותיקים וחדשים כאחד. כך לדוגמה על רקע התפטרותו של ויצמן יצא אריה נאור, מצעירי התנועה וכן לוותיקיה, להגנת דור המייסדים בכמה הזדמנויות. הוא חש כי דבר מה משתנה

196 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

197 ויץ (לעיל הערה 18).

בתנועה. "מפיו של אחד מחברי המרכז", אמר נאור לחברי המרכז, "שמעתי את הטענה כי הצרה של התנועה היא שאצ"ל לא נגמר".¹⁹⁸ נאור הזכיר לחברי המרכז כי האצ"ל הייתה תנועה לאומית אידאליסטית, והמופת והחזון שלה אינם נחלת העבר. הם מוסיפים להתקיים גם בדור המדינה בתנועה הממשיכה להזדהות בכל לבבה ומאודה עם אתוס המחותרת הלוחמת, עם סיפורי הגבורה וההקרבה של מעטים מול רבים, ובייחוד עם זיכרון עלייתם לגרדום בימי המאבק בכריטיים של שנים עשר לוחמי אצ"ל ולח"י. נאור סיכם את דבריו בהבטיחו נאמנות מוחלטת לדרכה של קבוצת הוותיקים שאליה פנה ואמר: "מילה אחת: תודה!".¹⁹⁹

מנגד, גאולה כהן, מוותיקות התנועה ומי שנמנית עם המשפחה הלוחמת, השיבה לנאור בסרקזם לא מוסתר: "אחרי שקבלתי תודה בשם אריה נאור על הימים ההם, אני אתחיל בימים האלה". בהתייחסה לבעיית האנכרוניזם העומדת בעוכריה של התנועה החפצה שלטון, היא סיפרה על ניסיונה לעסוק ב"בעיית הפער" (הפער החברתי בין מזרחים ואשכנזים) שהסתיים להפתעתה בכך ש"מר בגין קם ודבר על ההפליה של אנשי הלח"י והאצ"ל מהישוב במאורגן", כלומר הוא התחמק מדיון בפער בין אשכנזים למזרחים לטובת הדיון בהבדל בין יוצאי ההגנה והפלמ"ח לבין יוצאי מחתרות הימין. "אי-אפשר", אמרה כהן, "לדבר על 'אהבת ציון' בנוסח של מאפו. זה בלתי אפשרי. זה לא מובן לנוער".²⁰⁰

כהן ואחרים תבעו מהנהגת חרות דרישה בלתי אפשרית: להשתחרר מתודעת המחותרת. תודעה זו הייתה כה יסודית אצל ותיקי המפלגה, שסברו שהם חיים בתוך פרדוקס קיומי – בניה הדחויים של מדינה שלשיטתם הם היו בונייה. בגין אמר לחבריו לאחר הבחירות בשנת 1973: "ברור שעל פי תוצאות הבחירות היה לנו ניצחון אמיתי [...] אני רוצה לומר שמבחינת חברי תנועת החרות, מבחינת לוחמי אצ"ל ולח"י זה הישג מוסרי שכמותו לא היה מאז מלחמתנו במחתרת [...] זה היום הטוב ביותר בחיינו ב-25-30 השנים האחרונות".²⁰¹ בדומה, כאשר רצה בגין בשנת 1975 לתמוך ביצחק שמיר ובמהלכיו בארגון התנועה הוא הצהיר

198 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

199 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, ש.ם.

200 ש.ם.

201 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 8 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

לפני המרכז כי שמיר הוא חלק בלתי נפרד מן המחנה הפוליטי של הימין, לא משום דרכו האידאולוגית או נאמנותו לתנועה אלא משום הביוגרפיה המחתרנית שלו. בגין הזכיר כי שמיר היה חבר בבית"ר מאז 1929, סייע בחידוש כוחו של הלח"י ועמד בראשו עם חבריו – נתן ילין מור וישראל אלדר.

אולם כבר באותה עת של תמורה בחרות הבין חיים לנדאו את הכיוון שאליו פונה המפלגה. הוא סיכם זאת במילים האלה: "מחתרות לנהל כיום על ידי אלה שלא יודעים מה זה מחתרת – זה לא דבר קל".²⁰² המרכז, הוא הבין, החל לשנות את דמותו: תביעות חדשות ובעלות משקל ניכר קיבלו מקום בסדר יומו; אנשים חדשים שלא היו מחויבים למסורת המחתרות תבעו לעצמם לא רק מקום במרכז אלא גם השפעה של ממש בניהול התנועה.

הביקורת שנמתחה על קבוצת הוותיקים בתנועה הציבה אותם בעמדת התגוננות. הוותיקים ומי שראו את עצמם כממשיכיהם בתנועה חשו תדיר מאוימים מן הפרשנות באשר למקומם ההיסטורי בחברה הישראלית, אך הפעם התברר להם כי הם נמצאים בעמדה אפולוגטית אף בתנועתם הם. נדמה היה להם שהם נדחקים גם מתפקידיהם הפוליטיים על רקע פריצתם של כוחות חדשים לתנועה שקראו לעריכת שינוי במבנה הכוח ולעדכון היעדים האידאולוגיים שלה.

מבית חם ותומך שוותיקי חרות נהנו בו מרוב מוחלט הופכת התנועה למפלגה המורכבת מקבוצות משנה רבות עד כדי הפיכתם למיעוט. הדבר חייב תגובה נחרצת מצדם. ניסיון אחד שלהם, כפי שנראה בהמשך, היה לשמור את תפקידי ההנהלה בתנועה בידיהם, ובמידת הצורך להחזירם להם. ניסיון נוסף שעליו עמדנו בפרק זה היה הדגשת השיח המדיני. התשובה על השאלה "מיהו חרותניק?" היא: מי שמציב את השיח המדיני במרכז סדר היום; מי שנאמן למסורת יוצאי המחתרות ולעקרונות היסוד שעל בסיסם התגבשה התנועה. סוגיית הזהות הפוליטית הפכה למרכזית בסדר היום הפנימי של חרות לנוכח התמורות החברתיות שלא היה מנוס מלתת להן ביטוי גם בתוך התנועה. בכוחות התמורה הללו יעסקו שני הפרקים הבאים.

202 פרוטוקול ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

פרק שלישי

פוליטיקה של אנטי-כריזמה: המנהיגות המנגנונית בחרות

עד אמצע שנות השבעים נהג מנחם בגין לפתוח את ישיבות המרכז בהכרזה חגיגית על שמות החברים החדשים שהצטרפו לתנועה. היו מי שראו בנוהג זה חלק בלתי נפרד משיירי מנטליות המצור של חרות על רקע תהליכי הדה-לגיטימציה שעמם התמודדה המפלגה בשנות החמישים. היו אף מי שראו בכך נוהג נפסד המעיד על הכרה בתבוסה נצחית של מפלגה ללא שאיפה אמיתית לניצחון.²⁰³ ואולם מנקודת מבטו של בגין נראה שההכרזה דווקא העידה כי התנועה שבראשה הוא עומד חיה ומתחדשת, על אף השררים מצד מתנגדיה כי בא עליה הקץ בהדרגה לנוכח הקושי שלה לממש את יעדיה ובראשם השלטון.²⁰⁴ בראשית מרס 1970 הודיע בגין לחברי המרכז כי יצחק שמיר, ראש מחתרת לח"י לשעבר ואיש "המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים" בדימוס, בחר להצטרף לתנועת החרות כחבר מן המניין. בגין ראה בשמיר "רכש" אישי שלו למפלגה ואף ביקש להפקיד בידיו תפקידי אמון חשובים בארגון המפלגה ובניהולה.²⁰⁵ הוא ראה בשמיר מעין חבר ותיק הקרוב לו ברעיונותיו. העובדה ששמיר נחשב אדם מופנם ולא דברן לא גרעה ממעלותיו, ואולי ההפך הוא הנכון: רק הוסיפה. שמיר לא נראה כמי שיאיים על בגין בסגנון כריזמתי וקל לשון כיריבים מסוכנים דוגמת שמואל תמיר או עזר ויצמן. הוא נתפס כשמרן, כזהיר, כנאמן לדרכה האידאולוגית של חרות וכזה שיכול להשתלב בקבוצת הנאמנים המקיפה את בגין. "יצחק שמיר", הסביר בגין לחברי המרכז, "הוא טוב בשביל לנהל את מחלקת הארגון. את כל חייו הקדיש לארגון. לפני קום

203 ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, ש.ם.

204 ישיבת מרכז תנועת החרות, 3 באוגוסט 1967, אמ"ז, תיק 1-18/2; תנועת החרות –

פרוטוקולים מישיבות המרכז – הדפסות, 10.2.1966-22.5.1968, עמ' 1, 3, 9.

205 שמיר (לעיל הערה 192), עמ' 118.

המדינה, אחרי קום המדינה. הוא ארגן את לח"י מחדש [...] ועוד הוכיח כשרון ארגוני".²⁰⁶

גיוסו של שמיר למחלקת הארגון התברר במשך הזמן כמינוי מתאים ומוצלח למדי. שמיר שיקם את שדרת המנגנון, שדומה כי נקלעה למשבר מאז פטירתו של אריה בן אליעזר ולא הצליחה להשתקם גם באמצעות הרטוריקה הנמרצת של ויצמן.²⁰⁷ שמיר התגייס עד מהרה לבניית כוחה הארגוני של המפלגה, החל בסניפיה וכלה במרכזה. במשך שנות פעילותו במנגנון המפלגה עתיד שמיר לצבור עוצמה רבה. ההערכה הרבה שבה זכה מצד ראשי הסניפים והפעילים על תמיכתו בהם ועל ניסיונו להנהיג סדר בתנועה הובילה לכך שהחלטותיו יתקבלו במשך הזמן ברוב מוחץ. ברגעי המשבר של המפלגה בשנות השבעים נדמה היה ששמיר אף ניחן ביכולת להנהיג את המרכז ההולך וגדל, ההולך ומתגוון וההופך קולני יותר, תובעני יותר ורעב יותר לשלטון. ההוכחה לעוצמתו של שמיר עתידה להתבטא בבחירות לתפקיד יושב ראש הנהלת חרות בשנת 1977 – התפקיד השני בחשיבותו במפלגה. שמיר, שנתיים אחרי שהתחרה בהצלחה על משרה זו מול איתן לבני, וכשבע שנים בלבד אחרי שהצטרפו שניהם אל התנועה, היה הפעם המועמד היחיד. כל חברי מרכז חרות, למעט שלושה נמנעים, תמכו בבחירתו מחדש. יהיו מי שיאמרו כי לנוכח הבעיות שלתוכן נקלעה התנועה לא היה מי שיבקש להכניס ראש בריא למיטה חולה. ואולם בכל זאת היה מדובר בתפקיד רב כוח במפלגה. בגין טען לאחר הבחירה הגורפת בשמיר כי הלה הוכיח בשנתיים שבהן כיהן כיושב ראש ההנהלה יכולת ארגונית מרשימה תוך כדי נאמנות לאידאלים של חרות. ברטוריקה המוכרת לוותיקי חרות תיאר בגין את שמיר כמי שנושא ב"אופי של לוחם מחתרת".²⁰⁸

שבחיו של בגין על שמיר הורעפו אך מעט לפני המהפך, ואולם תוצאות חילופי השלטון מלמדות כי מלבד בגין עצמו, לא היה בממשלתו הראשונה

206 ישיבת מרכז תנועת החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21/2; פרוטוקולים מישיבות המרכז, 1972/3.

207 על מקומו המרכזי של אריה בן אליעזר במנגנון התנועה אפשר ללמוד מריאיון עם אלברט אקוקה, מפעילי השטח הבולטים בחרות בשנות השישים. הריאיון התקיים בהרצליה, ב-12 ביוני 2010.

208 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 16 בינואר 1977, אמ"ז, תיק ה-1/29/2.

אף לא נציג אחד של ותיקי התנועה וודאי שלא מהמנגנון המפלגתי – הללו הודרו לחלוטין מפירות עמלם. חבר הכנסת איתן לבני הקים באותה עת ועדת איוש שמטרתה הייתה לרכז רשימת תפקידים רגישים בשירות המדינה ובחברות הממשלתיות בצד רשימת פעילים ואוהדים שלדעת לבני וחברי הוועדה התאימו למשרות אלה. ואולם הנציג היחיד שבו בחר בגין בסבב הראשון של חלוקת התיקים המיועדים לאייש את שולחן הממשלה מקרב פעילי התנועה היה דוד לוי. בגין זכה לביקורת חריפה על כך מצד חברי המרכז. הללו תבעו מינויים שיבטאו הלכה למעשה את עוברת חילופי השלטון. בגין דחה גישה זו מכול וכול.²⁰⁹ יתרה מזו: לאנשי המנגנון הבולטים במפלגה בשנות השבעים, שמיר ולבני, הוקצו תפקידים פוליטיים זוטרים. ראש אגף הארגון לבני, ממפקדי האצ"ל לשעבר ומוותיקי תנועת החרות, נאלץ לתפוס את ספסליו האחוריים של בית הנבחרים ללא שום תפקיד ביצועי מיניסטריאלי חשוב. שמיר, השני בחשיבותו במפלגה ומי שכוחו היה רב במרכז התנועה, מונה בידי בגין ליושב ראש הכנסת, תפקיד ייצוגי בעיקרו שבו החזיק עד אותה עת חבר הכנסת הוותיק מטעם המערך ישראל ישעיהו. התייחסות של שמיר למינוי בזיכרונותיו לא מותירה ספק באשר למשמעותו בעיניו ובעיני אחרים שסבבו אותו:

לאחר הבחירות ביקשני בגין לכהן כיושב ראש הכנסת, ואני הסכמתי. כלום היה זה מספיק ומספק? האם היה זה התפקיד שרציתי בו? האם לא היה עליו להציע לי משרד ממשלתי או לפחות חברות בממשלה? ידידי ובני משפחתי – שולמית, יאיר וגלעדה – היו בטוחים כולם ששגיתי בכך שנענית להצעתו של בגין וכי היה עלי לדחות את ה"ממתק" הזה [...] ידעתי כי הפרוטוקול מקצה ליושב-ראש הכנסת מעמד רם, אבל בפועל הכהונה הזאת מבשרת את תום הקריירה הפוליטית של המחזיק בה.²¹⁰

209 נאור (לעיל הערה 108), עמ' 50, 59.
210 שמיר (לעיל הערה 192), עמ' 124-125.

מדוע נהג כך בגין? תשובה אפשרית יכולה להיות נקודת המוצא המוסרית שעליה עמדנו בפרק הקודם. הפוליטיקה בעינינו לא הייתה כאמור זירה המיועדת לחלוקת טובות הנאה או לחלוקת שלל מנצחים. בגין ראה אותה כזירה עניינית שמטרתה לבצע משימות לאומיות. דומה שגודל השעה ותיעוב שלטון המערך דווקא חידד תפיסה זו ברגע האמת; אך האם לא ראה בגין בשמיר ובלבני, מי שלדבריו ניחנו ב"אופי של לוחמי מחתרת", אנשים בעלי חזון ויכולת ביצוע? האם לא ראה בהם אנשים המתאימים למשימות לאומיות? האם לא ראה בהם דמויות ראויות לישיבה סביב שולחן הממשלה יותר מחיים קורפו או מדוד לוי? נראה שאפשר למצוא את התשובה לכך במקום אחר: תוצאות הרפורמה הארגונית שהובילו שמיר ולבני באמצע שנות השבעים. רפורמה זו בנתה את ראשי המנגנון כמוקד עוצמה חלופי לזה של ראש התנועה ונאמניו, שלרגע היה נדמה כי אינם יכולים לשאת עוד בנטל – מצד אחד הם כורעים תחת משא האופוזיציה ומצד אחר אינם יכולים לממש את התשוקה לשלטון. לפיכך, מנקודת המבט של אנשי חרות לפחות, הם גם אינם יכולים לממש את השליחות הממלכתית של התנועה בתקופה שבה נדמה היה כי המדינה זקוקה למנהיגות יציבה. מינויו של שמיר לתפקיד הסמלי של יושב ראש הכנסת וסילוקו של איתן לבני מתפקידים בעלי השפעה שלטונית בלמו לרגע את עוצמתה של המנהיגות המנגנונית שהחלה להרים ראש עם ביטול הוועדה המסדרת במפלגה ועם שינוי יחסי העוצמה שבין המרכז לבין מנהיג התנועה. אך זה כבר היה מאוחר מדי.

1. הרפורמה הארגונית של יצחק שמיר

עד אמצע שנות השבעים התנהלה חרות כמפלגת שלד המאופיינת בדעיכת הפעילות הפוליטית בתקופות שאינן סביב מערכות בחירות. כפי שהעיד בצער אחד מחברי המרכז:

הסניפים שלנו סגורים ומסוגרים, עד כמה שידוע לי אצלנו פעמיים ב-4 שנים יש פעילות, פעם זה לפני הבחירות לועידה ואז יש התגוששות של אנשים הרוצים להיות בוועדה המתמדת ופעם שניה זה בבחירות לכנסת ולעיריות. ומה נעשה בין הזמנים האלה? אין כמעט שום פעילות והכל ריק מתוכן. ישנה פעילות כל

שהיא במידה ואנו יושבים בקואליציה ברשות מקומית מסוימת.
אין הרצאות, אין מפגשים ואין התעניינות.²¹¹

עם התמנותו לתפקיד ראש מחלקת הארגון בשנת 1973 הציג שמיר את תכניתו לארגון מחדש של התנועה לפני חברי המרכז. שמיר קבע שלושה יעדים מרכזיים: הראשון להגיע לכל הקהלים המוכנים להצטרף לתנועה; השני להפיק את המרב ממצאי החברים הקיים בתנועה; השלישי הפעלה יעילה של המסגרות הארגוניות של התנועה. שמיר סבר כי אפשרות הפריצה של המפלגה אינה טמונה רק בשיתוף הפעולה עם מפלגות נוספות, כפי שנקבע באסטרטגיית הקמת הגוש החדש, "הליכוד". פן משלים היה לדעתו גיוס אפקטיבי לשורות המפלגה, כלומר בעבודה יום-יומית מלמטה למעלה, החל בדרג הסניף וכלה בהנהלת התנועה ובמנהיגיה.²¹² היעד היה לעורר לפעולה את המפלגה כארגון חי, המלא באנשים ובפעילים, ולא להסתמך רק על קשירת קואליציות בין מנהיגי תנועות. על בסיס תפיסה זו קבע שמיר את הסניף המקומי כמסגרת הבסיסית והיסודית בתנועה, לאמור: המרכז ומוסדותיו צריכים להשקיע את מרב מרצם בסניפים כדי לסייע בידיהם לחזק את כוחם ולממש את שליחותם בשטח. שמיר ביקש להפוך את אנשי הסניפים, את אנשי השטח ואת הפעילים המקומיים לחלק בלתי נפרד מן המערכת בתנועה, כלומר לגורם פעיל המשפיע על סביבתם ועל התנועה.²¹³ שמיר ראה בפעילים המקומיים אידאולוגים לכל דבר, המבקשים בהצטרפותם לחרות רק לממש את השקפתם, משום שלרשות המפלגה אינם עומדים טובות הנאה ומשאבים שהיא יכולה לחלק לפעילים הללו מלבד ההבטחה כי "פעיל בתנועה בהתנדבות, אינו מקריב שום קרבן. להפך, ניתנת לו הזכות להשתתף במו ידיו בקביעת גורלו וגורל עמו ומדינתו – וזוהי זכות גדולה".²¹⁴

211 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 18 באפריל 1974, אמ"ז, תיק ה-1-24/2;

תנועת החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הרפסות, 1974.

212 פרטיכל ישיבת מרכז תנועת החרות, 25 בפברואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1-2/4/1; תנועת

החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הרפסות, 1973.

213 שמיר (לעיל הערה 192), עמ' 118.

214 פרטיכל משיבת מרכז תנועת החרות, 25 בפברואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1-2/4/1; תנועת

החרות, פרוטוקולים משיבת המרכז, הרפסות, 1973.

שמיר לא האמין ביכולת של הרטוריקה הכריזמטית, גם לא זו של בגין, רבה ככל שתהיה, לשמש אמצעי יחיד לגיוס חברים לתנועה ולהשגת נאמנות למוסדותיה. הוא האמין בעיקר בכוחה של הביורוקרטיה המפלגתית, וליתר דיוק בהחייאה של הביורוקרטיה המפלגתית ובהפיכתה ללב הארגון. במרכז סדר היום הציב שמיר שלושה יעדים להתנהלות ארגונית חדשה של התנועה: הראשון הקמת מנגנון מסועף ורב-ממדי שבו תתרחש פעילות רצופה ומאומצת; השני הסדרת יחסי הגומלין בין החבר היחיד לבין הסניף המקומי; השלישי הגברת התיאום הארגוני בין חלקי המפלגה באמצעות הידמות הסניף למרכז התנועה בזעיר אנפין. בניגוד לדרך ההתנהלות הארגונית עד אז הורה שמיר לוודא שכל חבר יקבל פנקס חבר של המפלגה וישלם מסי חבר. בד בבד הוא קבע שיש להשקיע מאמץ כדי להבטיח פעילות של החברים באחת ממסגרות המפלגה לפחות, כדי שיוכלו לבטא את עצמם ואת כישוריהם. כחלק מתהליך זה עוצב מחדש גם אופן התיאום בין מוקד המפלגה לבין סניפיה. שמיר הדגיש את חשיבות תשלום מס החבר, עניין שהוזנח ברוב הסניפים במשך שנים ארוכות. התברר כי במרביתם לא נגבו דמי החבר, ויתרה מזו, בסניפים של קבוצות חלשות כלכלית הם בוטלו כליל. שמיר הסביר לחברי המרכז כי אין מדובר בסוגיה כלכלית בלבד אלא בעניין מהותי הנוגע למחויבות לתנועה ולזהות חבריה כ"חרותניקים". לפי גישה זו תשלום לתנועה פירושו מחויבות כלפיה.²¹⁵

בכל הנוגע ליעד השלישי, הידמות הסניף לתנועה, הורה שמיר כי הנהלות הסניפים הגדולים בערים יאורגנו במתכונת דומה לזו של הנהלת המרכז. כלומר כל המחלקות הקיימות במסגרת ההנהלה – ארגון, הסברה, צעירים וסטודנטים, עולים, תכלת-לבן, כספים ונשים – צריכות להיות גם במסגרת המקומית של סניפים אלה. בכל הנוגע לסניפים הקטנים קבע שמיר שיש להקים מחלקות העונות על הבעיות המאפיינות כל מקום ואזור. בצד כל מחלקה בסניף יש להקים ועדה וחוג של פעילים, כך שצירוף כל הוועדות והחוגים הללו יקיף את כל פעילות הסניף. מטרות הסניף הן גידול, צמיחה רוחבית והתבססות בעומק האוכלוסייה שהוא מייצג.²¹⁶ עוד קבע שמיר כי חייב להתקיים קשר מתמיד בין

215 ש.ש.

216 ש.ש.

מחלקת הארגון בהנהלה לבין הסניפים באמצעות סיורים וביקורים תכופים. שמיר אף הזכיר את הצורך בהקמה מידית של רשת צפופה של סניפים פעילים. במקומות שבהם לא כונסו מועצות הסניפים הוא קרא לכנס אותן מיד ולבחור בוועד לסניף. במקומות שבהם כבר פעלו ועדים הורה שמיר לכנס אותם לאלתר לצורך חלוקת תפקידים והפעלת מגוון המחלקות. מכאן והלאה דובר גם ביציאה יוזמה לשטח כדי לבסס קשר ישיר ואינטימי עם התומכים. לצורך הידוק הקשר טען שמיר שיש להשקיע מאמצים בגיוסם וברישומם של חברים חדשים וקבע כי כל סניף יטיל את המלאכה הזאת על אחד החברים הבולטים בו. במעשה הרישום בסניף ראה שמיר משום הכשרה והצהרה של החבר החדש מיומו הראשון על נכונותו לדבוק במשטר של קיום מצוות התנועה. ארגון הסניפים מחדש, על פי תכנונו של שמיר, יכלול גם הקמת מועדונים שיפעלו כמרכז תרבות מקומי של המפלגה.

שמיר הודיע כי במהלך חודש מרס 1973 יתחיל להתפרסם דף הסברה לחבר שיכלול תגובות וידיעות. דף זה יופיע לעתים מזומנות וישתדל לשמש חוליית קשר בין הנהלת התנועה לבין החברים בסניפים. הדף יופק על ידי מחלקת ההסברה והארגון של המפלגה ויישלח לכל חבר בתנועה. כמו כן קבע שמיר כי כדי להחיות את הפעילות בסניפים יש לקיים מפגשים תכופים עם חברי כנסת, עם חברי הנהלה ומרכז ויש להקפיד על כך כי תינתן לכל חבר הזדמנות להעלות שאלות ולהשמיע את דעתו. היוזמה למפגשים הללו צריכה לבוא גם ממחלקות נוספות בהנהלה המרכזית וגם מהסניפים. שמיר סיכם את משנתו הארגונית: "פעולתם והקמתם של מוסדות הסניף הוא תנאי הקודם לפעילות בכלל".²¹⁷

כחלק מן ההיערכות לבחירות לכנסת, שהיו צפויות להתקיים באוקטובר 1973, קבע שמיר כי בכל סניף יוקם צוות שתפקידו לתכנן את מערכת הבחירות של כל יישוב, כדי להתמודד עם הצרכים החברתיים הספציפיים של כל מקום ובייחוד עם החלוקה לאזורי המגורים המוכרים. הצוות אף יארגן את אזורי הקלפי ויאיישם.²¹⁸ שמיר איתר שני קהלי יעד: הראשון צעירים המצביעים בפעם הראשונה או בפעם השנייה; השני עולים חדשים שגם להם זוהי השתתפותם הראשונה

217 ש.ם.

218 ש.ם.

בבחירות. שמיר דרש כי הסניפים ישלבו את שתי הקבוצות הללו בפעילותם. הוא הסביר כי גיוס אוכלוסיות אלה ייעשה תוך כדי בניית מסגרות זמניות ונפרדות שיתמקדו בפעולת הסברה. רק לאחר תקופת הסתגלות לפעילות בתנועה יהיה אפשר לשלבם בצורה מלאה בסניפים. בכל סניף יש לעודד הקמת קבוצות משנה ובהן: חוגי אקדמאים, חוגים בארגונים כלכליים וארגונים שכונתיים. שמיר קבע כי יש לעודד את עקרון ההתנדבות: "אין אנו תנועת מנגנון שפעילותה מתנהלת על ידי מנגנון גדול ומסועף. המנגנון שלנו מוגבל ביותר. עכשיו, עיקר הפעולה צריכה להיות מוטלת על המוני המתנדבים הקיימים בפוטנציה, ועל כל אלה העושים במלאכת הארגון ועל כל ראשי הסניפים ולהפכם לפעילים של ממש".²¹⁹

תרומה נוספת לתמורות הארגוניות בחרות העלה חיים לנדאו, שמונה במרס 1973 לתפקיד יושב ראש הנהלת התנועה. לנדאו תמך במגמה שהוביל שמיר, וכדי לבסס את מגמת חיזוקו של המנגנון בחרות ביקש אף הוא לקדם ארגון מחדש שבמסגרתו תחולק הארץ לעשרה אזורים, פרט לערים הגדולות. לנדאו ביקש לערב את חברי הכנסת ואת חברי ההנהלה במהלך וקבע כי הם יקבלו על עצמם את האחריות לפעילות באזורים אלה. בכל אזור יהיו בממוצע שמונה עד עשרה סניפים, והם יקיימו קשרים ישירים ויום-יומיים עם ההנהלה המרכזית. הקשר עם הסניפים יוביל לכך שהסניפים יעודכנו לאלתר בנוגע למתרחש בתנועה ולגבי בנוגע לפעילותה בארץ. על פי המבנה החדש יחולקו הסניפים מחדש בחפיפה לאזורי הקלפי. אזור קלפי הוא בדרך כלל אזור מגורים מוגדר, ובחרות הגיעו למסקנה כי זו צריכה להיות היחידה האזורית הבסיסית של הסניף. המטרה הייתה לשלוט בשטח נרחב ככל האפשר. קריאת הפרוטוקולים של התנועה מלמדת כי התכנון היה להקים ארגון פוליטי רשתי המחובר לאנשי היום-יום, כך שאנשיו יחויבו "להיות ערים לכל המתרחש ולכל מה שמשפיע או שעלול להשפיע על הלך הרוחות".²²⁰

בתחום ההסברה הוחלט על פרסום טור יומי של הליכוד בעיתון "הארץ" ועל הפקת שבועון בשפה הרוסית. זה החל לפעול ועשרה גיליונות שלו פורסמו.

219 ש.ש.

220 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 17 בפברואר 1974, אמ"ז, תיק ה-24/2/1; תנועת החרות, פרוטוקולים מישיבת המרכז, הדפסות, 1974.

בתחילה הדפיסו ממנו 5,000 עותקים, ועד מהרה עלה המספר ל-6,500. הוקמו צוותי עבודה שהתמחו בתחומי הטכנולוגיה, החינוך, בריאות הציבור, החוק והמנהל והעלייה. כמו כן הוקם צוות לענייני כלכלה שגיבש מתוכו צוות לבעיות עוני. בכל הצוותים הללו היו פעילים כ-80 אקדמאים שהסכימו להשתתף בהתנדבות גם בחוגי בית. בסניפים הוקמו לשכות מקומיות של הליכוד כדי לבצע את המשימות שיוטלו עליו ולתאם ביניהן. הרכב הלשכות יהיה 8 נציגים מגח"ל, 2 מן המרכז החופשי, 2 מן הרשימה הממלכתית ו-1 מן התנועה למען ארץ ישראל השלמה. נוסף על כך הוקמה לשכה מרכזית לפניות הציבור, שאליה יכול לפנות אזרח הזקוק לסיוע ממשרדי הממשלה.

אנשי הארגון החדשים בחרות ביקשו לקרב לתנועה בעיקר אנשים שהופיעו בסניפים מיוזמתם ופעלו בהתנדבות בתקופת הבחירות. המטרה שנקבעה הייתה לקיים במועצות הסניפים בחירות מחודשות שיובילו לייצוג של הקבוצות ושל האנשים החדשים שהצטרפו לסניף ובכך להפכו לדינמי ולפעיל יותר. לנדאו גם הודיע על מבצע לגיוס חברים חדשים לתנועה. הוא הכריז בגאווה כי ללא שום פעילות ארגונית מיוחדת הצטרפו בחודשים האחרונים לתנועה יותר מ-2,000 חברים. לנדאו הדגיש את הגיוס של צעירים המתבלטים בקהילותיהם ויש בכוחם להוביל להתחדשות בסניפים. כדי שהחברים לא יתפרשו כמהלך המבקש לפגוע בוותיקים מסביר לנדאו לחברי המרכז כי "זאת היא חובת כבוד לכל חבר ותיק לקבל ולטפח תלמידים ממשיכי הדרך".²²¹

2. הביקורת על הרפורמה הארגונית

המגמה החדשה והנמרצת ששמיר ולנדאו ניסו להוביל בארגון התנועה נתקלה בביקורת מצד חוגים שונים במרכז וכן בקשיים הנוגעים ליישומה בשגרה הפוליטית. דמויות דוגמת פרופ' משה ארנס טענו כי השינויים הארגוניים ששמיר מנסה להנהיג הם מרחיקי לכת עבור המפלגה. ארנס סבר שיש לזנוח את השיטות המנגנוניות והבירוקרטיות המחייבות השקעה אידאולוגית ומשאבים שאין המפלגה משופעת בהם. לשיטתו כדאי לנצל את המבנה השלדי של חרות לאימוץ שיטות מודרניות יותר, דוגמת עריכת סקרים מדויקים שיסייעו למפלגה

למקד את ההסברה באוכלוסיות ה"מתנדנדים", ששיעורם הוערך ב-10%-12% מבעלי זכות הבחירה.²²² היו גם מי שסברו כי ניסיונו של שמיר יוביל את המפלגה להידמות למתחרים הסוציאליסטים, ובכך תאבד את ייחודיותה. אריה קוצר סנט בחזונו של שמיר:

לא שמעתי כאן רעיונות חדשים, לא ארגוניים, לא אסטרטגיים-טקטיים, הכול פרגמטי, נדוש, אפילו אימפרוביזציה מעניינת, חורגת משגרה, איננה כאן. גוש של מדורים ומחלקות ותת-מחלקות, יער שלם. יתכן שזה טוב, יתכן ולא. אבל הרוגע הזה, השלווה הזאת ודאי שאינם אופייניים לתנועה דינאמית.²²³

החשש שהביע קוצר מפני השינויים הארגוניים שהוביל שמיר היה מהותי. המגמה שהחל להנהיג מפקדו לשעבר בלח"י הייתה עלולה לתפסתו להרחיב את השפעת שכבת הפקידים הבכירים במפלגה. קוצר פירש את המהלך כפתרון ביורוקרטי וטכני לבעיה אידאולוגית מהותית. לגישתו, גיוס קהלי יעד חדשים צריך להיעשות באמצעות התחדשות רעיונית שתוביל להתלהבות המונים ולכיבוש השלטון. שמיר לעומתו פירש באורח שונה את המושג אידאולוגיה פוליטית. הוא לא ראה בה פוליטיקה של כיכרות. להפך. הוא סבר שמדובר בעבודה פוליטית ארוכת טווח ועקיבה שמטרתה לטוות רשת צפופה של סניפים שייצרו יחדיו תשתית תרבותית הדומה לזו של תנועת העבודה ההיסטורית. קוצר חשש שהפקידים הם אלה שישתלטו לבסוף על חיי היום-יום במפלגה, וגרוע מכך, על סדר היום הפוליטי. הוא סבר ששכבת הפקידים אינה מחויבת לרעיונות שעליהם נבנתה תנועת החרות אלא עוסקת אך ורק בשימור כוחה. לטענתו, העימות החרף שהתגלע בין עזר ויצמן לבין מנחם בגין מוכיח זאת, מאחר שעזר ויצמן היה יציר כפיה של אותה שכבת פקידים שהוא כינה בבוז "המצודה הגזברית" וכבר החלה לפעול בתנועה.²²⁴

- 222 פרטיכל ישיבת מרכז תנועת החרות, 25 בפברואר 1973, אמ"ז, תיק ה-11-2/4/1; תנועת החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הדפסות, 1973.
- 223 פרטיכל מיישיבת מרכז תנועת החרות, 21 במרס 1973, ש.ם.
- 224 ש.ם.

היו מי שהסכימו עם העיקרון של החייאת הסניפים בחרות. אולם בניגוד לדעתו של שמיר ראו אלה בסניף מסגרת אוטונומית בתוך המפלגה, עד כדי כך שהסניף יוכל לעקוף את מחלקת הארגון ולקיים מדיניות עצמאית בנושאים המוניציפליים, בייחוד מול המפלגה הליברלית. הטענה שעלתה היא כי פעילות הסניף היא חלק חשוב בפעילות התנועה. פעילות זו מעסיקה את העסקנים ואת החברים מהשורה, בייחוד במקומות שבהם תנועת גח"ל היא חלק מהקואליציה העירונית או שנציגיה מכהנים כראשי עיריות. החבר מהשורה מנהל יחסים שוטפים עם העירייה, ולכן הסוגיות המוניציפליות בסניפים הן חלק הארי של הפעילות המפלגתית במקומות אלה. לפיכך עלתה הדרישה לערוך הפרדה ארגונית ברורה בין פעילות פוליטית ארצית לבין פעילות מקומית. לטענת הפעילים מרכז התנועה והסיעה בכנסת משמשים לעבודה הפוליטית הארצית, ואילו הפעילות המוניציפלית מתנהלת בכל סניף וסניף אגב התייחסות לצרכיו המוגדרים. לטענת חבר המרכז מ' מימון:

חברים פעילים שלא יכולים למצוא את מקום בשורות העליונות של התנועה מוציאים את מרצם בעבודה מקומית ופעילותם מקיימת את התנועה כתנועה חיה ותוססת. לפי דעתי, ואני חושב שזה צריך להיות על דעת כולם, החברים במקומות מודעים יותר לבעיות המוניציפליות מאשר חברי האגף המוניציפלי במרכז וצריך לשמוע את דעתם ולא יכולה המחלקה המוניציפלית של המרכז, למרות שחוק התנועה נותן לה את הסמכות, לכפות את דעתה על הסניף החי את הבעיות יום-יום.²²⁵

3. המשך הרפורמה הארגונית של יצחק שמיר

כשנתיים לאחר שמונה לראש אגף הארגון בתנועה התמודד יצחק שמיר מול איתן לבני על תפקיד יושב ראש הנהלת חרות שהתפנה. היה מדובר בתפקיד השני בחשיבותו במפלגה. שמיר, החדש יחסית בתנועה, נבחר ברוב של 159 קולות מול

125 קולות שבהם זכה לבני הוותיק.²²⁶ את נאומו הראשון הקדיש שמיר להדגשת נאמנותו למנהיג התנועה מנחם בגין, מי שלדעתו, כך טען לפני החברים, מרוכזות בו כל התקוות לשינוי ההכרחי בעם ובמדינה. כמיטב המסורת התייחס שמיר לבעיות המדיניות שעמן מתמודדת התנועה. הוא טען כי הציבור שרוי במבוכה, בדאגה ובחרדה וכי כל אחד מבני העם מצפה לשינוי פוליטי ולהתמודדות טובה יותר עם התקפות האויבים ועם פיתויי הידירים המדומים והאמיתיים של המדינה. לטענת שמיר הליכוד בראשות חרות הוא מפלגת האופוזיציה הגדולה ביותר, ולכן עליו לממש את תקוותם של רבים ולהוביל להקמת ממשלת חירום לאומית בראשות חרות, ממשלה שבכוחה להציל את העם.

שיטת הפעולה שהציג שמיר לפני חברי המרכז לקידום השינוי המיוחל היה הפעלתם היעילה של הסניפים. שמיר הזכיר לחברים כי בין חרות לבין השלטון מפרידים ככל הנראה 100 אלף קולות בלבד. לפיכך השגתו מחייבת להרחיב את בסיס האהדה לתנועת החרות, וזו יכולה להסתייע רק בפעילות הסניפים. לטעמו אלה משמשים צינורות המנקזים את הביקורת העממית על השלטון והופכים אותה לתנועה מאורגנת של התגייסות ציבורית נרחבת להחלפת השלטון. לצורך כך הציע שמיר להגדיל את פעילות ההסברה בכתב ובעל פה, באמצעות הפקת ביטאון תנועתי והקמת שכבת תועמלנים שייזמו מפגשים עם הציבור בבתי ספר, במועדונים, בארגונים למיניהם ובחוגי בית. שמיר ציין שכל הסקרים מורים על הזדהות גוברת והולכת של הדור הצעיר עם חרות. לכן לדבריו יש להפוך הזדהות זו לכוח ארגוני באמצעות פעולה בארבע חזיתות: (א) חיזוק תנועת בית"ר; (ב) הקמת ארגון מסועף של תלמידים בבתי ספר תיכון; (ג) גיוס של יוצאי צבא והפעלתם במועדונים ובקבוצות פעולה; (ד) הגברת הפעולה בקמפוסים של האוניברסיטאות. על אף חשיבותם של הרכיבים הללו ראה שמיר בסניפים את המוקד המרכזי של חרות ואת הכוח שיביא להכפלת מספר החברים: "בכל סניף חייב להיות מופקד חבר על משימה זו. הגיוס צריך להקיף את כל השכבות והגילים הוא יהיה המבחן להצלחת המחלקות הפועלות בתנועה".²²⁷

226 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 2 בפברואר 1975, אמ"ז, תיק ה-1/24/2; תנועת החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הדפסות, 1974.
227 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 23 בפברואר 1975, שם.

המטרה שהציב שמיר לתנועה היא הכפלת מספר החברים הרשומים בה ויצירת מנגנון ארגוני יעיל ומשומן למבצעים מיוחדים ולתקופת הבחירות. מנגנון זה יודרך על ידי צוותים של מומחים בכל השטחים אך יתבסס על "שכבה רחבה של פעילים בעלי הכרה ורמה הפועלים בכל רובדי הציבור".²²⁸ שמיר הדגיש כי אין ערך לגיוסו של חבר חדש לתנועה ללא הפעלה מתוחכמת שלו, שתקנה לו תחושת שייכות, רצון להשתתפות ויכולת השפעה ממשית. רק כך ייקשר לתנועה. לצורך זה טען כי יש לפתוח לאלתר בהקמת רשת של אחראים לכל אזורי הקלפי במדינה שתסייע בהכנתה ובארגונה של מערכת הבחירות הקרובה. פעילות זו תעסיק אלפי חברים אשר יידרשו לקיים אלפי פגישות ומגעים יום-יומיים עם תושבי האזורים שבהם יפעלו, והיא שתכין אותם לרגע האמת. כחלק מן הארגון הזה תוקם יחידה שתופקד על אירועים ציבוריים רחבי היקף. עוד טען שמיר שיש להגביר את הפעולה בקרב המגזרים הלא יהודיים, דוגמת המגזר הדרוזי, ולערוך שינוי מן היסוד בדרכי הפעילות של המפלגה בקרב ציבור הנשים. שמיר דרש להקפיד על תקנון הארגון ועל כלליו, ובמסגרת זו קבע שחייבות להתקיים בכל הסניפים בחירות דמוקרטיות לוועדי הסניפים ולמועצת הסניפים. לטענתו, לא ייתכן שבסניפים הפעילים לא ייבחרו באורח דמוקרטי. הוא הדגיש כי יש להקפיד שהבחירות הללו לא יגררו מאבקים אישיים פנימיים שיפגמו באחדות פעולתו של הסניף. שמיר הדגיש שוב ושוב את עוצמת הקשר הארגוני כמפתח להצלחת חרות וטען כי התיאום בין הסניפים לבין מחלקות ההנהלה הוא זה שיוביל לשלטון: "שתוף פעולה מלא של כל החוגים בתוכנו, של כל המחלקות באחדות הפעולה טמון סוד הכוח כלפי חוץ, אם נהיה עסוקים מדי במאבקים פנימיים לא נצליח ולא נגיע להישגים והמבחן שלנו יהיה הישג".²²⁹

מאז נבחר שמיר לתפקיד התחזקה פעילות המנגנון במידה רבה. כך למשל התקיימו פגישות הנהלה פעם בשבועיים כממוצע, בצד ישיבות ראשי האגפים והתייעצויות במגוון הרכבים. הנהלת התנועה הקימה ועדות מיוחדות ומועצות המורכבות מחברי המרכז בנושאים האלה: כלכלה; שלטון מקומי; חינוך ותרבות; הסברה; חוקה ושיפוט; חברה ורווחה; סוגיות ארגוניות פנימיות. בצד כל אלה

228 ש.ם.

229 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 6 במרס 1975, ש.ם.

הוקם מנהל בחירות ונקבעו דפוסי פעולה שבמסגרתם נערכו חמישה כינוסים אזוריים: בעכו, בטבריה, בראשון לציון, בקריית מלאכי ובחיפה. הארגון מחדש של הסניפים באורח דמוקרטי יותר בפיקוח המנגנון הוביל גם להצלחה בגיוס פעילים חדשים לסניפים. שמיר הודיע כי הסניפים גייסו כ-1,000 חברים חדשים. הוא התעכב על המקרה של קריית שמונה והודיע בשמחה כי שם התגייסו לתנועה 22 חברים, שמהם שישה מורים, שני סטודנטים ורופא. כבר בספטמבר 1975 הודיע שמיר לחברי המרכז בסיפוק: "אגף הארגון עסק במחצית השנה האחרונה בהקמת המוסדות המקומיים של כל סניפי התנועה. הוקמו בכל סניפי התנועה מוסדות לפי התקנות של התנועה, פרט לשני סניפים, וזאת מטעמים מיוחדים. יש טיפול בכך, ואני מקווה שבזמן הקרוב הבעיות תבאנה על פתרון".²³⁰

במהלך חצי השנה הראשונה מאז נבחר יצחק שמיר ליושב ראש ההנהלה קיים אגף הארגון של התנועה 74 ביקורים של ראש האגף ועוזרו בסניפים. האגף פעל לקיים מסע הרצאות בסניפים בשיתוף אגף ההסברה ושימש גג לפעולתם של צעירי חרות. מדובר היה ב-57 הרצאות בסניפים נוסף על עשרות הרצאות במוסדות שונים דוגמת ארגוני נוער. אגף הארגון היה גם אחראי למגבית החירום בסניפים בהנהגתו של לבני. פעילות ערה אפיינה גם את סיעת תכלת-לבן בהסתדרות, שערכה ועידה רביעית בהשתתפות 651 צירים. סיעת תכלת-לבן החלה להדגיש באותה עת את דבר התבססות כוחה בוועדי עובדים וציינה בסיפוק את הצלחותיה במפעלי ים המלח ובמפעלי טקסטיל ומזון גדולים במשק. שמיר, בתפקידו כיושב ראש הנהלת חרות, הודיע לחברי המרכז כי עבודת ההנהלה במשך ששת החודשים להיבחירות התמקדה במאבק המדיני-ציבורי בנסיגה מן השטחים שנכבשו בשנת 1967, ובייחוד היא הגבירה את פעילותה בעת ביקוריו התכופים של שר החוץ האמריקני בישראל בחודשים פברואר-מרס ואוגוסט-ספטמבר 1975. נוסף על כך התמודדה חרות עם בעיותיה הכספיות החמורות. שמיר ציין לשבח את פעילותם הלוחמנית של צעירי חרות שהובילו הפגנות בתל אביב ובירושלים ואת צעדת הגולן. הגרעין המוביל של הצעירים הורכב משתי קבוצות: סטודנטים ופעילים באגודות הסטודנטים שצעדו יחדיו בהפגנות עם הצעירים מהשכונות ומעיירות הפיתוח.

230 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 25 בספטמבר 1975, שם.

הפעילות בארגון התנועה באמצעות אגפים הובילה למשל גם לבידור שאלות עקרוניות בדבר דרך פעולתה של המפלגה. דוגמה לכך היא הוועדה לבידור דרכי העזרה של התנועה לבית"ר ולאגודות הספורט. במקרה הזה עמדו במרכז הדיון מועדוני הכדורגל. משחק זה מלבד היותו פופולרי נשא עמו גם סמליות פוליטית רבה עוד טרם הקמת המדינה,²³¹ לנוכח העובדה שלכל זרם פוליטי ביישוב היהודי הייתה חטיבת ספורט משלו: הפועל, מכבי, אליצור ובית"ר. דפוס זה המשיך גם בתקופת המדינה. מערך היחסים בין האוהדים בכדורגל שיקף פעמים רבות את היריבות המרה בין המחנות הפוליטיים במדינה.²³² על רקע בעיות תקציב שהתעוררו בתנועת החרות נידונה מחדש שאלת התמיכה הכספית של התנועה בתקציבי קבוצות בית"ר. על סדר היום עמדה החלטת ההנהלה להפחית במידה ניכרת את התמיכה בקבוצות בית"ר, בעיקר בקבוצות בליגות הנמוכות, אף שהיה מדובר באמצע עונת המשחקים. חברי מרכז כמאיר הרמן, מוותיקי התנועה וראש סניף חרות בנס ציונה, ונסים טוויטו, טענו כי הספורט, ובעיקר קבוצות הכדורגל, הן מוקד משיכה פוליטי חשוב של תנועת החרות.²³³ לטענתם פעולת ההנהלה היא מעשה המנותק לגמרי מהמתרחש במישור המקומי והפוגע ברגל גסה ביכולת התנועה לייצר פעילות פוליטית רצופה בקרב אוהדיה הצעירים של

231 על המונח "משחק עמוק" ראו קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות, ירושלים: כתר, 1990, עמ' 273-306. על הדימויים החברתיים והפוליטיים הכרוכים במשחק הכדורגל הישראלי ראו חיים קאופמן, "אגודות הספורט הצינוניות – מספורט לאומי לספורט פוליטי", זמנים 63 (קיץ 1998), עמ' 81-91; הנ"ל, "מכבי נגד הפועל, היווצרותו של הפילוג הפוליטי בספורט הארץ-ישראלי", בתוך: חיים קאופמן וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, סדרת עידן 22, ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומכון וינגייט, 2002, עמ' 89-113; שלמה רזניק, "אגודת הספורט בית"ר: ספורט ופוליטיקה בחברה מפולגת", שם, עמ' 159-183; תמיר שורק, זהויות במשחק: כדורגל ערבי במדינה יהודית, ירושלים: מאגנס, 2006, עמ' 54-64.

232 אמיר בן פורת, כדורגל ולאומיות, תל אביב: רסלינג, 2003, עמ' 89-90; הנ"ל, הן, איזו מלחמה מענת?!, חיפה: פרדס, 2008; אלישע שוחט, 100 שנות כדורגל: 1906-2006, הוד השרון: א' שוחט, 2006.

233 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 28 במרס 1974, אמ"ז, תיק 17-1/24; תנועת החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הרפסות, 1974.

התנועה. לדברי טוויטו: "מתברר שיותר קל לרכז היום את הצעירים במסגרת ספורטיבית מאשר במסגרת רוחנית".²³⁴

טוויטו וחבריו לדעה ראו בכדורגל פעילות חינוכית הקושרת בין הצעירים לבין הסניף המקומי, בייחוד בסניפים קטנים בפריפריה, וטענו כי הכדורגל הוא בעל כוח משיכה חזק יותר מאשר הוויכוחים הרעיוניים בסניפים. הרמן גייס לטובתו את ההיסטוריה הרחוקה של התנועה והזכיר כי גם בפולין קיימה תנועת הנוער של בית"ר פעילות ספורטיבית ענפה כדי ללכד סביבה את בני הנוער.²³⁵ הדיון בשאלת תקציב הספורט הפך משאלה מקצועית לסוגיה אידאולוגית. על רקע זה צצו דעות שמלכתחילה לא תמכו בקשר של המפלגה עם ארגוני ספורט וראו בכך דמיון לא ראוי למפלגות הסוציאליסטיות והפשיסטיות באירופה ולפיכך דרך פסולה לגיוס המונים.²³⁶ לעומתם, היו מי שהזכירו כי ההסתדרות משקיעה כספים רבים בקבוצות הפועל, שאוהדיהן הופכים לתומכים פוטנציאליים במערך ועל כך הוסיפו את הטענה כי החזקת קבוצות ספורט מבטאת אחריות חברתית לפריפריה.²³⁷ לדברי חבר המרכז אריה קרמר: "[אנו] מחכים מדי שבוע למשחקים שמתקיימים. אנו שומעים את תכניות הרדיו על קיום המשחקים. אינכם יודעים מה צמאים החיילים להאזין לתכניות על המשחקים. מי כמונו יודע כמה מחכים לתוצאות של הקבוצות בית"ר ת"א ובעיקר בית"ר ירושלים, ששם גאוותנו מבחינה זו".²³⁸

4. השפעת הרפורמה הארגונית על חיי התנועה

על השפעת תכנית הרפורמה הארגונית שהובילו שמיר ושותפיו למנהלת התנועה ולאגף הארגון בחרות על חיי היום-יום של התנועה אנו יכולים ללמוד משלושה מקרים. המקרה הראשון הוא גיוסו לתנועה של פעיל פריפריה צעיר, מאיר שטרית שמו; המקרה השני הוא מעורבות חרות בחתימה על עצומת ההזדהות עם

- פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 28 במרס 1974, שם. 234
 שם. 235
 שם. 236
 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 18 באפריל 1974, שם. 237
 שם. 238

תנועת ההתנחלות; המקרה השלישי הוא התמודדות תנועת החרות עם משבר קרן תל-חי שאיים לפרקה ערב המהפך.

גיוסו של מאיר שטרית

אחת הדוגמאות הבולטות למשמעות הפוליטית המעשית שנודעה לתכנית ההתחדשות הארגונית בתנועה קשורה להיערכות המפלגה לבחירות למועצה המקומית ביבנה בשנת 1973. יבנה הייתה באותה עת עיירה ששכנה במרכז הארץ על כביש ראשי, ובתחומה היו מפעלי תעשייה רבים. לאחר מלחמת ששת הימים פרוחה הכלכלה בארץ במהירות, אך דווקא אז מצאה את עצמה יבנה בהידרדרות תרבותית, חברתית, חינוכית וכלכלית. עולים רבים שהתגוררו בה התבססו ועברו למרכזים עירוניים איתנים יותר, ומקרי הסעד והתמיכה הלכו והתרבו בה. בלשונו של מאיר שטרית, לימים ראש המועצה ביבנה: "ובינתיים, בעוד אני משרת בצבא, הלך מצבה של יבנה והידרדר. העיירה המשיכה לרדוד במי אפסיים. העיתונים כינו אותה 'ישוב שבורחים ממנו'".²³⁹ יבנה גם לא נהנתה מתמיכה ממלכתית, מפני ששכנה במרכז הארץ ולכן לא הוכרה כעיירת פיתוח, אף שהתנהלה כך הלכה למעשה. בראשית שנות השבעים פרסם עיתון "דבר" כתבה מקיפה על היישוב ועל בעיותיו, שממנה עולה כי יבנה לא זכתה לבנייה חדשה, וכי גל העולים החדשים מברית המועצות פסח עליה. הרשות המקומית בעיירה לא הייתה אחראית לתכנון ארוך טווח של היישוב, מאחר שתפקיד זה הופקע מידי המועצה והועבר למשרד השיכון. זה הואשם בכך שפיזר את בתי היישוב בצורה המייקרת את הגשת השירותים ומפצלת את האוכלוסייה ואת רשת החינוך. רבים מתושבי יבנה התגוררו בבתים נטושים, בצפיפות ובתנאים סניטריים ירודים. גם בתחום החינוך התעוררו בעיות קשות. כמעט כל המורים בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים הגיעו מחוץ לעיירה ועזבו אותה מדי יום בסיום הלימודים: "רמת החינוך נמוכה משום כך והיא מדרדרת משנה

239 עיתון "דבר", מרס 1971. שנה לאחר מכן התייחס העיתון בשתי כתבות ארוכות למצבה העגום של יבנה. ציטוטים מתוך כתבות אלה אפשר למצוא בספרו של מנחם מיכלסון, נגד הזרם: סיפורו של מאיר שטרית, תל אביב: גלי-אלפא תקשורת, 1993, עמ' 119.

לשנה [...] הפשיעה ביבנה עלתה מאוד מחמת העדר תעסוקה מתאימה ומקומות חינוך ובידור. הפשיעה משתקפת בריבוי מעשני חשיש, בפריצות ובזנות".²⁴⁰ תחושה של ייאוש שררה בעיירה, בייחוד בקרב קבוצת הצעירים בני פחות משלושים, שעל פי סקר שנערך באותה עת היו כ-60% מתושביה. זוגות צעירים, שסבלו ממצוקת דיור קשה, פלשו לבית דירות בבעלות משרד הקליטה שעמד ריק.²⁴¹ דליה פרץ, שריכזה את ארגון אימהות עובדות ביבנה, תיארה את המצב בעיירה וסיפרה שנואשה, כמו כלל תושבי יבנה, מביקורי שרים ומהבטחות המנכ"לים. לדבריה, "הגיעה העת שצעירי יבנה יחיו כבני אדם". היא הלינה על כך ש"זוג צעיר אינו צריך לקיים יחסים תחת עץ, ואישה אינה צריכה ללדת, כדי שהיא ובעלה יזכו להיכנס לדירה של 28 מ"ר בצריף ישן". על כך הוסיף צעיר אחר: "הבעיה אינה בכך שאנחנו נהיה פנתרים שחורים, אלא בכך שילדינו לא יהיו פנתרים".²⁴² באותה העת היה ראש המועצה המקומית ביבנה איש המערך אפרים לוי, שכיהן בתפקיד זה בשנים 1969-1974, על בסיס שותפות קואליציונית ארוכת שנים בין המערך למפד"ל.

מאיר שטרית, מצעירי יבנה, שירת כקצין בצה"ל. כחלק ממודעותו החברתית לבעיות הקשות של העיירה שבה גר, הוא ביקש, יחד עם קבוצת צעירים, לרוץ ברשימה עצמאית בבחירות המקומיות של 1973. לפני הרשימה הצעירה ניצבה האפשרות להתמודד במסגרת אחת המפלגות הארציות הגדולות, אולם ההתארגנות בראשות שטרית הציבה לכך תנאי: קבלת יד חופשית מהמפלגה שאליה יחברו לערוך שינויים מהותיים ביבנה. בראשית גישויו הפוליטיים פנה שטרית למערך. אפרים לוי, ראש המועצה, הביע התנגדות נמרצת לעמדתו של שטרית, ולכך הצטרף גם ראש אגף הארגון במפלגתו. הצעירים בראשות שטרית פנו עתה למפלגה המתחרה, לחרות. לשטרית הוסדרה פגישה במצודת זאב בתל אביב עם ראש אגף הארגון בתנועה יצחק שמיר. שמיר לא

240 שם, עמ' 120.

241 למחקר סוציולוגי מקיף על השינויים שהתחוללו ביבנה בתקופת כהונתו של מאיר שטרית (1974-1987) ראו Hanna Ayalon, Eliezer Ben-Rafael, and Abraham Yogev, *Community in Transition: Mobility, Integration, and Conflict*, Westport, CT: Greenwood Press, 1993

242 מיכלסון (לעיל הערה 239), עמ' 120-121.

דרש מן הקצין הצעיר שהופיע במשרדו מחויבות אידאולוגית לעקרונות שלמות הארץ. התעניינותו ביוזמתם של הצעירים מיבנה הייתה חלק מעמדתו שהפעילות הפוליטית המקומית דורשת השקעה ארוכת טווח בדרך אל השלטון. דומה כי שמיר ראה בפנייה של שטרית וחבריו הזדמנות נוספת להרחיב את השפעת חרות במישור המקומי. הוא גם לא דרש משטרית שום תנאים נוספים דוגמת שילוב אנשי חרות מטעמו ברשימה. שטרית מצדו תבע חופש גמור בניהול ענייני העיר אם יצליח להיבחר. כלומר, הרכבת רשימת מועמדים שייבחרו על ידיו על פי כישוריהם בלבד ולא על פי השתייכות פוליטית. כוונתו המוצהרת הייתה לסלק במהירות את כל ההנהגה הוותיקה שניהלה את ענייני העיר עד אותה עת. כך מתאר מאיר שטרית בביוגרפיה שלו את חששותיו האישיים כשעמד מול יצחק שמיר: "שמיר כיווץ את גביני עיניו, תקע בי את מבטו, ואני הייתי בטוח שתוך שתי שניות הוא מעיף אותי מהחדר שלו. אבל להפתעתי אמר: 'בסדר גמור. אני מקבל את כל התנאים שלך ונותן לך יד חופשית. העיקר שתביא את הניצחון!'. לחצנו יד – ויצאתי אל הדרך הפוליטית".²⁴³ כך שולבה אחת הרמויות החשובות ביותר של המעמד הבינוני המזרחי בעיצוב דרכה של חרות והליכוד.²⁴⁴

עצומת ההזדהות עם תנועת ההתנחלות

אירוע נוסף שבו הפגין המנגנון המתחדש את יכולתו נכרך בסיפורה של עצומת ההזדהות עם ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון בשנת 1974. פעילות ההחתמה הפכה במהירות למעין מקרה מבחן של ההתחדשות הארגונית שהובילו אנשי המנגנון של התנועה: לנדאו, שמיר ולבני. ההחתמה על העצומה נעשתה באמצעות שיתוף פעולה בין סניפי חרות הפזורים ברחבי הארץ לבין פעילי תנועת ההתנחלות גוש אמונים. הליכוד בראשות חרות יצא בקריאה פומבית לציבור וסיפק למבצע ההחתמות תמיכה במודעות שפורסמו בעיתונות. לבני,

243 שם, עמ' 122.

244 בעניין חלק ממהלך היציאה של הרור הצעיר כנגד ההנהגה הוותיקה של הברית ההיסטורית בין המערך למפד"ל בתחום המוניציפלי ראו דוד פוגל, אמא שלי היתה אומרת ששום דבר לא יצא ממני אז החלטתי להיות פרסומאי, תל אביב: פוגל לוי, 1990, פרק א; מנחם מיכלסון, משה קצב: ממעברת קסטינה – לקריית הממשלה, תל אביב: כרמל, 1992.

ששמיר הטיל עליו לפקד על המבצע, נהג לדווח למרכז על המתרחש. באחת הפעמים הוא ציין בהתרגשות כי התקבלו חתימות אף מקבוצת סטודנטים ממילנו שבאיטליה. חתימות נאספו גם בקיבוצים כמו נען, חצרים, גינוסר, יד מרדכי ומרחביה שהשתייכה לשומר הצעיר. מקיבוצים דתיים התקבלו חתימות שחפפו למספר בעלי זכות הבחירה. במקומות שבהם ההחתמה לא התנהלה בקצב הראוי נשלחו לסייע צעירים מבני עקיבא ומגוש אמונים. התמיכה התרחבה והגיעה לכך שגם במגזר הערבי, בייחוד באזורים שבהם גרים נוצרים, הייתה הצבעה לעצומה. בכפר פוריידים התקבלו שלושה דפים מלאים בחתימות מצביעים.

מסע ההחתמה החל ב־12 באוקטובר 1974, והיה אמור להגיע לסימום בתוך שישה שבועות, אולם לא תם ביעדו. היעד הראשון של חרות היה להגיע למספר המצביעים לליכוד בבחירות 1973, כלומר – 473 אלף איש. היעד התגשם במהירות. נקבע אפוא יעד שני: לעבור את מספר המצביעים עבור המערך, שקיבל באותן בחירות 621 אלף קולות. גם יעד זה התממש. הוחלט לקבוע יעד שלישי: להגיע אל מחצית מספרם של הבוחרים היהודים בבחירות לכנסת ואף לעבור אותו. בסיכומו של דבר חתמו על העצומה קרוב ל־730 אלף איש.

מנחם בגין, כמו יצחק רבין, ראה באירוע ההחתמה על העצומה מהלך בעל משמעות אידאולוגית. רבין ראה בחתימה על המסמך סגירת הסיכויים לשלום ואף פנה בבקשה לאזרחי ישראל מעל מסך הטלוויזיה שלא לחתום עליה. בגין פירש את החתימה כעדות למחויבות לרעיון ארץ ישראל השלמה. ואילו אנשי המנגנון בחרות הודיעו כי הם רואים בפעילות המאומצת למען העצומה גם מבחן כושר ליכולתו של המנגנון לקראת בחירות כלליות אפשריות – מעין תרגיל גיוס מקדים. מסקנת אנשי המנגנון והנהלת התנועה הייתה כי חרות ערוכה לבחירות. סניף שהגיע להישגים בבחירות 1973 הצליח גם בהחתמה על העצומה; את הסניפים החלשים במבצע נעשה מאמץ לחזק. עוד עלה כי החתמת העולים מברית המועצות לשעבר באולפני הקליטה הניבה תוצאות דלות. בגין סיכם את מבצע ההחתמה במילים האלה: "זה אחד המפעלים הגדולים ביותר שבהם אי פעם עסקנו. וברוך השם הצלחנו. אנו מתקרבים מאוד לרוב מוחלט של המצביעים והבעיה להגיע לרוב מוחלט. אנו ממש על הסף".²⁴⁵

245 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 21 בנובמבר 1974, אמ"ז, תיק 11–24/2/1.

משבר קרן תל-חי

בשנת 1975 נדרש המנגנון לאתגר נוסף שבחן את כוחו. במהלך אותה שנה פקד את חרות משבר קשה, שליווה אותה עד הבחירות הכלליות בשנת 1977. מקור המשבר היה בקריסת קרן תל-חי. כפי שציינו בפרק הראשון קרן תל-חי שימשה הזרוע הפיננסית הוותיקה של תנועת החרות. בעקבות בחירתו של שמיר ליושב ראש הנהלת תנועת החרות, נדרשו מנהלי הקרן למסור לידיו דוחות מפורטים על מצב הקרן, וקשייה נחשפו. התחוויר כי הם נבעו מניהול כושל של כפר יונה ז'בוטינסקי, מהתחייבויות שוטפות של ארגון הקניות של משקי חרות-בית"ר ומהפסדים כספיים של כל אגודות הספורט של בית"ר. סך החובות של קרן תל-חי בשנת 1975 היה 80 מיליון ל"י.²⁴⁶ חלק מן המלווים לקרן היו אנשי תנועה ותיקים ששוכנעו להעביר כספים לקרן תמורת ריביות גבוהות.

בצד זאת רווחה הדעה כי ההתרחבות הארגונית המואצת של תנועת החרות, שהחלה בשנות השבעים בתקופת כהונתו של ויצמן כיושב ראש הנהלת חרות והמשיכה בתקופת שמיר, היא זו שגרמה למשבר. בתקופה זו נדרשו משאבים מרובים, והקרן, חסרת המקורות הכספיים המסודרים, מימנה את הפעילות הנרחבת מהלוואות בשוק האפור. לבני, שכיהן אז כראש מנהל ההכנסות של חרות במסגרת חברותו בהנהלה, הסביר כי המשבר נבע בחלקו לפחות מכך שחרות מממנת מחצית מכל פעילותו של הליכוד (17 מתוך 39 חברי כנסת), בעוד שבפועל רוב הפעילות מתנהלת במצודת זאב. הועלו גם טענות כי ראשי הקרן, שהיו גם ראשי מרכז הספורט של בית"ר וראשי סניף תל אביב של תנועת החרות, מימנו באמצעותה את החזקת קבוצת הכדורגל של בית"ר תל אביב. בעקבות התמוטטות הקרן פרש מפעילות ח"כ יוסף קרמרמן, שעמד בראש הקרן ובראש מרחב תל אביב של תנועת החרות ונחשב עד אז אחד האנשים המשפיעים ביותר בתנועה. לנוכח החשש מהשפעת הקריסה הכלכלית ולנוכח הביקורת הציבורית על התנהלות תנועת החרות נחלץ בגין לסייע לשיקום הקרן. ננקטו כמה צעדים לבלימת המשבר, ובהם: חלק גדול ממשרדי מצודת זאב הושכר לגופים פרטיים; נמכר כמעט כל רכוש של הקרן לרבות מבנים ומגרשים ששימשו את חרות, את תנועת בית"ר ואת מרכז הספורט של התנועה. במקום האישים שהודחו מניהול

246 שורץ (לעיל הערה 10), עמ' 72.

קרן תל-חי מונו איתן לבני ויצחק שמיר. בגין יצא לחו"ל למסעות התרמה אצל יהודים עשירים, ובהדרגה נערכו הסדרי החזרת חובות עם הלווים הפרטיים שהשקיעו את כספם בקרן.

יצחק שמיר סבר שהמשבר הכספי של חרות הוא חלק מהמערכה הפוליטית ושעת מבחן נוספת לארגון המפלגתי. מצד אחד עמד לנגד עיניו הצורך לגייס תרומות מחברי המפלגה ובמיוחד מחברי המרכז, ומצד אחר נבחנה יכולת העמידה והטיפול בבעיות היום-יום: "זאת בעיה של מבחן לכל חברה, מבחן לתנועה, מבחן של אחריות. כל חבר צריך לשאול את עצמו יום-יום: מה עשיתי היום כדי לאפשר לתנועה שלי להמשיך, וזו אינה רק בעיה של סולידריות תנועתית. זאת בעיה מדינית. זאת בעיה שבה קשור הגורל המדיני של ארץ ישראל, והאחריות מוטלת על כל סניף וסניף".²⁴⁷ שמיר ראה את הסניף כגוף שנוסף על משימותיו האחרות מוטלת עליו אחריות ישירה לפתרון המשבר החרף שאליו נקלעה התנועה. תפיסה זו כללה בתוכה היפוך של יחסי ההיררכיה המסורתיים בין הנהלת התנועה הוותיקה לבין הסניפים, והעניקה לאחרונים כושר תביעה גבוה יותר להשתתפות בעיצוב דרכה. כל סניף של חרות נדרש לעמוד בקשר עם תעשיינים, עם סוחרים, עם בעלי מלאכה ועם בעלי מקצועות חופשיים באזור ולשכנעם לתרום למפלגה. גם חברי המרכז התבקשו לתרום מזמנם ומכספם. לבני אף הודיע כי "חבר מרכז שלא ייתן היום, לא ניתן לו מנוח. נגיע אליו, ובצורה זו או אחרת הוא יצטרך למלא חובתו. הגישה היא: צמרת התנועה צריכה לשמש דוגמא לכל התנועה. יהיה יותר קל לדרוש מאחרים".²⁴⁸

הקריאה מצד ההנהלה לגיוס הסניפים הצליחה. חודשיים לאחר מכן, בספטמבר 1975, מסר לבני לחברי המרכז כי בתוך חודשיים הצליחה התנועה לאסוף תרומות בסך 1.2 מיליון ל"י. כמחציתן הושגו בזכות פניות של חברים הפעילים בהנהלת המגבית שהוקמה לצורך כך וממלאים גם תפקידים כחברי כנסת. סכום נוסף של 550 אלף ל"י נאסף בסניפי התנועה. סניפי תנועת ההתיישבות של חרות תרמו כ-47 אלף ל"י, וחברי מושבים וחקלאים

247 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 25 בספטמבר 1975, אמ"ז, תיק 1-1/24/2; תנועת החרות, פרוטוקולים מישיבת המרכז, הדפסות, 1974.

248 שם, 27 ביולי 1975.

שבמקומותיהם כלל לא פעלו סניפי חרות, וכן אנשים שנחשפו למשבר ולקריאה לעזרה מעל דפי העיתונים, תרמו סכום של כ-5,000 ל"י.²⁴⁹ לבני הסביר כי בכל סניף של התנועה החלו לגייס תרומות מחברי המועצה והוועד ולאחר מכן מהחברים. הוא הדגיש את העובדה שמגבית החרות מתבססת על התנדבות וכי לתנועה אין אמצעי כפייה:

אחת ההפתעות הטובה שמאד משפיעה על כל שפועלים במישור זה היא, דווקא אותו נושא ששמו עיירות פיתוח, או הערים החדשות בארץ, שמטבע הדברים חשבו שאת הקטע הזה אפשר לדרות לתקופה מאוחרת, כי רוב הכסף נמצא בערים הותיקות יותר. אני רוצה להודיע, ולא אזכיר שמות (ואלה היושבים כאן יודעים למי אני מתייחס), בעיירות הפיתוח אנחנו נתקלים בהיענות מעל ומעבר למצופה. אני לא רוצה להגיד בדיוק סכומים. יש עיירות פיתוח שעברו בסכום הכללי שכבר הגיע מהן, הרבה מקומות ותיקים יותר. אני לא אומר את זה רק כדי לדרבן, אלא אני רוצה שתבינו שאדם שתורם בעיירת פיתוח סכום של ארבע ספרות ומעבר לזה, בשבילו זה יותר קשה בגלל סיבות ותנאי חייו ומצבו המשפחתי וכו'. ושם ישנה ממש הרגשת נאמנות וחובה כלפי התנועה.²⁵⁰

מדבריו של לבני אנו למדים עד כמה השתנתה דמותה של תנועת החרות. הסניפים בעיירות הפיתוח כבר אינם רק מקור לאיסוף קולות של בוחרים מדי ארבע שנים, אלא הם הפכו למוקד שבו הפעילים מקבלים אחריות למפלגה ומתגייסים כשותפים מלאים כדי לחלץ את העגלה מהבוץ. ברי כי הפעילים בסניפים בעיירות הפיתוח אכן יישמו הלכה למעשה את התזה של שמיר שמעורבות רציפה וקבועה מצדם בעשייה המפלגתית תוביל להשתלכות אמיתית שלהם במפלגה. כך נוצרה התשתית לבניית הקשר של המזרחים בעיירות הפיתוח

249 שם, 25 בספטמבר 1975.

250 שם.

עם התנועה ולחיוזוק כוחם לא על בסיס עדתי-פוליטי אלא על בסיס של שותפות פעילה ושוויונית במערך המפלגתי. בשלב זה הוצב רכיב מרכזי בקשר ארוך הטווח בין הסניפים לחרות: "השטח".

נוסף על כך ראו לבני ושמיר במשבר הזדמנות חשובה לחיוזוק הסולידריות הפנימית בקרב חברי המפלגה. פתרון הבעיה, בדומה לעצומת ההזדהות עם ההתיישבות ביהודה ושומרון, הפך מבחינתם למכשיר רב עוצמה של שילוב והאחדה בין החלקים ההטרונגניים של התנועה. כאשר הסניפים בערי הפריפריה ובעיירות הפיתוח יתבעו מעורבות בענייני המפלגה ואחריות להם, כחלק מתהליך הדמוקרטיזציה במוסדותיה, הם יעשו זאת על בסיס הקריטריונים של שותפות במטרות שהציב שמיר להתנהלות המפלגה ולא על בסיס עדתי.

5. מהסניף למרכז: העיקרון המריטוקרטי

התסיסה הארגונית שיצר שמיר בסניפים הובילה לתחרות ביניהם ולהבחנה בסיסית בין סניפים חזקים לחלשים. עקב כך גם נוצרה הייררכיה חדשה של התקדמות בתנועה. פעילי סניפים שהצליחו בתפקידם היו יכולים לתבוע קידום למרכז התנועה, ובכך להפוך את המרכז ממועדרן ויכוחים סלקטיבי ומבודד באופיו לארגון בעל קווי אפיון מריטוקרטיים עם נטייה לשילוב של המונים במסגרתו. דינמיקה זו החלה תהליך של הפיכת חרות לארגון רבי-זרועות, הפרוש בכל רחבי הארץ, מאפשר ניידות על בסיס כישורים ומעל הכול מאפשר לפעילים הכולטים להגיע למצודת זאב בתל אביב ולהביע את עמדותיהם כך שיישמעו היטב. הרפורמה הארגונית בחרות תגמלה את המצטרפים החדשים לא באמצעות הקצאת משרות והטבות חומריות אחרות – היא אפשרה לקבוצות החדשות להביע את קולותיהן ולהיאבק על מקומן בניהול המפלגה הוותיקה, השורשית, אך שרואה את עצמה ראויה לשלטון.

על ציפייה לתגמול כזה אנו למדים מדבריו של חבר המרכז יץ אליאס, חבר סניף באר שבע באותה עת:

אני לא חושב שכל חברי ההנהלה חייבים להיות אנשים ממרכז הארץ. בבאר שבע יש לנו 700 איש והנגב לא מיוצג בכלל ומבין התנועות הגדולות חרות היא היחידה שאחרי אשקלון אין לה

נציגים. כל הטובים והחכמים הם בת"א? אני קורא לצרף איש
מהנגב שמכיר את הבעיות ויוכל להביא אותם לפני התנועה ויוכל
לגייס את עזרת התנועה להצלחה בבחירות.²⁵¹

בכך הוביל שמיר לשינוי תודעתי בשיח של חרות: הדרישה לפעולה, לעשייה
ולייצוג גובר במוסדות המפלגה שלא על בסיס יחסי פריפריה ומרכז או על
בסיס היחסים האתניים אלא על בסיס הצלחתם המוכחת בפעילותם הארגונית
בסניפים. ואולם שמיר לא הסתפק בשינוי תודעתי. ב-2 במרס 1977, כחודשיים
לפני מועד הבחירות, התכנס המרכז בהובלת שמיר לדיון דחוף שעסק בביטול
הוועדה המסדרת בעקבות ההחלטות שהתקבלו בוועידות השתים עשרה והשלוש
עשרה של חרות.

הוועדה המסדרת הייתה שיטה להרכבת רשימות מועמדים של המפלגות
לקראת הבחירות לכנסת, שהייתה נהוגה עוד מתקופת טרום-העצמאות ברוב
המפלגות בישראל: מוסדות המפלגה מינו ועדה מקרב בכירי המפלגה לשם
הרכבת הרשימה שתוגש לוועדת הבחירות המרכזית (לרוב ראש הרשימה
נבחר עוד לפני הרכבת הוועדה, בבחירה נפרדת במוסדות המפלגה). ועדה זו
שיבצה וסידרה את המועמדים ברשימה, לרוב אגב התייחסות ליחסי הכוחות
בין הקבוצות והמגזרים המרכיבים את המפלגה. יתרונותיה של שיטה זו הם בכך
שהיא מאפשרת בקרה על רשימת המועמדים (לעומת שיטות של בחירה על ידי
גוף בוחר, שבהן הרכב הרשימה אינו צפוי מראש), כך שזו תייצג את כל הקבוצות
ואת כל המגזרים שבמפלגה. היא גם מאפשרת לצרף מועמדים איכותיים שאינם
עסקנים פוליטיים או מועמדים חסרי השפעה בקרב חברי המפלגה או מוסדותיה.
יתרון נוסף הוא עלותה הכלכלית הנמוכה של השיטה בהשוואה לשיטת הבחירות
המקדימות. החיסכון הכספי לקופת המפלגה (ובעקיפין גם לציבור) מונע את
תלותם של המועמדים בתרומות כספיות ומצמצם את ההבטחות למתן משרות
וטובות הנאה אחרות לחברי הגוף הבוחר. עם זאת שיטה זו נחשבת מטבע
הדברים דמוקרטית פחות. היא אינה מקיימת את עקרון הכרעת הרוב ואינה
מאפשרת תחרות הוגנת בין חברי המפלגה על הזכות להיבחר לכנסת; וכיוון
שחברי הרשימה ממונים ולא נבחרים, הרשימה משקפת פחות את רחשי הציבור

251 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת חרות, 23 בפברואר 1975, שם.

ואת דעת הקהל. בחירת המועמדים גם לוקה בהיעדר שקיפות, מפני שהמועמדים אינם נבחרים על פי קריטריונים ברורים. נוסף על כך, בשיטה זו נדחקים לעתים מהרשימה אישים המתנגדים להנהגת המפלגה.

ככלל, סוגיית החברות בוועדה המסדרת, או כשמה בליכוד "ועדת התרכובת", הפכה מוקד למחלוקת במוסדות חרות כבר ערב הבחירות הכלליות בשנת 1973. דובר בוועדה של 15 חברים שמונתה על ידי מרכז חרות. הבחירות לוועדה זו העלו לראשונה בבירור את תביעת חברי הסניפים, בעיקר מאזורי הפריפריה, לייצוג. הטענה שרווחה הייתה כי הוועדה מייצגת בעיקר את הכוחות המרכזיים בחרות, כלומר אנשי אצ"ל ולח"י, ולא את אנשי השטח. חבר המרכז בן ציון צנעני אמר: "שיטה זו פשטה את הרגל שהדברים מסתדרים בלי שלחבר הפשוט תהיה השפעה על הדברים [...] בכל הכנות אני מכבד את כל החברים אבל לשבת ולראות שלי לא תהיה השפעה בכלל בנושא, זה בלתי אפשרי".²⁵² בשלב זה החל הדיון בשינוי מוקדי העוצמה בתוך המפלגה באמצעות דמוקרטיזציה של מנגנוני הבחירה בתנועה שתביא לידי ביטוי את הכוחות החברתיים החדשים היכולים להזרים דם חדש בעורקי התנועה. חברי מרכז דוגמת פרופ' דוד דנון טענו בתוקף כי אסור להמשיך ולמנות את רשימת חברי הכנסת המוצעת על ידי ועדה מסדרת, שביטאה את תפיסתו של מנחם בגין ואת קבוצת הוותיקים. הם סברו שחברי המרכז, שמנו אז 420 איש ונבחרו על ידי הסניפים, הם אלה הראויים למנות את חברי הכנסת. דנון קשר זאת ישירות לאפשרות הניצחון של חרות בבחירות הקרובות:

לפי הערכתי הניצחון הבא בבחירות יכול להתקיים אם אנחנו ניגש אליו בהכנה מתאמת, וההכנה המתאמת צריכה להיות, בין השאר, על ידי הקמת נבחרת ולא קבוצה שמונתה. אני חושב שאנחנו נמצאים פה 420 איש במרכז, ואם 420 איש נבחרו על ידי הסניפים, חזקה עלינו שהסניפים ידעו את מי הם בוחרים וניתן

252 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 17 בספטמבר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/4/2; תנועת החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הדפסות, 1973.

להאמין ש-420 איש אלה יוכלו לבחור לפחות את אלה שאחר-כך
יוכלו להתחלק בתפקידים.²⁵³

דנון דרש התייחסות תכליתית ומידית להצעותיו, שבראשן עמדה התביעה לפתוח מיד בהרכבת הצוות בהנהלת התנועה שיקבע את ההליך המתאים שבו יבחר המרכז את רשימת המועמדים לכנסת. עוד הוא תבע כי הבחירות במרכז יהיו חשאיות וכי יכריעו מי ייבחר לכנסת ומה יהיה מקומו ברשימה. לדבריו כך יתאפשר לחרות לחזק את כוחה: "הבחירה בידי המרכז, והמרכז מחזיק הפעם אחריות גדולה משהחזיק אי פעם, כי הוא יקבע מי יהיו מועמדינו לפני הקהל ומי ייצג אותנו לפני קהל ישראל".²⁵⁴ ואולם מנחם בגין היה זה שהתנגד בכל תוקף לכל שינוי במבנה ועדת התרכובת. הוא תבע שוועדה זו תתמיד בנוהגה משנים קודמות ודחה את הנטייה לחידושים בתחום זה של חברי המרכז בטענה שיש להקדים להם דיון יסודי. יתר על כן, בגין העלה שאלה רטורית: איזו סיבה יש לפעילותה של ועדת המינויים אם מופקעת ממנה זכות ההחלטה? עמדת בגין זכתה לרוב במרכז. אולם הייתה זו הפעם האחרונה שוועדת התרכובת פעלה בחרות.

בשנת 1977 ניכר היה כי התנאים השתנו. ראשית, כבר בשנת 1973 בלטה העובדה כי ההחלטה על ועדת התרכובת עברה ברוב שאינו מיוחס כבעבר. שנית, לפני המרכז עמדו החלטות הוועידה השתים עשרה והשלוש עשרה בחרות. החלטת הוועידה השתים עשרה קבעה כי רשימת מועמדי התנועה למוסדות הנבחרים במדינה תיקבע על ידי מרכז התנועה במישרין. הוועידה השלוש עשרה הוסיפה על החלטה זו כי רשימת מועמדי התנועה למוסדות הנבחרים במדינה תיקבע בדרך של הצבעה אישית וחשאית. ואולם החלטות אלה לא מומשו כאמור על ידי בגין. שלישית, פעילות הסניפים התחזקה, ואנשי השטח כבר זכו בתמיכה גם מלמעלה, מצד יצחק שמיר ואנשי המנגנון. על כך נוספה עובדה רביעית: החלל המנהיגותי שאליו נקלעה חרות על רקע בריאותו הרופפת של בגין ועל רקע התגייסותו למערכת גיוס הכספים לפתרון משבר קרן תל-חי. כל אלה הובילו את חברי המרכז לפעול בהדרגה לכך שהוועדה המסדרת תבוטל. ערב

253 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 11 במרס 1976, אמ"ז, תיק ה-1/24/24; תנועת החרות, פרוטוקולים ישיבת המרכז, הדפסות, 1974.
254 ש.ם.

ההחלטה על כך התפתח דיון סוער במרכז חרות, על רקע החשש בקרב ותיקי אצ"ל ולח"י כי בבחירות דמוקרטיות במרכז החדש ההולך ומתגוון הם לא יזכו לאישי מקומות ריאליים בכנסת – השערה שעתידיה להתברר כנכונה עבור רבים מהם. טענת הוותיקים הייתה שהוועדה המסדרת יכולה להחליט על הרכב מאוזן שבו יפעלו זה בצד זה כלכלן ומשפטן, איראולוג ואנשי סניפים, נשים וגם אנשי כל העדות. אל מול גישה זו ניצב שמיר שתמך נחרצות בביטול הוועדה המסדרת והביא את הנושא להכרעת המרכז. ביטול הוועדה המסדרת התקבל לבסוף ברוב של 150 תומכים מול 48 מתנגדים ו-12 נמנעים.

לאחר ההכרעה על הסמכת המרכז לקבוע את מועמדי המפלגה הועברה ההחלטה על דרך הבחירה לידי הנהלת התנועה, שקבעה לצורך כך את השיטה שנודעה בשם "השביעיות". על פי שיטה זו, הבחירות למועמדי המפלגה לכנסת יתקיימו בשני סיבובים, בשתי ישיבות מרכז. בסיבוב הראשון ייבחר בבחירה ישירה ראש רשימת חרות מתוך רשימת מועמדים שתימסר מראש לחברים. בסיום ההצבעה תתקיים ספירה, והתוצאות יוכרזו לאלתר לפני חברי המרכז. לאחר מכן יבחרו חברי המרכז מתוך רשימת כל המועמדים, 35 איש ללא שום דירוג פנימי ביניהם. נבחרים אלה ישתתפו בסיבוב השני, שבו יידרש כל חבר לסמן 21 שמות. ועדת הקלפי תספור את הקולות וידורגו 21 מתוך 35 המועמדים. הסיבוב השני יבוצע בשלושה שלבים: (א) החברים יצביעו בהתחלה בשביל 7 חברים מהמקומות 2 עד 8. בסיום סבב זה תודיע ועדת הבחירות מי הם שבעת הראשונים; (ב) בשלב השני ייבחרו מועמדים למקומות 9 עד 15. גם הפעם יקבל כל חבר מרכז פתק הצבעה שבו 35 שמות, שמתוכם יימחקו שמות השבעה שנבחרו; (ג) לבסוף יתקיים סיבוב בחירות למקומות 16 עד 22:

[יצחק שמיר:] לאחר שיבחרו 22 החברים הראשונים ברשימה אנו נצטרך למלא את יתר השמות ברשימת המועמדים. הקולות הבאים ינתנו לאותם החברים אשר קיבלו את מספר הקולות הגדול ביותר לפי הסדר בבחירה הראשונה של ה-35. אחר כך ישארו עוד מספר מקומות לנעילת הרשימה והנוהל הוא שאת הרשימה נועלים אנשים מכובדים שאינם רצים לכנסת ורק מעניקים משמם.²⁵⁵

255 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 2 במרס 1977, אמ"ז, תיק ה-22/2/1.

כבר בשלב הדיונים העלו חברי המרכז את הטענה כי עלולות להתקיים עסקאות מוקדמות שיערכו אנשי הסניפים ושיפגעו באופי החופשי של התנועה. לצורך מניעת מהלך זה עלו הדרישות לאסור החלטות פורמליות של סניפים שיחייבו את אנשיהם לקבל רשימות מוכנות מראש:

[נ' ברוך:] יש שמועות או יותר מכך של התכנסויות של מועצות סניפים שבאופן פורמלי רוצות לקיים דיונים ולקבל החלטה כיצד חברי המרכז יצביעו. המרכז צריך לקבל החלטה בענין זה שפעולה כזו נוגדת את החלטת הוועידה. החלטות הוועידה אומרות מפורשות שהבחירות הן חשאיות ואישיות. זה לא מונע התאגדויות אבל לא יכול להיות שמועצת סניף בישיבה רשמית שלה מקבלת החלטה רשמית. נוסף לכך שיטה כזו תפתח בורסה מכוון שכל סניף עם הרשימה הזאת יתחיל לעשות את כל מערכת ההתקשרויות שהוא רוצה לעשות ואני הבינתי שאחת ממטרות הענין היא למנוע ככל האפשר את ההתקשרויות האלה וכך הבחירות תראנה אמיתיות. אני מציע לא לאפשר בחירת מועמדים באופן רשמי בישיבות רשמיות של מועצות סניפים.²⁵⁶

היו גם מי שחששו כי שיטת בחירת המועמדים החדשה תעודר פילוגים ויצירת קבוצות משנה, וכל סניף יבקש ממצביעיו למקם את נציגיו בראש הרשימה. מבקרים נוספים שחששו מהשיטה החדשה תהו כיצד יבואו לביטוי כל אזורי הארץ וכל רוברי התנועה, כך למשל קבוצת הוותיקים מן האצ"ל ומן הלח"י, דוגמת ד"ר יוחנן בדר ואסתר רזיאל-נאור. בייחוד התעורר החשש שלא ייבחרו די נשים לכנסת על פי שיטה זו. חשש זה גבר על רקע העובדה שהמערך לקראת בחירות אלה שריין לנשים 20% מן המקומות הראליים. כפתרון לכך הוצע לנקוט את השיטה הנהוגה במפ"ם, שלפיה יש לבחור כמה נציגים מן העיר, מן הכפר ואף נשים.

מנגד התקבלה השיטה החדשה בהתלהבות בקרב רבים מחברי המרכז שראו בה שיטה מהפכנית שלמענה נאבקו שנים. הם שללו מכול וכול את המשך קיומה של ועדת המינויים או כל הסדר אחר של הגבלת הבחירה של חברי המרכז את נבחרי חרות לכנסת. כך התבטא בעניין זה חבר המרכז שמואלי:²⁵⁷ "רצינו שאנו, המרכז, יהיה הפוסק האחרון והפעם זה ניתן לנו וזה ניתן לנו במרכז המונה כרגע כתרי"ג חברים"²⁵⁸. הביקורת היחידה שהשמיעו התומכים בגישה החדשה נגעה לכך שהגשת המועמדות חייבה את המועמד להגיע בעצמו למצודת זאב כדי להירשם. לטענתם דרישה זו הכבידה על מועמדים מיישובים מרוחקים, דוגמת באר שבע ובית שאן. חבר מרכז בשם אליעז מסניף באר שבע הכריז בשמחה כי בשלב זה פוסקת שליטתה המוחלטת של ההנהלה בתנועה. בכך הצהיר על המשמעות החברתית שנודעה להחלטה זו:

אנו מדברים על שתי גדות לירדן, על ישוב שטחים משוחררים אבל הנציגות שלנו נגמרת בדרום, דרום תל אביב. חייבים לשקול שכל אזורי הארץ הזאת בגבולות "הקו הירוק" יהיו מיוצגים והלוואי שייכנס מישהו מההתיישבות החדשה. אינני רואה כל פסול אם מתכנס סניף שיילחם על כניסת אדם משלו לכנסת. תנועת החרות לא נגמרת בדרום תל אביב.²⁵⁹

השיח המקומי שדרש מעורבות ואחריות ישירה מצד הפעילים הפך לרווח בקרב אלו שהובילו את סילוק שלטונה של ההנהלה.

ביטול הוועדה המסדרת השלים את התמורה שעברה חרות תחת השרביט של המנהיגות המנגנונית של התנועה בראשות שמיר. אמנם גם בשיטה החדשה זכה בגין ביותר מ-90% מקולות המצביעים: 511 מתוך 566 חברים.²⁶⁰ ואולם

257 מדובר באותו שמואלי שדרש במרכז תגובת נגד אלימה על הפגיעה בכיתו של ח"כ מנחם דידי משכונת התקווה על ידי הפנתרים השחורים.

258 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 2 במרס 1977, אמ"ז, תיק ה-22/2/1.

259 שם.

260 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 23 במרס 1977, שם. 29 קולות לעזר ויצמן; 8 למשה ארנס; 5 ליצחק שמיר; 3 למשה קליינר; 2 לדוד לוי; 2 למרדכי צפורי; 1 ליורם

לא היה אפשר להתעלם ממצב העניינים הפוליטי החדש שהעביר, למורת רוחה של ההנהגה הוותיקה ובראשה בגין, את האחרייות לחלוקת העוצמה ולסדר היום ממנהיגות התנועה למרכז התנועה, כלומר לסניפים ו"לשטח". מימוש שליטת המרכז במינוי המועמדים לכנסת הושלם בכינוס נוסף של מרכז חרות בסוף מרס 1977, שבו נבחרו המועמדים לכנסת ישירות על ידי המרכז. שמיר עצמו הודה לפני החברים כי השנתיים האחרונות בתפקידו היו קשות, אולם לנוכח הבחירות לכנסת הוא ביקש את רשות המרכז להרכיב את ההנהלה החדשה רק לאחר הבחירות כדי להימנע כעת ממאבקי כוחות. הוא הציע כי עד אז תמשיך לכהן ההנהלה היוצאת, מפני שחבריה, המכירים את מלאכתם, יפעלו מתוך ניסיונם ומקצועיותם עד הבחירות. הצעתו של שמיר התקבלה ברוב מוחץ.²⁶¹ המשמעות הייתה ששמיר קיבע את מעמדו כאחד ממנהיגי התנועה הנסמך על קולותיהם של הנאמנים לו – חברי המרכז.

6. בין בגין לשמיר: בין כריזמה לאנטי-כריזמה

יהיו מי שיראו בתיאור המובא בפרק זה את סיפור התפתחותו של משחק כוחות נוסף בתנועת החרות. מנהיגותו של בגין נחלשת בהדרגה אל מול מנהיגות חדשה, מתוחכמת יותר, שאינה יוצאת חוצץ נגד המנהיג המותש, אך ממתינה לשעת כושר כדי לקחת את המפלגה מידיו. רק שנים ספורות קודם לכן פנה בגין אל ויצמן במרכז חרות והאשימו בגלוי בתכנית "לקחת את הוועידה כדי שקבוצת חברים תשלוט בה לחלוטין בעוד שהיו"ר מנוטרל, התכנית הזו לא עלתה יפה".²⁶² הפעם, לנוכח העברת סמכויות ניהול התנועה למרכז ללא יכולת השפעה ממשית של יושב ראש התנועה, התברר לבגין כי "היו"ר" נוטרל מאחת מסמכויותיו המרכזיות וכי אולי נרקמת תכנית לפוטש שטרם נחשפה. אפשר שפרשנות מעין זו היא שעמדה לנגד עיניו של בגין כאשר מנע מאנשי המנגנון של חרות להצטרף לממשלה, לפחות בראשית דרכו. ואולם אנו סוברים כי בצד

אירדור; 1 יצחק גריפל; 1 מנחם ידיד; 1 לידיה סלובין; 1 חיים קאופמן; 1 בנימין שופט.

261 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 27 בינואר 1977, שם.

262 ישיבת מרכז החרות, 14 בינואר 1973, אמ"ז, תיק ה-1/21-2.

פרשנות זו יש לתת את הדעת על שתי גישות מנוגדות שהתפתחו בחרות בשנות השבעים. גישות אלה מצאו את עצמן במסלול התנגשות ברור בין שני סוגי אישיות פוליטית שדומה כי אחת מהן לפחות ראתה באחרת איום מוחשי. הגישה האחת הייתה גישתם של בגין ונאמניו. הללו ראו בבגין את הציר של המפלגה ושל העשייה הפוליטית. במשך העשור שלפני המהפך אנו נוכחים לדעת כי חברי מרכז ותיקים רואים בו מעין תופעה הממגנטת את הממונים, רבים מהם מיוצאי עדות המזרח. הוא, ורק הוא, נתפס כמי שמביא את הקולות למפלגה. חברת המרכז חולדה גורביץ' אמרה לחבריה: "אני יכולה להגיד אולי בכאב לב, כולנו נוכחנו לדעת שהקהל לא בא לאסיפות עם מלבד לאסיפות של מר בגין שבאו המונים".²⁶³

גישה מעין זו רווחה בקרב חוקרי תנועת החרות שטענו במשך השנים כי הכריזמה שיוחסה לבגין היא זו שהייתה צורת ההנהגה הדומיננטית בחרות, והיא גם זו שהוליכה את הממונים להצביע לתנועה, כלומר לו. ואולם אם נבחן את השינוי שאליו שאף שמיר, נגלה דווקא תפיסה הפוכה. לא המנהיג הוא העומד במרכז אלא המפלגה שמרכזו יכול להוביל לדינמיקה של מעורבות ולהשפעה בראש ובראשונה על פעיליה העיקריים. לטענת שמיר הפוליטיקה אינה נשענת על כריזמה. מדובר בעשייה מצטברת ונרחבת ששותפים לה עשרות, ואולי מאות, פעילים המגויסים אליה ורואים עין בעין את המטרה – מימוש האידיאולוגיה של התנועה. שמיר כותב בזיכרונותיו: "כל אחד מהם רצה לחוש את היותו חלק בלתי נפרד מהמערכת. כל חברינו, מעיירות הפיתוח בנגב ועד המושבים בגבול הצפון, לא ויתרו על זכותם להשפיע, באמצעות התנועה, על פני המדינה ועל מימוש האידיאולוגיה היקרה ללבם".²⁶⁴ לנוכח ביקורתנו הנוקבת על בגין בזיכרונותיו אפשר להבין את השקפתו זו של שמיר כלעומתית לזו של בגין. שמיר מודה כי הצטרפותו לחרות התבססה על היכרות ארוכת שנים בינו לבין בגין:

היה לנו הרבה מהמשותף שנינו היינו ילידי פולין, בני אותו גיל בקירוב, בנים לבתים ציוניים חמים ושומרי מסורת (הגם שבגין

263 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 24 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24/1.

264 שמיר (לעיל הערה 192), עמ' 118.

היה קרוב למצוות הדת היהודית הרבה יותר ממני), שהתחנכו מלידה להיות גאים במורשת היהודית. שנינו היינו חרורי הכרה שיש להיאבק בנחישות ובתקיפות על שוויון וחרות לעם היהודי, וחינו כבוגרים, וממילא גם הרבה מנטיות-לבנו, עמדו בסימנה המתמיד של השואה. הבינונו זה את זה, חיבבנו זה את זה, יכולנו לעבוד יחדיו, ועשינו זאת.²⁶⁵

אולם שמיר אינו מהסס להעמיד את עצמו גם מול בגין, ובעיקר מול הפיכת התנועה ל"מותג בגיניסטי". הוא מציין כי תופעה זו אימה על המשכיותה המסודרת של המפלגה, כלומר על האידאולוגיה שהיא ייצגה:

הוא [בגין] לא טרח מעולם לטפח מנהיגים שיבואו על מקומו. מעולם לא רצה לדעת, אפילו לא לחשוב, מה יקרה כאשר הוא עצמו לא יעמוד עוד ליד ההגה. מעולם לא הועיד משהו לבכורה ולא קידם שום איש על פני האחרים, אפילו לא בין הקרובים ביותר אליו. בכמה הזדמנויות רמזתי לו (בידיעה ברורה שלא ייעתר לשום פנייה גלויה) כי עלינו לחפש יורשים-בכוח, להכשיר קאדרים צעירים שיחליפו "אותנו" בבוא היום. וכאשר נמצא אותם, אמרתי, נצטרך לדאוג להבלטתם, "כדי שיראו וישמעו אותם". אך הוא לא גילה שמץ של עניין בכיוון זה.²⁶⁶

דומה ששמיר ראה בהתנהגותו זו של בגין חוסר אחריות הנובע אם לא מאגואיזם פוליטי, מקוצר הבנה של מהות הפוליטיקה: שירות האידאולוגיה ולא שירות המנהיג. הדברים הללו משולבים היטב בביקורתו של שמיר על הכריזמה שייחסו חברי המרכז לבגין. שמיר מתאר את בגין גם כמי שמחשיב יתר על המידה הדר ומחוות טקסיות. שמיר סבר כי למחוות הללו אין שום חשיבות, לא במחתרת ולא בתהליך השלטוני. הוא מתח ביקורת על יראת הכבוד שרכש בגין כלפי בעלי

265 שם, עמ' 111.

266 שם, עמ' 174.

תארים ועל מה שראה כהתבטלותו בפני גנרלים ופרופסורים. שמיר ראה בבגין שחקן תאטרון השואב את כוחו ואת השראתו מתרועות הידד וממחיאות כפיים של ציבור המאזינים לו. בעיניו היה בגין אדם שזקוק ומשתוקק לפופולריות, ולכן הוא קבע בסרקוזם דק כי הוא, שמיר, "מתקשה להבין איך בגין הצליח להחזיק מעמד במחלת, בכל אותם חודשים שנגזר עליו להיחבא מעין רואה ולהתנזר מגירוים שכאלה".²⁶⁷ שמיר ראה לנגד עיניו פוליטיקה אחרת, פוליטיקה הנסמכת על ארגון מסודר וממוסד, על פעילות רצופה ועל מחויבות ארגונית הן מצד החבר הן מצד המנהיגות לאידאולוגיה שבשמה שואפת המפלגה לשלטון.

כשהציע את מועמדו לתפקיד יושב ראש הנהלת חרות בפעם הראשונה, בשנת 1975, שמיר מצא את עצמו מתמודד עם איתן לכני ופעיל מרכז בשם יוסף (ז'וזף) אביטן. באותה עת עוד נזקק שמיר לתמיכתו של בגין במועמדותו. אחד הטיעונים שהשמיע אביטן נגד שמיר היה בדבר אלמוניותו. בנאום ההפסד שנשא אביטן לפני חברי המרכז אמר: "באופן אישי אין לי מאומה נגד יו"ר ההנהלה ח"כ שמיר. אינני מכיר אותו, אולי היכולת האמיתית שלו עולה על הרושם החיצוני".²⁶⁸ אביטן הזכיר לחברי המרכז כי הוא הצטרף לתנועת החרות כבר בשנת 1948, וכי הוא אינו מכיר את שמיר כמי שעוסק בצורכי הציבור וכפעיל פוליטי. לפיכך נראה היה לו שבחירתו של שמיר ליושב ראש ההנהלה, התפקיד השני בחשיבותו במפלגה, היא גדולה מדי ומוקרמת מדי. מקץ שנתיים נבחר שמיר, כזכור, פעם נוספת לתפקיד יושב ראש ההנהלה כמעט פה אחד. מטבע הדברים הוא נעשה מאז מוכר בקרב חברי המרכז וודאי בקרב חברי הסניפים שהחלו למלא את שורותיו. עם זאת הוא עדיין נותר אלמוני יחסית לציבור הרחב, בעיקר לזה שזו"ז אביטן ראה את עצמו כמייצגו – המזרחים. דוגמה מובהקת לכך היא המהפך עצמו. הדמויות שנחרתו בזיכרון הקולקטיבי בהקשר של התמורה שעבר הליכוד בחסות חרות לקראת המהפך הן בעיקר בגין וויצמן. שמיר, שניצח על מנגנון התנועה ועל סניפיה, אינו זוכה לאזכור כלשהו בעיונים הרטרופקטיביים בגורמי המהפך. כך למשל בספרו של יונתן שפירא "לשלטון בחרתנו" אין אזכור אחד של פעילותו של יצחק שמיר. יש להודות שלכך במידה רבה כיוונה תפיסתו

267 שם, עמ' 112.

268 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 23 בפברואר 1975, אמ"ז, תיק ה-1/24/2.

הפוליטית של שמיר: לא הרושם החיצוני הוא הקובע את העשייה הפוליטית כי אם עבודת הצוות, הארגון והשיטה שהם כלי השרת המעמידים את האדיאולוגיה במרכז; אותה, ולא את הכריזמה. מן הבחינה הזאת שמיר ובגין הופכים לשני אבות טיפוס מנוגדים של הנהגת חרות שעל סף המהפך. שניהם ניצבים על קו תפר המחבר בין שתי הקבוצות המתחרות בחרות בשנות השבעים. הם אלה המחברים בין עולמם האדיאולוגי של ותיקים כד"ר יוחנן ברר המבקשים להציב במוקד את האדיאולוגיה ואת המסורת הפוליטית של חרות לבין דמויות כעוזר ויצמן התרות אחר השלטון בכל אמצעי. בגין מחבר ביניהם באמצעות הכריזמה האישית. שמיר מחבר דווקא באמצעות האנטי-כריזמה. אולי לא בכדי לוקח עמו בגין דווקא את דוד לוי לממשלה, מפני שהלה, זה שכונה "בגין הקטן", ראה בכריזמה, ועמה ברטוריקה ובמחווות, חלק חשוב בבניית המנהיגות הפוליטית. לוי המעיט בערכו של המנגנון שעליו כתב בזיכרונותיו: "היתה אז גם אופנה כזו, להתלונן על כך שהתנועה אינה מתפקדת, שאין כרטסת, שהמנגנון אינו פועל בשיטה מודרנית, כאילו היה בזה עיקר של ממש".²⁶⁹ שמיר דווקא הצליח להוכיח כי יש בכך ממש.

פרק רביעי
המזרחים בחרות:
דוקטרינת בגין והדרישה לשותפות תחרותית

בעשור שלפני המהפך גדל מספר החברים במרכז תנועת החרות באורח ניכר. בשנת 1966 הוא מנה 67 חברים בלבד. לעומת זאת חודשים ספורים טרם המהפך מנה מרכז המפלגה יותר מ-600 חברים. בינואר 1977, כחודש בטרם נפל למשכב, סיכם בגין בשביעות רצון את הוועידה השלוש עשרה של המפלגה: "יש פה מאות חברים על פי המצב המספרי אפשר להניח מועידה לועידה מספר חברי המרכז עולה ובוועידה הי"ד יש יסוד להניח שנקיים את ישיבת המרכז בהיכל התרבות".²⁷⁰ הגידול במספר החברים לימד על התרחבות הפעילות בחרות ועל התסיסה הרבה בסניפיה. כל זאת במהלך עשר שנים לערך. בתקופה זו דומה שגם הבשילה ההכרה, המנוגדת לדעתם של מעצבי קהל באותה עת,²⁷¹ שחרות היא גוף אופוזיציוני רחב הראוי להגיע לשלטון.

חברי המרכז החדשים תמכו במרוצת שנות השבעים בקו האידיאולוגי המדיני של המפלגה, אך היו גם ערניים למתרחש בבעיות הפנים של החברה הישראלית. ברקע הדברים עמדו מצוקות הדיור של הזוגות הצעירים בישראל, תחילתה של

270 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת חרות, 16 בינואר 1977, אמ"ז, תיק ה-22/2.
271 מנחם בגין, יו"ר התנועה, התלונן לא אחת על יחסה של התקשורת כלפיו: "באשר לטלביזיה – היה לי ניסיון כאשר ביום חמישי בשעה 5:30 הודעתי לכתב הטלביזיה רביב, שראיין אותי, שכל מחשבותינו מופנות למתרחש בשעה אלה בבנקוק, וכל העניינים האחרים אינם חשובים. אלה היו הדברים שאמרתי לפני הריאיון ועמדתי על כך שהם ישודרו, אולם אם כי הדבר הובטח לי, כל זה נמחק. אנו מתמרמרים על היחס הזה מצד הטלביזיה. כן הדבר – כאשר מדובר על היקף ההופעות שלנו בטלביזיה, לעומת ההופעות של המערך בטלביזיה" (ישיבת מרכז תנועת החרות, 31 בדצמבר 1972, אמ"ז, תיק ה-1/21/2). איתן לבני, מבכירי חרות: "איך עושים תכנית זדונית ומרושעת ואיך דברים הוצאו מהקשרם. מדבר אחד לא אתרפא לעולם, הטלוויזיה הזאת על אחד שרואה אותה יש רצון לזרוק נעל על הטלוויזיה" (פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 11 בנובמבר 1976, אמ"ז, תיק ה-1/24/2).

מציאות אינפלציונית והתארגנויות המחאה מצד מזרחים בשכונות מצוקה שטענו לקיפוחם על ידי מה שכונה בפייהם "הממסד האשכנזי". בין אלה בלטו תנועת הפנתרים השחורים (1971) ותנועת האוהלים (1973) בירושלים. נוסף על כל אלה בלטה גם התמודדותם של יישובי הפריפריה, קיבוצים, מושבים ועיירות פיתוח, עם הפעילות החבלנית הפלסטינית שפגעה בהם, אם בירי קטיושות קטלני ואם בפעולות טרור רצחניות. אחת מפעולות הטרור הכואבות והזכורות שבהן הייתה רצח תלמידי התיכון הממלכתי-דתי מצפת בעת טיול שנתי בעיירה הצפונית מעלות (1974).

הקרוכים לסוגיות החברתיות במרכז חרות צמחו בעיקר מקרב הפעילים המזרחים. חלקם, במשך שנות השבעים, תבעו בכירור ממנהיגות המפלגה לגוון את סדר היום של התנועה. הם דרשו את התייחסות המרכז והתנועה להתרחשויות החברתיות ולמצוקות הכלכליות בישראל. לידם הייתה זו מציאות שנחשפו אליה מדי יום ביומו, הם או משפחותיהם וחבריהם בשכונות המצוקה, בעיירות הפיתוח ובחלקים מן הפריפריה החקלאית בישראל. דרישתם נתקלה לרוב בהבנה, אך לעתים בדחייה מנומסת. נדמה היה כי דרישתם חותרת תחת שתיים ממסורות השיח הפוליטי בחרות. המסורת האחת נגעה למבנה השיח בחרות כפי שהתגבש במשך שנות פעילותה. שנים רבות תועל הדיון הציבורי המורחב והסדור במציאות הכלכלית והחברתית אל זירות משנה בחרות, כגון אל זירת השיח הסוציאלי של סיעת תכלת-לבן בהסדרות או אל זירת דיוני המפלגה הליברלית במשק הישראלי. הדבר עוגן, כפי שראינו בפרק השני, בתפיסה בסיסית שלפיה מרכז המפלגה הוא מקום שבו נידונה המציאות המדינית שהיא, ורק היא, יוצרת את המציאות של החברה בישראל. המסורת השנייה נקשרה לחשש בקרב מנהיגי חרות שהדיון בסוגיה החברתית והכלכלית והצבת הבעיה העדתית במרכז עלולים להוביל לשאלת מעמדם של המזרחים בחרות. הדבר עמד בניגוד לגישתו המסורתית של בגין שלפיה אין "עדות" בחרות. גישה זו לא טענה כי אין "בעיה עדתית" בחברה הישראלית. בעיה מעין זו קיימת ואף פורצת מפעם לפעם בדמות של תנועות מחאה.²⁷² בגין אף ניסה לגייסה לצרכיו

272 השוו בהקשר זה את עמדתה של גולדה מאיר שדחתה את טענת קיפוחם של העולים ממזרח, ובשם טענה זו התנגדה לכל התארגנות פוליטית על בסיס עדתי. ראו חזן (לעיל הערה 57).

האלקטורליים בסוף שנות החמישים. אך בסופו של דבר עמדתו של בגין הייתה כי מדובר ברוח רפאים חברתית שנוצרה בעקבות טיפולו הקלוי של שלטון המערך בקליטת העולים. בעיני בגין וחבריו מדיניות המערך היא האחראית ליצירת חלוקות אתניות מלאכותיות ומיותרות שאינן תורמות לכלל הישראלי. הוא טען כי בחרות האשכנזים והמזרחים שווים, וכי אין לעורר מתחים מיותרים אלא אם כן הם מופנים כלפי חוץ, כביקורת על שלטון המערך, אך ברור כי בכל הנוגע לסדר העדיפויות של הביקורת ניתנת עדיפות לביקורת קיומית יותר: הביקורת המדינית.

ערב המהפך אמנם התקשו הפעילים, המזרחים ברובם, להסכיין עם הדיון הדל במציאות החברתית בישראל במרכז חרות, אך נמנעו מלחתור ישירות תחת מעמדו הרם של בגין. עם זאת הם חתרו בהחלט תחת המבנה המפלגתי כפי שהלה ארגן אותו. מטרתם הייתה לגבש כללי משחק חדשים בכל הנוגע לתחרות הפוליטית במפלגה. גישה זו התבטאה במשך שנות השבעים בסדרת אתגרים שהוצבו לפני עמדותיו של בגין בנושא סדרי המפלגה. כך למשל הניסיון בשנת 1972 לשנות את הרכב ועדת התרכובת של המפלגה ואת סדריה;²⁷³ הניסיון בשנת 1974 להציב מועמד לעומתי לשמיר וללבני, מי שהיו המתחרים המוסכמים על בגין, לתפקיד ראש מנהלת התנועה;²⁷⁴ נימת הזלזול שבה קיבלו הפעילים את ניתוחיו המדיניים של בגין;²⁷⁵ ההצטרפות אל תביעתם של חברי המרכז החדשים ליותר ויותר סמכויות הנוגעות לקביעת סדר היום במפלגה, לתכניה ולעיצוב דיוקן המנהיגות בה. בעיקר חתרו התובעים להסיר את משוכות הוועדות השונות, החוסמות את דרכם של חברי המרכז אל מוקדי ההשפעה והכוח. מגמה זו התיישבה עם מהלכי ההעצמה של הסניפים במפלגה וכן עם הגישה האנטי-כריזמטית שעמה הזדהתה שכבת המנהיגות המנגנונית בחרות בראשות שמיר.

עם היחלשותו של בגין, על רקע התמודדותו עם משבר קרן תל-חי ועל רקע ההתדרדרות בביראותו שבאה לאחרי, סיפקה המנהיגות המנגנונית את

273 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 17 בספטמבר 1973, אמ"ז, תיק 11-1/4/2.

274 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 2 בפברואר 1975, אמ"ז, תיק 11-1/24/2.

275 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 11 במרס 1976, שם.

חלון ההזדמנויות להוביל שינוי מהותי במפלגה: ביטול ועדת התרכובת והפיכת המרכז לגוף המנהיג הלכה למעשה את המפלגה ללא תיווכן או חסימתן של האליטות הפוליטיות הוותיקות. המשמעות הייתה לא רק דמוקרטיה במהותה אלא גם פוליטית. עם מתן הכוח למרכז נוצרה התשתית לתחרות חופשית יחסית בין החברים, בהם מזרחים רבים, על מקום בכנסת. הדבר העניק גם סיכוי גבוה יותר לקבוצות החדשות במרכז, ובהן מזרחים רבים, להשפיע על מיקום נציגייהן ברשימה לכנסת ובכך לקבוע את תוכני סדר היום. מהלך זה חשף דפוס חדש בכל הקשור למציאות הפוליטית של המזרחים בישראל של שנות השבעים, תהליך שאנו מבקשים לתאר כמעבר מ"שותפות אדנותית" (המודל של מפא"י והמערך) או מ"שותפות לעומתית" (המודל של הפנתרים השחורים) ל"שותפות תחרותית", שהפכה למודל של חרות והליכוד.

1. דוקטרינת בגין בשאלה העדתית

בשנים 1948-1954, מיד לאחר הקמת המדינה, עלו לישראל 715,980 איש. מתוכם 343,949 מיהודי אירופה, רובם משארית הפליטה. היתר, 372,031 במספר, היו מיהודי ארצות האסלאם. העולים החדשים הצטרפו ליישוב היהודי הוותיק, שמנה כ-600 אלף איש, ובכך הגדילו את האוכלוסייה היהודית במדינה הצעירה ביותר מפי שניים. תופעה זו הטילה על החברה תהליך מאתגר ומורכב שתוצאותיו ניכרות בכלכלה, בפוליטיקה ובגאוגרפיה של מדינת ישראל עד עצם היום הזה. במרכז הדברים עמדה, ועודה עומדת, שאלת הניידות החברתית של העולים החדשים מארצות האסלאם, מי שזכו לכינוי "מזרחים", אל המעמד הבינוני הישראלי. הקליטה הפטרונית של חלקים נרחבים מהמזרחים וכן הפערים המבניים שנוצרו בחברה, דוגמת מקרה ההתפתחות של ההשכלה הגבוהה, הציבו רבים מהמזרחים במקום שהסוציולוג אליעזר בן-רפאל מכנה "פריפריה דלת הזדמנויות".²⁷⁶ מציאות זו עברה שעתוק דורי והניבה עוני, אי-שוויון ומרירות שבאו לביטוי בטענות לקיפוח. פעמים טענות אלו לבשו צורה של התארגנות

276 אליעזר בן רפאל, זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן-גוריון, שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2001, עמ' 71.

פוליטית נבדלת בדמות מפלגות עדתיות, ופעמים הן לבשו צורה של מחאה עממית קשה ולעתים גם אלימה.

שאלת המזרחים בחברה הישראלית, או כפי שהיא כונתה "הבעיה העדתית", נגעה בשאלת הפערים החברתיים בין העולים החדשים מארצות האסלאם לבין יוצאי מרכז אירופה ומזרחה, ה"אשכנזים". המזרחיות בתרבות הישראלית בתקופת הממלכתיות (1948-1977)²⁷⁷ סימלה חסך תרבותי והידרדרות חברתית.²⁷⁸ את קשיי הקיום המקומי החריפה ההרחקה של המזרחים מהמרחבים הציבוריים והפוליטיים ההגמוניים, ובשל כך אברן היכולת של קבוצה זו ליצור ולשנות משמעויות אפקטיביות בשדה התרבותי והפוליטי. הקבוצה המזרחית בתקופת זו נתפסה כפסיבית וכשולית בפעולות פרשניות המעניקות משמעות בהגדרת הישראליות, דוגמת ספרות, מחזאות, קולנוע ומוזיקה. היה בכך ניפוץ האשליה של סולידריות חברתית וקהילתיות שיתופית בחברה הריבונית החדשה. ההיבטים שהודגשו במסגרת הממלכתיות היו מצד אחד עידוד מגמות לשוויוניות, בייחוד בתחום התעסוקה והחינוך, ומצד אחר מגמה של הגברת הבידול, ההפרדה וההסתגרות במרחב התרבותי והפוליטי לנוכח התגבשות התרבות העילית

277 הממלכתיות כמסורת פוליטית של העשורים הראשונים למדינת ישראל התמקדה במאבק עיקש ב"תנועתיות" ששיקפה מנהגים מקומיים ופרטיים של תנועות ושל קהילות פוליטיות שערערו הלכה למעשה או לכאורה על עליונות המדינה. הממלכתיות תבעה את השלטת מנהגה המנהלי של המדינה ואת הפיכתו לאמת המידה היחידה והמחייבת את האזרחים. ראו ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של בן-גוריון, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009.

278 על יחסי מזרחים-אשכנזים בתקופת העשור הראשון ראו דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל אביב: עם עובד, 1998, עמ' 148-124; משה ליסק, העליה הגדולה בשנות החמישים כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999; ירון צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, תל אביב: עם עובד, 2001, עמ' 261-322; אבי פיקאר, "ראשיתה של העליה הסלקטיבית בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 9 (2002), עמ' 338-394; אורי כהן, ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, תל אביב: עם עובד, 2006, עמ' 257-286; חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחים והשוואה, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2008, עמ' 69-99; מאיר-גליצנשטיין (לעיל הערה 144), עמ' 301-329.

האשכנזית. לקיטוב זה היו ממדים רבים, ובמרכזם עמדה החפיפה בין מעמד לאתניות, בין "צמרת" ל"תחתית", בין פרולטריון ומזרחיות לבין מעמד בינוני-גבוה ואשכנזיות.²⁷⁹

הבעיה העדתית לא נעלמה מעיניה של תנועת החרות. אמיר גולדשטיין, המנתח את יחסי חרות והמזרחים בעשור הראשון, טוען כי העולים המזרחים היו יעד אלקטורלי של חרות מראשית דרכה.²⁸⁰ בשנות החמישים והשישים חיפשה המפלגה דרכים להגיע אל ציבור העולים החדשים מהמזרח. ואולם חוקרי העשור הראשון מעירים כי לפחות בשנותיה הראשונות של המדינה לא ניכרה תמיכה משמעותית של מזרחים בחרות. אמנם בבחירות הראשונות נמצא כי אחד הגושים הסוציולוגיים הבולטים באלקטורט של חרות היה מי שכוננו "בני השכונות" מקרב עדות המזרח. כך לדוגמה בדיוני מפא"י בתוצאות הבחירות תיאר שרגא נצר כיצד בעשר שכונות בתל אביב, שרוב תושביהן בני עדות המזרח, 2,500 מ-3,300 המצביעים נתנו את קולותיהם לתנועת החרות. מגמה זו עוררה דאגה רבה בקרב אנשי מפא"י, שראו בחרות מפלגה שיש לה סממנים פשיסטיים וחרדו מפני הקשר המוכר בין כיסי עוני לבין גופים פוליטיים המשדרים כוח.²⁸¹ אך רבים מהעולים החדשים מארצות האסלאם ראו דווקא במפא"י, ובעיקר בכך-גוריון, את האחראים, לטוב ולרע, להעלאתם לישראל, ולכן העניקו לה את תמיכתם. בן-גוריון אף נתפס בעיני העולים מהמזרח כאב המייסד של האומה הישראלית החדשה, מעין משיח מודרני, שפרש את חסותו על העולים. הקליטה הפטרונית של המזרחים, החשש מפני ההמון המזרחי והסטראוטיפיזציה של המזרחים שפילגו את חוגי מפא"י²⁸² הפריעו לא מעט לדימוי הרמוני זה. עם זאת ראוי לציין כי אחד הקולות הקיצוניים יותר בדרך התיאור הסטראוטיפית של

279 אורי כהן וניסים ליאון, "לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל", אלפיים 32 (2005), עמ' 83-101.

280 גולדשטיין (לעיל הערה 7).

281 ויץ (לעיל הערה 18), עמ' 226-228.

282 ראו בהקשר זה את התיאורים האוטוביוגרפיים האלה: דן הורוביץ, תכלת ואבק, ירושלים: כתר, 1993, עמ' 50-53; משה שוקד, מסע ישראלי: תל אביב, ניו יורק ומה שבניהן, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2002, עמ' 30-36.

המזרחים נשמע דווקא מכיוון חוגי תנועת החרות. הכוונה לקולו של המתרגם והסופר קלמן כצנלסון.

בשנת 1964 פרסם כצנלסון את הספר "המהפכה האשכנזית". טענתו הייתה ש"העדה האשכנזית" עולה בתרבותה על "העדות הספרדיות". הוא הסביר כי עם ישראל היה מורכב מאז ומתמיד מכמה עמים העוינים אלה את אלה. בדורות האחרונים התבטאה עוינות זו ביחסים שבין האשכנזים לספרדים. כצנלסון מתח ביקורת חריפה על מדיניות בן-גוריון שגרמה למחיקת הזהות התרבותית של העולים האשכנזים ועל מלחמתו בידיש. הוא קרא למנהיגי המדינה הצעירה "לאשכנז" את המזרחים, "הספרדים" בלשוננו, על ידי כך שילמדו אותם שפת יידיש ויהפכו שפה זו לשפה הרשמית של מדינת ישראל. ספרו של כצנלסון על תכניו, מוזרים ככל שיהיו, עורר סערה עצומה. בגין מיהר להתנער מן הספר וממחברו, שהיה בעבר חבר התנועה הרוויזיוניסטית.

לטענת גולדשטיין המציאות האלקטורלית החלה להשתנות בבחירות הכלליות של שנת 1955. בבחירות אלה זכתה חרות לגידול בכוחה, שבא לא מעט בזכות העולים החדשים מארצות האסלאם. אמנם מפא"י המשיכה להוביל בתמיכה בה בקרב המזרחים, אולם זו ירדה מאוד בשכונות העוני ובמעבדות בשולי הערים שבהן היו ריכוזים גבוהים של מזרחים. את הסיבה לחיבור בין המזרחים לחרות תולים החוקרים בתסכול הגובר מאי-קליטת המזרחים בישראל. בין חרות לבין העולים המזרחים נוצרה ברית שהחוקרים מכנים "ברית המקופחים". מן העבר האחד מפלגה ציונית של יוצאי אצ"ל ולח"י הנתונה לתהליכי דה-לגיטימציה מצד הממסד, ומן העבר האחר עולים מזרחים חששים מקופחים על ידי הממסד. על כך נוסף גם הנרטיב הימני-מסורתי שבגין ידע להעביר היטב אל הציבור המזרחי. הסוגיה העדתית הפכה להיות סוגיה בולטת בבחירות הכלליות בשנת 1959 על רקע אירועי ואדי סאליב בחיפה. פעולות מחאה על ירי שוטרים על אחד מתושבי שכונת העולים בוואדי הובילו למהומות קשות שנמשכו ימים אחדים. במהלך המהומות כילו המפגינים את זעמם במועדוני מפא"י וההסתדרות המקומיים.

בגין העמיד במרכז מערכת הבחירות של חרות את סוגיית קליטת העלייה. מצד אחד הוא קרא להרגעת הרוחות ומצד אחר להחלפת הממשלה על רקע כישלונה בקליטת העולים. הוא האשים את מפא"י בשחיתות הפוגעת בקליטת

העולים והגביר את ביקוריו בשכונות עולים חדשים שבהן היה ריכוז גבוה של מזרחים. התוצאה הייתה מפתיעה. חרות לא רק שלא הגבירה את כוחה אלא שגם בריכוזי המזרחים שבהם פעלה ירד כוחה. חרות גרעה מכוחה פעמיים. פעם אחת בגלל המעמד הבינוני שסלד מן הרטוריקה העדתית שאותה נקט בגין במערכת הבחירות. פעם נוספת בגלל המזרחים עצמם שככל הנראה אף הם לא ראו בעין יפה את העמדה המיליטנטית. לטענת גולדשטיין הובילה מציאות זו את בגין לגבש מחדש את דעתו בדבר עמדתה הרצויה של חרות בכל הנוגע לשאלה העדתית בישראל.

ביטוי לשינוי אפשר למצוא למשל בנאומו של בגין במליאת הכנסת בשנת 1964, שבו הוא התייחס בהרחבה לסוגיית העדות. הוא הזכיר כי בתקופת טרום-העצמאות התקיים שיתוף פעולה בין שלוש המחתרות – ההגנה, אצ"ל ולח"י. שיתוף זה כונה "תנועת המרי העברי". כחלק מתיאום הפעילות המשותפת נפגש מנחם בגין עם ישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית של ההגנה. גלילי, לדברי בגין, ביקש להסביר לו כיצד בהגנה הצליחו לפתור את הבעיה של עדות המזרח. תשובתו של בגין הייתה כי אין באצ"ל בעיה כזו, וכי במחלקה הלוחמת הוטלו התפקידים על אנשים ללא הבדל מוצא. בגין בחר להזכיר אירוע זה כמבטא את השונות בין גישתה של חרות לבין גישתה של מפא"י. בפועל, לדברי בגין, אכן יש התנשאות ואף אפליה כלפי עדות המזרח מצד שלטון מפא"י. הוא קרא לעקור כל רגש של התנשאות, בדיבור או בכתב, בין העדות. אולם הוא טען כי יחסים עכורים אלו הם חלק מן התרבות הגלותית והביא כדוגמה את היחסים בין יהודי המזרח לבין יהודי מרכז אירופה: "כפי שנוכחנו לדעת מניסיוננו בימים ההם, אם באירופה, בין האוסט-יודען, בין היהודים המזרחיים, היו אנשי אינטליגנציה, נבונים, בונים, חוזים. הוא הדין כיום ביחס ליהודי המזרח".²⁸³ במקום החלוקה בין העדות יש לקבוע את החלוקה בין המולדת לבין הגולה. יש לשאוף לבטל את ההפרדה העדתית ואף לקרוא לביטול ההפרדה בין רב ראשי אשכנזי לבין רב ספרדי. צעדים נכונים כיוון זה הוא ראה בביטול ההפרדה העדתית בכתי ספר, בספרים ובעיתונים. הלאום והמולדת הם אלו שאמורים לסלק את המעמד והעדה: "גאוותנו היא בעיקר על העניים והמושפלים, אשר משפחתנו הלוחמת הופכת אותם לגאים

283 מנחם בגין, נאום במליאת הכנסת, ג' בטבת תשכ"ה, 8 בדצמבר 1964.

ולעשירים – עשירים ברכוש שאין דומה לו בעולם: באידיאל ובאמונה".²⁸⁴ בגין קבע כי האחדות הלאומית חוצה את החלוקה המלאכותית לעדות:

וברבות הימים ראינו את אותו מיזוג מוחלט בשלמות האידיאל והאמונה. שנים-עשר הרוגי מלכות היו בדורנו תחת השלטון הבריטי; שום הברדל, של ארץ מוצא או עדה, לא היה ביניהם [...]. ובכך, בשם העם כולו, ולמענו, אלה הקרויים אשכנזים וספרדים ואלה הקרויים בשמות מוצא אחרים, אנשים אלה לחמו, הוטלו לתאי המוות, ישבו בהם ימים ולילות, חודשים, הלכו לגרדום בשירה ובברכה לעם.²⁸⁵

גישה זו, שבגין ניסח בנאום רווי פתוס שעוד יהדהד גם בבחירות הכלליות ב-1981, הפכה לדוקטרינה במסורת הפוליטית של חרות. למרות זאת היו מי שניסו במהלך שנות השבעים להעלות מפעם לפעם את הדיון בבעיה העדתית כרכיב אפשרי בתעמולת חרות. כך לדוגמה, אריה קוצר, מחברי סיעת תכלת-לבן, הביע את חששו באחד מדיוני המרכז שחרות נמלטת מהבעיה העדתית ומותירה אותה –

בידי הפנתרים [ואורי] אבנרי, מפ"ם ומזכיר ההסתדרות [...] כאן חייבת לבוא הסיסמה המהפכנית, ההטפה המהפכנית והמעשה המהפכני. בתנועתנו, עם היותה פלורליסטית לפי הנוסחה הטובה והישנה של ז'בוטינסקי אין להתעלם מן העובדה שההרכב החברתי של התנועה ותומכיה הם ב-95%, אם לא למעלה מזה, של עובדים ופועלים ושכונות עוני".²⁸⁶

קוצר התייחס לסוגיית הפער העדתי בחברה הישראלית כאל נושא חשוב שיש לשלבו בהסברה של חרות בבחירות. הוא הביע את תסכולו מכך שלמרות ההבנה

שם 284

שם 285

פרוטוקול משיבת מרכז תנועת החרות, 21 במרס 1973, אמ"ז, תיק ה-1-2/4/1.

השכיחה בחרות שהפער העדתי הוא תולדה ישירה ומכוונת של משטר המערך, אין לנושא זה מקום בהסברה. קוצר הסביר כי סוגיה זו יכולה לשמש מקור חשוב לערעור שלטון המערך. הוא טען כי על חרות להסביר לציבור כיצד באמצעות שליטת המערך במשאבים הממלכתיים, שגרמה לחלוקת קרקעות לקיבוצים ולחלוקה לא שוויונית של מאגרי המים, הובלו המזרחים לעמדת נחיתות בחברה הישראלית. לטענתו ללא שילוב נושא זה בהסברה יפעל הדבר לדעתה גם בבחירות הקרובות.

ואולם דומה שהדוקטרינה הבגיניסטית בסוגיה העדתית נותרה בעינה: אין להפוך את הבעיה העדתית למשאב אלקטורלי; בעיית העדות היא זמנית ומלאכותית ואינה מוסרית. בגין אף הקפיד שלא לדבר על "מזרחים". הוא בחר לכנותם בשמות קוד אחרים. את אחד המפורסמים שבהם טבע בניתוחו את תוצאות הבחירות הכלליות בשנת 1973, שמהן היה כזכור מרוצה מאוד: "רוב כוחנו בא לנו מהמאמינים העניים".²⁸⁷ תיאור זה של "המאמינים העניים" שימש שם הקוד של בגין ליוצאי עדות המזרח כמו מונחי קוד נוספים שהתרוצצו בהשפעת הדוקטרינה הבגיניסטית בשיח הבעיה העדתית במרכז חרות. דוגמאות נוספות הן המונחים "הפער החברתי" או "צעירים" הנבדלים מהסטודנטים.²⁸⁸ דומה כי אחד מחברי המרכז סיכם היטב את הדוקטרינה הבגיניסטית בסוגיית העדות. בדיון סוער שבו עלתה הסוגיה העדתית על סדר היום מצד פעילים ממוצא מזרחי בחרות אמר אותו חבר מרכז:

אם תשאלו אותי לאיזה עדה אני שייך, אומר לכם לשום עדה, אני יהודי, מרכזי היהודי, ואני מזהיר בפניכם תחדלו מלהיות ספרדים אז נחדל לקפח אתכם. יש מחלוקת גם בין היהודים האשכנזים, בין יוצאי רוסיה, פולניה, הונגריה וכו' [...] אל תעוררו כאן את הבעיה הארורה הזאת, נחדל להיות חברי עדות ונהיה יהודים.²⁸⁹

287 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 8 בינואר 1974, אמ"ז, תיק ה-24/2/1.

288 דוח המחלקה לצעירים וסטודנטים, ללא תאריך, אמ"ז, תיק ה-1/21/2.

289 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 23 בפברואר 1975, אמ"ז, תיק ה-24/2/1.

2. פריצת דוקטרינת בגין: (א) החיפוש אחר מועמד מזרחי לנשיאות

זלמן שז"ר, נשיא המדינה השלישי, החל את כהונתו כנשיא המדינה ב-21 במאי 1963 וסיים אותה לאחר שתי קדנציות מלאות ב-24 במאי 1973. הכנסת נערכה למועמד הבחירה הפרלמנטרי של נשיא המדינה החדש, והמפלגות נדרשו להציג את מועמדיהן למשרה הסמלית הרמה במדינה. הדוקטרינה הבגיניסטית בעניין השאלה העדתית לא הפריעה לבגין להצהיר בפומבי שכמועמד מטעם חרות "הוסכם על דעת כל חברי הסיעה שרצוי איש מעדות המזרח"²⁹⁰. ההצעה הראשונה למועמד המפלגה לנשיאות היה שופט בית המשפט העליון אליהו מני. אולם מועמדותו לא הסתייעה, וחרות נאלצה לסגת מן ההצעה. ברקע הדברים הדהדה פרשת בחירת המועמד לנשיאות מטעם המערך. המפלגה, בראשות גולדה מאיר, בחרה בפרופ' אפרים קצ'לסקי (קציר) כמועמדה לנשיאות, לאחר התמודדות מול יצחק נבון. קציר זכה ב-57% מקולות חברי מרכז המערך, ונבון ב-43%. נבון, בן למשפחה ספרדית מיוחסת הנטועה דורות רבים בירושלים, היה מפעיליה הוותיקים של תנועת העבודה אך גם מפורשי רפ"י. מה שנראה היה כבחירה הנובעת מיחסי הכוחות הסיעתיים במערך, בין יוצאי מפא"י ליוצאי רפ"י, פורש גם כמשקף את יחסי הכוחות העדתיים. בזיכרונותיו מספר אפרים קציר:

לא אחד ולא שניים אף הזכירו באותם ימים כי נוצרה הזדמנות להציב בצמרת המדינה בן לעדות המזרח ולהפיג חלק מרגשות הקיפוח שרווחו בקרב חלק מבני העדות האלה [...] וכפי שאמרתי לעיתונאים כעבור ימים לא רבים, אילו הייתי חבר מרכז מפלגת העבודה מן הסתם הייתי מצביע בעדו [בעד יצחק נבון].²⁹¹

אירוע זה לא נעלם מעיניה של חרות. בגין הודיע במרכז כי לאחר כישלונו של יצחק נבון בבחירות למועמד המערך לכהונת הנשיא, פנו נציגי חרות אל

290 פרוטוקול ישיבת מרכזת תנועת החרות, 9 באפריל 1973, אמ"ז, תיק 1-11/4/2.

291 אפרים קציר, סיפור חיים, ירושלים: כרמל, 2008, עמ' 13.

נכון בהצעה לתמוך בו כמועמד לנשיאות.²⁹² נכון סירב להצעה, ומאחר שהצגת מועמד על ידי מפלגה כלשהי חייבה מכתב הסכמה מצדו, לא היה אפשר לקדם את המהלך. במקום זאת נקבע כי מועמד חרות יהיה איש האוניברסיטה העברית בירושלים, פרופ' אפרים אלימלך אורבך. הלה היה מועמד מוסכם על הליברלים ועל המפד"ל, ובכך הסתמנה אפשרות למאבק צמוד בכנסת מול מועמד המערך. היו שראו בכך הזדמנות לאתגר את הברית ההיסטורית בין המפד"ל למערך.

מועמדותו של אורבך זכתה לדיון נרחב במרכז. שאלות מדיניות התערבבו בחישובי סיכויי בחירה ובשאלת הייצוג החסר של בני עדות המזרח. הביקורת של חברי המרכז על מועמדותו של אורבך נגעה בעיקר לעמדותיו היוניות של הפרופסור שומר המצוות מירושלים. קבוצת חברים במרכז, בהנהגת גאולה כהן ומיכאל קליינר, מחתה בחריפות על מועמדותו של אורבך על אף עמדותיו בעניין השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. לאורבך יחסה האמירה כי גם כיהודי מאמין הוא אינו חש שיחסר לו דבר משלמותו הרוחנית אם שכס תהיה בשלטון ערבי, בתנאי שיוכל להגיע אליה בחופשיות. אורבך גם טען כי אינו מוצא צורך נפשי פנימי לרוץ ל"מקומות קדושים" מלבד הכותל המערבי. עוד אמר כי מן הבחינה ההלכתית המושג של "שלמות הארץ" הוא גמיש ביותר, וכי היו תקופות בהיסטוריה היהודית שבהן סימנה באר שבע את גבולה הדרומי של הארץ. לדבריו בזמנים שונים השתנו הגבולות, בדומה למתרחש בכל הארצות האחרות. אין עניין אפוא להיאחז בכתובים העתיקים כדי ליצור את המפה המדינית העכשווית של מדינת ישראל. מבחינתם של כהן וקליינר עמדותיו אלה של אורבך שללו לחלוטין את האפשרות להציבו כמועמד חרות לנשיאות המדינה.

כהן התעמתה חזיתית עם בגין על הסכמתו לתמוך במועמדותו לנשיאות. על נימוקיה המדיניים הוסיפה גם את הנימוק העדתי והשתמשה בו כדי להלעיג על דוקטרינת בגין. בגין, טענה כהן, נסוג בו מעמדתו "שגם זו היתה דעת האחרים שאנו מעדיפים נשיא מעדות המזרח דווקא", והמשיכה וטענה כי "במרכז הזה עד עתה כשרציתי להזכיר את השם עדות המזרח אסור היה, מיד אמרו לי את ככולנו. ופתאום דווקא בדבר שהוא קשור לתפקיד הנשיא פתאום עניין זה של

292 על התפתחות הקרבה בין אנשי רפ"י לגח"ל ראו גולדשטיין (לעיל הערה 13), עמ' 380-345.

עדות המזרח הוא גורם מהותי".²⁹³ גאולה כהן טענה שכאשר נפלה מועמדותו של השופט מני, כבן עדות המזרח, הביעה התנועה נכונות לתמוך ביצחק נבון חבר המערך, למרות דעותיו המדיניות המתונות, רק בזכות היותו איש עדות המזרח. אך לבסוף נפלה ההכרעה על אישיות שגם איננה מעדות המזרח וגם שוללת לחלוטין את דרכה המדינית של חרות. על רקע זה היא הזכירה את העובדה שקצ'לסקי מעולם לא יצא נגד עמדותיה המדיניות של תנועת החרות, ובכך רמזה כי עדיפה התמיכה בקצ'לסקי על פני התמיכה באורבך. כהן הציעה להצביע על הסתייגות המרכז מדרך הטיפול הכושל של הסיעה בכנסת בבחירת המועמד לנשיאות ולקבל החלטה של המרכז כי ההנהלה תחזור בה מתמיכתה במועמדות אורבך למשרת נשיא המדינה.

לעומתה תמך בגין בתוקף בהצגת מועמדותו של אורבך. הוא הבהיר לחברי המרכז כי אורבך היה זה שהתנה את הסכמתו להצגת מועמדותו בתמיכת תנועת החרות. בכך, הסביר בגין, היה זה אורבך שבחר בתנועת החרות והוכיח את קרבתו הנפשית והרוחנית לערכי התנועה: "השקפותיו אמנם לא בשלמות כהשקפותינו, אנו בתום לב תוך שיקול ממלכתי מובהק שמועמד של מפלגה מסוימת לא יהיה באופן אוטומטי נשיא בחרנו איש מובהק דגול וחכם [...] אני חושב ששום דבר לא קרה שצריך לשנות את ההחלטה מעיקרה".²⁹⁴ עניין נוסף שהתייחס אליו בגין היה אי-מתן חופש הצבעה לחברי הכנסת של המערך למשרת הנשיא. הוא טען כי מהלך מעין זה, של מתן חופש הצבעה לחברי הכנסת של חרות, אינו עומד על הפרק. מאחר שרפ"י למשל, שתמכה ביצחק נבון, תתמוך בכל מקרה בקציר ולא באורבך, ולכן יש לקבל החלטה מאוחדת סביב מועמד חרות. בשלב זה פנה בגין גם לסוגיית תמיכתו מלכתחילה במועמד מזרחי:

המרכז יכול להתגאות בכך שהתנועה הראשונה שהעלתה רעיון של נשיא מעדות המזרח היתה תנועתנו. איש לא טען שע"י כך נפתור את הבעיות הקשורות בנושא זה ואין צורך לפרט זאת כאן. לפי הערכתי זו בעיה של כל הסיעות. זו בעיה מוסרית, שלושה

293 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 9 באפריל 1973, אמ"ז, תיק 1-1-2/4.

294 שם.

נשיאים כיהנו עד עתה, למה לא לנסות עם מינוי הנשיא הרביעי, לקיים את המצווה הזאת למען ההכרה של שלימות העם. אני רוצה להזכיר שעוד יקירנו א. [אריה] בן אליעזר נפגש עם השופט מני לאותה מטרה כבר לפני בחירתו של שז"ר העלנו את הבעיה משום האספקט המוסרי שלה. אינני רוצה לנקוט במושגים ספרדי ואשכנזי דווקא משתי הארצות שמהן סבלנו כל כך הרבה. אני משתמש במונח יוצא עדות המזרח זה לא פסול [...] ניסינו להגשים דבר שנראה לנו נכון, המרכז צריך לשמוח על יוזמה כזו. ההצעה התקבלה על דעת שתי החטיבות של גח"ל והיו הדים חיוביים בציבור הרחב, עד כמה ששמעתי הדעה החיובית היתה חזקה. אני חושב שבפעם הבאה, אם ירצה השם, נעלה הצעה זו, אני כמעט משוכנע שבפעם הבאה היא תוגשם מפני שכשהעלינו אותה הפעם חלק גדול של הציבור לא יכול להתעלם.²⁹⁵

גם גאולה כהן וגם מנחם בגין לא ראו אפוא בצורך למנות נשיא דווקא מעדות המזרח סוגיה מהותית בהתנהלות מפלגתם. נושא זה נתפס יותר כבעל משקל מוסרי ולא כבעל עוצמה פוליטית אמיתית. השיקול הפוליטי לזכות במספר קולות גבוה יותר והאפשרות לשותפות עתידית עם המפד"ל גברו גם בעיני השניים על סוגיית המוצא האתני של המועמד לנשיאות. בכך נחשף כי העיסוק במוצא המזרחי בכל הקשור למועמדות התבסס על "שותפות אדנותית" גרדא. שותפות שבה המזרחים נתפסים כאמצעי להשגת השלטון, ושבה שילובם הוא סמלי בלבד ואינו נשען על יסוד מריטוקרטי-פוליטי המכיר בכישוריו של המועמד ובתפקודו הפוליטי.²⁹⁶ שני הפוליטיקאים, בגין וכהן, היו מעוניינים בבחירתו של נשיא מדינה מטעם חרות והמזדהה עם השקפותיה. המחלוקת

295 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 9 באפריל 1973, שם.

296 דוגמה להתנהלות אדנותית מעין זו מובאת בספרו הביוגרפי של אריה אבנרי על פנחס ספיר, שתואר רבות כ"ממליך המלכים" במפא"י שלאחר שלטונו של בן-גוריון. בפיו של יעקב חלפון, עסקן פוליטי: "השגיאה שלנו היתה שאף אחר ממליציו של רבין לא היה מאנשי עדות המזרח. הצעתי שהשר אהרון און ימליץ, אבל הצעתי לא יצאה לפועל" (אריה אבנרי, ספיר, גבעתיים: פלג, 1976, עמ' 318).

הייתה באשר לדרך הפוליטית להגשמת מטרה זו. שניהם היו מודעים לכך שיש רוב מוחלט בכנסת לטובת מועמד מטעם המערך – מפלגת המערך בראשות גולדה מאיר זכתה ב־56 מנדטים ועל כן נוספו 4 מנדטים של מפלגות מן המיעוט הערבי הקרובות לה. לפני חרות עמדו אפוא שתי אפשרויות מעשיות: האחת, הצבת מועמד שיוכל לתקוע טריז בשורות המערך ולמשוך לטובתו קולות ממפלגות אחרות. אפשרות זו התבטאה בהצבת מועמד מעדות המזרח, תחילה השופט אליהו מני, ולאחר מכן הפנייה חוצת הגבולות הפוליטיים ליצחק נבון. האפשרות השנייה הייתה הצבת מועמד שיגבש סביבו כמה מפלגות, ובהן המפד"ל שהייתה חלק מקואליציית השלטון באותה העת. בכך ביקש בגין לשבור את החלוקה בין קואליציה לבין אופוזיציה וליצור בסיס לשיתוף פעולה לעתיד. אפשרות זו התבטאה בהצגת מועמדתו של אורבך, המקורב לחוגי המפד"ל, על אף עמדותיו המדיניות היוניות, המנוגדות לאידאולוגיה של חרות בעניין שלמות הארץ.

בבחירות לנשיאות שהתקיימו בכנסת התמודדו בסופו של דבר קציר ואורבך. קציר זכה ב־66 קולות, ואורבך ב־41.

3. פריצת דוקטרינת בגין: (ב) בעיית הביטחון באזור הצפון

הניסיון הכושל להציע מועמד מזרחי לנשיאות המדינה חשף, אם כן, כי גם בחרות שימשה הסוגיה העדתית משאב אלקטורלי גרדא. גילויי המציאות של הסוגיה העדתית הגיחו מדי פעם אל מרכז חרות, אך הדיון בה לרוב נדחה בתואנות שהעניין אינו חלק מסדר העדיפויות הקיומי של המדינה. ברור היה שהסוגיה לא שירתה את סדר היום המדיני של המפלגה, ואף על פי כן היא מצאה מקום בסדר היום של המרכז במצבים שבהם השתלבה למשל בנושא הביטחון. דוגמה לכך היא התמודדות הפריפריה הצפונית עם בעיות הביטחון הקשות באמצע שנות השבעים.

ביוני 1974, כחודש לאחר אירוע הטרור הטרגי שהתרחש ב־15 במאי 1974, הופיע לפני מרכז חרות חבר מרכז בשם דהאן. הלה שטח לפני החברים מסכת ארוכה של טיעונים הנוגעים לשאלת הפריפריה בחברה ובריוני המפלגה במשך השנים. כך אמר לחברי המרכז על סוגיית קליטת המזרחים בארץ:

זעקנו כשלא הספיקה פת הלחם, כאשר הקציבו לנו ימי עבודה בקק"ל ותעשייה לא היתה. כאשר גרנו 10-12 נפשות בצריפים ודירות רכבת. יצאנו להפגנות עם טוריות, חסמנו כבישים וזעקנו "לחם עבודה" המשטרה פיזרה את ההפגנה בכוח והמימסד בטכססיו שבר את האחדות של המקופחים ולא עוד יכולנו להילחם. הצעירים עזבו, כל מי שהיה לו מעט כסף וסיכוי להיקלט במקום אחר ברח מהר. נשאר משקע סוציאלי, אנשים חסרי רצון להתמודד עם הבעיות החברתיות והכלכליות. לא יכולנו יותר להפגין. אחר כך כאשר הצעירים גדלו, ניסינו שוב להתקומם, בקשנו פגישות עם שרים, התייחסו אלינו בזלזול. אם שר השיכון כשברק במעלות ואנו התלוננו על בעיותינו הוא ענה "מי אמר לכם לעשות 10 ילדים?" כשנפגשנו עם ספיר אמר לנו, יש לכם שתי דקות לדבר – עזבנו את המקום בבושת פנים. כשביקשנו פגישה עם שר הקליטה לא היה לו זמן לקבל אותנו [...] כאשר פנינו לראש הממשלה בבקשה להתקבל ולהתנות צרותינו בפניה היא היתה עסוקה מדי לקבל את פני הלא נחמדים ממעלות. כשרצח ילדים מתבצע – אז מטים לנו אוזן [...] אנו מבקשים סיכוי לחיות, סיכוי להתפתח, סיכוי לגדול ולגדל את ילדינו להיות גאים שאנו גרים במעלות וסיכוי להיות גאים שאנו בני עדות המזרח. במרוקו נלחמתי על זכותי להיות יהודי ופה בישראל אני נלחם על זכותי להיות ישראלי, נלחם על זכותי להיות במפת א"י, נלחם על זכותי לשאת את ישראליותי בגאווה ובגאון. כאן אני נתין של מדינת ישראל? של מי אני? אני רוצה להציע למרכז שהנהלת הליכוד תקיים אחת משיבותיה הקרובות במעלות ובמשך שני ימים תגבה עדויות מהתושבים על החיים במקום ובסופו של דבר יפרסם הליכוד מסמך על החיים במעלות. אני מציע לנושא ישיבת המרכז – לעיירות הפיתוח אין חזון, אין המשכיות. המרכז יחליט להקים מחלקה מיוחדת לענייני עיירות הפיתוח שבראשה יעמוד איש עיירות הפיתוח שאינו נושא משרה פרלמנטרית.²⁹⁷

297 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 12 ביוני 1974, אמ"ז, תיק ה-1/24-2.

בגין וחברי המרכז התרשמו במידה רבה מדבריו של דהאן. בתגובה לנאום הודיע בגין על הקמה מידית של משלחת מטעם הנהלת הליכוד, בראשות חבר הכנסת יוסף תמיר, שכיהן כיו"ר ועדת הפנים של הכנסת. המשלחת תגיע למעלות ותבוא בדברים עם התושבים. מדוע מצאו דבריו של דהאן אוזן קשבת אצל בגין אף שעסקו בעיקר בסוגיה העדתית? ככלל, המציאות שתיאר דהאן הייתה מוכרת לאנשי חרות, לפחות לחלקם. היא הורתה על יחס מתנשא ומזלזל כלפי המזרחים תושבי עיירות הפיתוח מצד ממשלת המערך; היא טענה לקיפוחה של הפריפריה ולהתעלמות מבעיות שנגעו לקיום היום-יומי של מי שהתיישבו בספר, אך לא היו חלק מההתיישבות העובדת.

יש לתת את הדעת על שני היבטים הנקשרים בדבריו של דהאן. הראשון הוא הקשרם. דבריו לא היו מנותקים מן המתרחש בפריפריה הצפונית לאחר מלחמת יום הכיפורים. תקופה זו אופיינה בכמה פעולות טרור קשות: בחודש אפריל 1974 אירע פיגוע טרור בקריית שמונה שבו נרצחו 18 איש; ביוני באותה שנה נרצחו שלושה אנשים בקיבוץ שמיר, ובנהריה נרצחו אס ושני ילדיה; בחודש מאי 1974 לבית שאן בנובמבר נרצחו ארבעה מתושבי המקום; אחד מאירועי הטרור שנחקק בזיכרון הקולקטיבי הישראלי מאותה עת התרחש במאי 1974 בעיירת הפיתוח הצפונית מעלות. באירוע זה פגעו מחבלים בכיתת תלמידים שטיילה בצפון. המחבלים רצחו 22 מתלמידי כיתות ט' ו-י' מבית הספר הממלכתי-דתי בצפת ועוד שלושה מתושבי מעלות. בפעולת צה"ל במקום נהרג חייל.

שנית, יש לשים לב למערך הטיעונים של דהאן, שבזכותו ניאות בגין לדון בסוגיה העדתית כחלק מן ההיבט הלאומי הכללי: (1) תפיסת הסוגיה המזרחית כנוגעת לסוגיית יחסי הכוחות בין המרכז לפריפריה בחברה הישראלית; (2) השאיפה לאינטגרציה על בסיס לאומי. טענתו של דהאן לא עסקה ברצון לשמר את המובחנות האתנית של העדות המזרחיות על בסיס תרבותי כי אם דווקא שאפה להיחלץ ממובחנות זו לטובת השתלכות מהותית באומה ובלאום, שלטענת דהאן שלטון המערך מונע. דבריו אלה תאמו את דוקטרינת בגין, מפני שהם התרחקו מן הבעיה העדתית כשלעצמה ונגעו בעולם שלם של מושגים שבגין ותומכיו יכלו לקבל בברכה: חזון, המשכיות, הזכות להיות יהודי, גאווה ישראלית. מהדברים לא נבעה נימה עדתית אלא היו אלה טענות בעלות משקל לאומי שנשמעו מפי יהודי ממוצא מזרחי.

4. התביעה המזרחית לשותפות תחרותית

הפעילים הפוליטיים ממוצא מזרחי בישראל בשנות השבעים התנהלו מתוך שני דפוסים בולטים של סולידריות לאומית. הדפוס האחד הוא של סולידריות לאומית על בסיס לעומתי. דפוס זה נשען על הטענה הפוליטית כי יש לגבש מדיניות תקיפה של החרפת העימות בין מזרחים לאשכנזים. פעילים פוליטיים ממוצא מזרחי שהחזיקו בגישה זו חתרו למאבק על בסיס הרצון להדגיש את המובחנות האתנית כזהות מתריסה וחלופית לסדרי הקולקטיב הישראלי המונהגים לשיטתם על ידי ממסד אשכנזי מדכא ומנצל, מתוך מטרה כמובן לשנות את פני המציאות. קבוצות המחאה המזרחיות עודדו החרפה ועימות, שנתפס כמשחק סכום אפס אל מול האשכנזים. השותפים לדפוס זה עודדו מרד לכל דבר ועניין, כמו במקרה הבולט של תנועת הפנתרים השחורים.²⁹⁸ הללו אכן הגיעו לידי עימות, בחלקו אף אלים, עם הממסד הוותיק ובתוכו גם עם פעילים ממוצא מזרחי במערך ובחרות. כך למשל פעילי הפנתרים השחורים התקיפו באבנים את ביתו של חבר הכנסת מנחם רידי, איש סניף חרות בשכונת התקווה.

הדפוס האחר הוא הבעת סולידריות לאומית על בסיס אדנותי. את הגישה הזאת הובילו הפעילים הפוליטיים הוותיקים במפלגות, שביקשו כי המזרחים ישתלבו במבני הכוח המפלגתיים הממוסדים והאינטגרטיביים הקיימים. הם סברו שקידום הפוליטי של המזרחים יתאפשר באמצעות שמירת "משבצות" קבועות בתהליכי הניעות להנהגה הפוליטית לעתיד. דומה ששני הדפוסים הללו מניחים פערי כוחות מובנים בין שתי קטגוריות המחלקות את המציאות האתנית בישראל: "מזרחים" ו"אשכנזים". שניהם מניחים כי המזרחים חלשים וזקוקים או להתנערות מהמבנה הקיים או לשילובם המדוד בו תוך כדי חינוכם להפנמת המודרניות והשיטה הדמוקרטית. הדבר בלט במקרה של המערך. כך למשל מתייחס מאיר חזן למנהיגת המערך גולדה מאיר:

באמצעות סדרת שאלות רטוריות שטחה [...] את דמות המפלגה
הרצויה בעיניה: כיצד נקלטים העולים בסניפי מפא"י, האם
בחמימות? האם הם מרגישים בבית? האם הם נדחפים למילוי

298 שלום שטרית (לעיל הערה 6); ברנשטיין ופרס (לעיל הערה 136), עמ' 160-175.

תפקידים בסניף? האם מקשיבים בסבלנות לדבריהם גם אם העברית שבפיהם אינה מושלמת? האם חברי המפלגה מקפידים על קיום סגנון חיים פשוט וצנוע ומודעים לעובדה שבהתנהגותם הם "מעצבי סגנון העם" ולכן עליהם לשמש דוגמה בהליכותיהם החברתיות.²⁹⁹

בכל הנוגע לחרות דומה שהן על רקע הדוקטרינה הבגיניסטית בסוגיה העדתית, והן על רקע החתירה של המנהיגות המנגנונית בחרות להעצמת פעילי השטח, התגבש בהדרגה במרכז התנועה בשנות השבעים דפוס שלישי: "שותפות על בסיס תחרותי". שני הדפוסים הללו עולים לדיון במרכז חרות על רקע תוצאות כישלון מועמדו של יוסף (ז'וזף) אביטן, שהתמודד בשנת 1975 על תפקיד ראש הנהלת חרות.

ככלל, סיפור ההתמודדות של יוסף אביטן מתחיל בפרשה מוקדמת יותר. עד ערב המהפך נקבעה, כאמור, רשימת מועמדי חרות לכנסת בידי ועדה מסדרת. הוועדה מנתה 15 חברים והרכבה נקבע בבחירות גלויות על ידי מרכז המפלגה. ערב הבחירות לכנסת נהג המרכז להתכנס לקביעת רשימת חברי הוועדה. ערב הבחירות הכלליות בשנת 1973 נוצרה מחלוקת קשה על הרכב הוועדה. סביב שאלת הרכבה נוצרו שני מחנות: האחד זוהה עם ותיקי התנועה ועם יוצאי המחנות; השני הובל על ידי אחד מחברי המרכז הבולטים בשנות השישים, עולה חדש ממרוקו בשם אלברט אקוקה.

אקוקה נולד בשנת 1919 בעיר הנמל מזגדין במרוקו למשפחה מעוטת יכולת. בילדותו התייתם מהוריו ונשלח בגיל 14 על ידי משפחתו לפנימיית אליאנס על שם רנה קסין בפריז.³⁰⁰ ביום פרוץ מלחמת העולם השנייה הוא התגייס ללגיון הזרים הצרפתי. במלחמה השתתף כחייל פשוט בקרבות אכזריים באל-עלמיין, בתוניסיה, בצרפת ובגרמניה. אקוקה מספר בריאיון עמו כי היה ממשחרריו הראשונים של מחנה הריכוז דכאו. המראות שאליהם נחשף שם אינם עוזבים אותו, לדבריו, גם כיום בגילו המופלג. לאחר המלחמה חזר לפריז ומשם למרוקו,

299 חזן (לעיל הערה 57).

300 הדברים מתבססים על ריאיון עם אלברט אקוקה, הרצליה, 12 ביולי 2010.

שבה החל למצוא את מקומו בתפקידים מסחריים ואדמיניסטרטיביים בכירים בהתאם להשכלתו בכלכלה. בד בבד היה גם מעורב בניהול קבוצות כדורגל יהודיות דוגמת מכבי קזבלנקה. בשנת 1960 שכנע אותו אחד משליחי מפ"ם במרוקו לעלות לישראל. "תמיד הייתי ציוני", מעיד על עצמו אקוקה בריאיון. כשנקרתה בדרכו ההזדמנות, ניצל אותה.

אקוקה עלה לישראל ביולי 1960. תהליך קליטת המשפחה נעשה בקיבוץ דברת שאליו הצטרף. מאחר שבינו לבין אנשי הקיבוץ התגלעו חילוקי דעות, הוא עזב עם משפחתו את הקיבוץ ועבר להתגורר בזיכרון יעקב ליד שארי משפחתו ממרוקו. לפרנסתו עבד בקטיף כותנה. בשנת 1961 הצטרף לחרות, משום ש"בגין התאים למחשבות שלי". אקוקה נעשה חבר מן המניין בסניף התנועה בזיכרון יעקב ובשנים הבאות הפך לאיש שטח בולט. מעט לפני הקמת גח"ל בשנת 1965 הוא צורף למרכז המפלגה וקיבל אחריות לארגון סניפי הדרום של התנועה ולפעילות בהם. בין היתר הצטרף לסיעת תכלת-לבן בהסתדרות.

הסיפור הפוליטי של אקוקה גם מלמד על הדרך שבה השיג בגין את התמיכה בו. אקוקה מתאר את נאמנותו המוחלטת לבגין. לטענתו הוא ואנשי שטח אחרים עמלו כדי לגייס לו תמיכה מתמדת מצד אנשי הסניפים שגייסו. כך למשל הוא מספר כי בימי ממשלת גולדה רצה בגין מאוד שוויצמן ימלא את תפקיד שר התחבורה ולא ד"ר יוחנן בדר. לשם כך ביקש מאקוקה שיארגן את תמיכת אנשי המרכז בבחירת ויצמן. אריה בן אליעזר, לדבריו, היה אחראי הלכה למעשה על רכזי השטח – "הוא [אריה בן אליעזר] היה הבוס שלנו". אקוקה מספר כי הוא היה מיועד להיות אחד מנציגי עדות המזרח מטעם המפלגה בכנסת, ואולם דוד לוי הועדף, מפני שסניף בית שאן היה גדול יותר מן הסניף שאליו השתייך. אקוקה מספר כי בגין הדגיש את יחסו החם אל המזרחים. כשהתעוררה הביקורת על נציגותם הדלילה של המזרחים בהרכב חברי הכנסת של התנועה נהג בגין לומר: "אקוקה – אני מייצג אותך!". ואולם יחס זה, קרוב ככל שיהיה, לא מנע מאקוקה לצאת נגד בגין, או כפי שהוא מתאר זאת להיחלץ "לעזרתו של בגין".

לטענת אקוקה אוהדיו של בגין לא קיבלו בעין יפה את העובדה שהוא הסיר את אחריותו הישירה מוועדת המינויים של המפלגה והפקיד אותה בידי חבר הכנסת בן-ציון קשת. לכן באחת מישיבות המרכז טרם הבחירות בשנת 1973 ביקש אקוקה כי בוועדה המסדרת תהיה נציגות גדולה יותר לסניפים. עוד דרש

כי הבחירות לוועדה תהיינה חשאיות, כך שההנהגה לא תוכל להפעיל לחצים כדי לקבוע את ההרכב הרצוי לה. בהצעה זו לא היה רק שינוי פרוצדורלי בדרך בחירת הוועדה, וקבלתה הייתה מחלישה במידה רבה את שליטתה של ההגמוניה הוותיקה בנציגות הנבחרת. מטבע הדברים התנגדו ותיקי המפלגה למהלך זה וניסו לדחות אותו, ובגין תמך בגלוי בעמדתם.

במרחק השנים אקוקה מציג את הדברים כמי שבא כאמור דווקא לסייע לבגין. ואולם טענות אנשיו של אקוקה לא עסקו בכבודו של בגין ובשימור השפעתו אלא דווקא התמקדו בשאלת מקומו של העסקן שאינו משתייך לקבוצת הוותיקים של האצ"ל והלח"י במרכז חרות. התחזקות הסניף המקומי והתחזקות הקהילה המקומית בחסות תנועת החרות סדקו את ההגמוניה של ותיקי האצ"ל ושל חסידי תורת ז'בוטינסקי בתנועה ושימשו אמצעי לטיפוח השונות והגיוון הפוליטיים. אחד ממועמדי הרשימה של אקוקה, חבר המרכז בן ציון צנעני מסניף רחובות, ניסח את הדברים כך:

אני חבר מרכז תנועת החרות וממלא את תפקידי ברחובות. ההשפעה שלי על הרכבת ועדת התרכובת ועל המועמדים שלנו בכנסת תהיה אפס. הרכה אנשים שיושבים כאן מרגישים שלא ייקחו חלק ולא תהיה להם השפעה, לא על ועדת התרכובת ולא על המועמדים שלנו לכנסת. אנו נוכל רק לשבת ולשתוק ולאף אחד לא תהיה השפעה על נושא זה. הוכנה רשימה, כל אחד מהחברים חבר יקר, כולם חברי תנועה נאמנים אבל שיטה זו פשטה את הרגל שהדברים מסתדרים בלי שלחבר הפשוט תהיה השפעה על הדברים. אני מביע את התמרמרותי, אין לאף אחד אינטרסים להשיג דברים או לעשות אינטריגות פנימיות אבל צריך לחפש מוצא שגם לאדם הקטן תהיה השפעה על החברים בכנסת.³⁰¹

הצטרף לדבריו אלה מועמד נוסף מרשימתו של אקוקה, יוסף (ז'ו'ו) אביטן מאשדוד: "אני רוצה לומר כמה בשבילי דבר גדול מאד שאני הקטן, שלא נמצא

301 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 17 בספטמבר 1973, אמ"ז, תיק ה-11-2/4-1.

הרבה זמן בארץ, שלא גדלתי בתנועה והייתי בין מייסדיה, עומד כאן בפניכם ומציע הצעה ומבקש את המרכז להצביע על הצעתי מול הצעתו של יו"ר התנועה והצעתו של ח"כ קשת"³⁰².

בדרך ההצגה של אנשי מחנה אקוקה את הדברים נחשף המתח הגובר בין ותיקים לבין חדשים בחרות על רקע התרחבות הפעילות והגידול במעמדם של חברי הסניפים במרכז המפלגה. הפעם לא היה זה ויכוח בין ויצמן, שהגיע זה מקרוב למפלגה, לבין בגין, אלא בין קבוצה גדולה של אנשי פריפריה, ובהם מזרחים רבים, שטענה כי צריך להפסיק את הנוהג שלפיו ותיקי התנועה בוחרים את עצמם לכנסת באמצעות שליטתם בהרכב ועדת התרכובת. הדרישה כי ההליך יועבר לאחריות בלתי אמצעית של חברי המרכז, ובבחירות חשאיות, ביקשה לקבוע סטנדרט דמוקרטי חדש – שקיפות מוחלטת בהליכיה של המפלגה, מתוך העברת כל הסמכויות לידי המרכז, קרי להשפעה הולכת וגוברת של הקבוצות החדשות ההולכות ותופסות בו את מקומו. קריאה זו ביקשה גם לפתוח את שורות המפלגה ולאפשר למצטרפים החדשים לקחת חלק פעיל, ולא אדנותי, בפעילותה. שיטת בחירת המועמדים לכנסת הפכה להיות הציר המרכזי שסביבו התנהל הוויכוח האמיתי על דיוקנה של חרות ועל אופן השותפות בין רכיבי המפלגה. הדרישה לשינוי לא הצליחה הפעם, אולם התקבלה הדרישה להצבעה חשאית. דומה שלראשונה למדו אנשי הסניפים על הפוטנציאל הנוגע להתארגנותם כאשר הם מבקשים להוביל מהלך חשוב במרכז המפלגה.

מגמת ההתרסה על סדרי הבחירות במפלגה ועל מעמדם של אנשי הסניפים נמשכה גם לאחר הבחירות בשנת 1973. כעבור שנתיים הציע את עצמו סגן ראש עיריית אשדוד יוסף אביטן, יליד מרוקו, למועמד לתפקיד יושב ראש הנהלת חרות. אביטן התחרה ביצחק שמיר ובאיתן לבני, שאמנם היו מזוהים עם מה שאקוקה שאף אליו – העצמת מעמדם של אנשי הסניפים במרכז המפלגה – אך בד בבד נתפסו, בעיני לפחות, כחלק בלתי נפרד מהגוורדיה הוותיקה. לאביטן לא היה שום סיכוי מול יצחק שמיר ואיתן לבני, שזכו לתמיכת החברים הוותיקים בתנועה ולתמיכתו של מנחם בגין. עם ספירת הקולות התברר כי שמיר זכה

ב-159 קולות, איתן לבני ב-125, ואילו אביטן זכה ב-28 קולות בלבד.³⁰³ אולם אם אקוקה הוביל מהלך שהוא תיאר כמייצג את סדר היום של אנשי הסניפים, כלומר של פעילי השטח, הרי אביטן הניח את השם המפורש על השולחן. אין מדובר במהלך שביקש לחזק את כוחם של אנשי הסניפים, כי אם לבטא את זהותם האתנית המזרחית של רוב הפעילים האלה. את נאום ההפסד שלו הקדיש אביטן לדיון מורחב בסוגיה המזרחית בישראל. אולם הוא לא היסס לגעת גם בשאלת מעמדם של הפעילים המזרחים במרכז חרות. כך אמר אביטן במרכז:

אני חושב שמפלגה המקבלת את רוב קולותיה מיוצאי עדות המזרח, חייבת להתייחס אליהם אחרת לגמרי עד כדי בחירת יו"ר הנהלה מבין אנשי עדות המזרח, שלא לדבר על הייצוג הדל שלנו בהרכב המוצע לנו הערב. בנקודה חשובה זו אל לנו לכוא בטענות כלפי מפלגות אחרות שגם הם אינם מתייחסות ברצינות והכבוד הראוי ומזלזלות פחות לא רק בשטח הכלכלי והחברתי אלא גם בשטח הפוליטי. שמה קצת יותר טוב מאשר אצלנו בנקודה זו. אנו חייבים להיות מיוצגים כשווים מול שווים ולא שמישהוא יעשה לנו טובה ע"י שמקשטים פה ושם את הרשימות למיניהם באנשי עדות המזרח שהמדינה חייבת להם הרבה בכל התחומים. מי מאכלס את כל עיירות הפיתוח? הממשלה וגם תנועת החרות מקפחים אותם בכל התחומים. אינני מסכים שאומרים שתנועת החרות היא שגרמה לעלייה קולקטיבית ולא סלקטיבית מצפון אפריקה ואני גם לא מסכים שתנועת החרות גרמה לחיסול המעברות ע"י הפגנות. יהודים אלה סכנו את נפשם ועזבו את כל רכושם על מנת להגיע לארץ ויש מהם אפילו שלא זכו להגיע לא חיים ולא מתים. וכאן אני בא בטענות קשות לנציגים המעטים מעדות המזרח בכל המפלגות והמוסדות כולל בכנסת ובממשלה משום שכאשר מגיעים לתפקיד ציבורי שוכחים בכלל את המניע שבגללו נבחרו. הם מתמסדים, ממלאים פיהם מים ואומרים הן

303 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 2 בפברואר 1975, אמ"ל, תיק 1-24/2.

לכל דבר ולמעשה מתעלמים מכך שנבחרו לא בזכות כשרם
האינטלקטואלי אלא בכוא העת חייבת כל מפלגה לקשט את
רשימה ביוצאי עדות המזרח.³⁰⁴

צמיחתם של הפעילים ממוצא מזרחי בתנועת החרות לא התבססה מעולם על
תהליך של יחסים הרמוניים וחיבוק הדדי. ליתר דיוק העניין עורר יחסי חשדנות
ואף דחייה, ביקורת וחשש הדדיים כפי שבאו לכיטוי בנאומו של אביטן. ממרחק
השנים מתאר אקוקה את המאבק שניהלו הפעילים המזרחים בחרות כמאבק עם
"המאפיה הפולנית". דבריו של אביטן ברורים אפוא. הוא מאשים את מנהיגות
חרות, ולמעשה את חברי המרכז כולו, בהם מזרחים רבים, ב"שותפות אדנותית"
בין הקבוצות האתניות בתנועה. כלומר שותפות שבה המזרחים נתפסים כאמצעי
להשגת השלטון, וששילובם בה הוא סמלי בלבד. מבחינתו המרחק בין חרות
לבין המערך אינו רב. שתיהן מפלגות שמשמשות במזרחים כדי לקשט בצורה
סמלית את הרשימה. כך למשל ההענקה המסורתית של משרת שר המשטרה
לעדות המזרח על ידי המערך נתפסה כחלק מפוליטיקת "השותפות האדנותית"
שעל חרות להתנתק ממנה. יתרה מזו: גם הנציגים המשובצים ברשימה על
בסיס זהותם האתנית חוטאים לשליחותם, אם כשרים השוכחים מאין באו,
ואם כפעילים המאמצים את האידאולוגיה האנטי-מזרחית שבה מלעיטה אותם
המנהיגות האשכנזית. אביטן ביקש לתקן את המציאות הזאת באמצעות פיתוח
פוליטיקה שאפשר לכנותה "שותפות יחסית", כלומר בניית הרשימות של
המפלגה על בסיס ההרכב האתני של חברי המפלגה ושל חברי המרכז. גישה כזו,
דוקטרינת בגין לא יכלה לקבל. אולם היא יכלה להשלים עם גישה של "שותפות
תחרותית", כלומר עם השפעה ממשית ושילוב בעמדות מעצבות על יסוד הכרה
בכישוריו של המועמד ובתפקודו הפוליטי. דוד לוי, איש סיעת תכלת-לבן, ביטא
היטב גישה זו.

קולו של דוד לוי נשמע היטב במרכז חרות, בהיותו מזרחי, יליד מרוקו,
ראש אחד מסניפי הפריפריה הגדולים בתנועה ומן הפעילים החברתיים הבולטים
בסיעת תכלת-לבן. לוי הגיב בביקורת חריפה על טענותיו של אביטן:

304 פרוטוקול ישיבת מרכז מפלגת החרות, 23 בפברואר 1975, שם.

מלחמת העדות לא היתה ולא תהיה בתנועה הזאת. אם משווים את המצב אצלנו כמו שקיים במפלגות אחרות חובה להעמיד דברים על דיוקם וזאת אני עומד לעשות כעת [...] התנועה איננה יכולה להיות תנועה אם אין לה את היסוד של אלה שנשאו ודגלו ברעיון. אם אני מוריד את ראשי התנועה מהחשבון הזה הגיעה הרשימה של ח"כ של תנועת החרות למספר של למעלה מ-40% חברי כנסת שהם יוצאי עדות המזרח, אבל הגיעו לכך לאו דווקא בגלל שהם יוצאי עדות המזרח אלא הגיעו למה שהגיעו תודות לפעילותם, מסירותם והתקדמותם [מילה לא ברורה]. אם זו גאולה כהן, מנחם ידיד, דוד לוי [...] נתבונן במרכז הזה, איך שאתה רוצה לעשות את החשבון, שמית או מספרית, נראה מהו הייצוג הנכון, הוא בא לידי פעילות כל ועידה שלנו היא אטרקציה שכל הצעירים מתלכדים ויוצרים מוקדי כוחות ומנסים להתקדם כדי להגיע לאותם מעמדות שזה דבר טבעי ולגיטימי. אני לא נשלחתי לבמה הזאת ע"י מישהוא קמתי מתוך תחושה שאני חייב לאמר דברים אלה כי מה שהושמע, והדברים כפי שבוטאו פגעו בכל אחד מאיתנו. אם הייתי עובר על מה שהולך בכנסת, בדברי הכנסת הייתי מגיע למסקנה שלא חולף שבוע שענייני חברה לא הועלו על ידי נציגי תנועת החרות במלוא החרירות והרגש ולא לאמר "לא שמעתי". מעל במת הכנסת, מעל במת הועד הפועל, יום יום, שבוע שבוע, תראה בדברי הכנסת ותראה את הפעילות העניפה וכאן אני רוצה לאמר לאו דווקא או בפרט לח"כ שהם מעדות המזרח הם מעלים יש להם חלק אבל בעניין זה כל תנועת החרות רואה בה את תפקידה הלאומית, את השליחות שלה שהיא עשיית צדק חברתי להיאבק ולא בכדי הדבר הזה חרוט במצחה מעל כל במה. אחד הכללים שצריך להיות נר לרגלנו הוא לא שכן אדם בגלל מוצאו מגיע לו אלא הודות לפעילותו ולכישורו.³⁰⁵

לוי הדגיש, בניגוד לאביטן, כי מסלולי ההתקדמות של נבחרי חרות הם על בסיס תחרותי ומריטוקרטי, כלומר כל בסיס בחינת כישוריהם של המועמדים ולא על בסיס מוצא אתני או טיעון לקיפוח על בסיס אתני, כפי שהדבר התנהל לדעתו במפלגות אחרות. רק דפוס פוליטי מעין זה יכול להוביל לשילוב מודרג בין היסודות האשכנזיים שהקימו את חרות לבין היסודות החדשים. כך למשל, בזיכרונותיו מעיד לוי כי התנגד לתנועת הפנתרים השחורים: "גם אם הם מבטאים דברים חשובים העובדה שהם רוכבים על המצוקה והעדתיים אינה לפי רוחי".³⁰⁶ לוי סבר כי צעירי הפנתרים השחורים מאמצים תפיסת עולם צרה ומעוותת וחסרת מוצא מן הבחינה הלאומית. לדעתו סוגיית הפערים בחברה איננה עדתית בלבד אלא לאומית. פעולתם של הפנתרים גורמת להנצחת הקיפוח והאפליה. דוד לוי אימץ את המשוואה שהציע שמיר: קשירה בין פעילות פוליטית ענפה בסניף לבין יכולת השפעה אפקטיבית במרכז המפלגה. זהו לדידו היה היסוד הדמוקרטי שגילם את התנועה. אין צורך אפוא להישען על המתח העדתי אלא ראוי לפעול במסגרת התנועה ולהגיע להישגים.

השותפות התחרותית שהציג לוי בין מזרחים לבין אשכנזים בחרות נשענה אפוא על ניסוחו של אינטרס פוליטי אתני, תנועתי ולאומי כאחד. אינטרס זה התיישב הן עם דוקטרינת בגין בדבר הסוגיה העדתית והן עם מגמות הרפורמה הארגונית שהובילה המנהיגות המנגנונית בתנועה. מצד אחד היא טשטשה את המתח הבין-עדתי שאפיין בעיקר את קווי התפר שבין ותיקים לחדשים במפלגה; מצד אחר היא חידדה את חשיבות העבודה הארגונית ואת התגמול בעדה. כזכור, ועדת התרכובת בוטלה כמה חודשים לפני הבחירות הכלליות בשנת 1977 על ידי המרכז ולמורת רוחו של בגין. מהלך זה צפוי להוביל עם המהפך לבלימתה לרגע של המנהיגות המנגנונית, שתודר בתחילה משולחן הממשלה. אולם בגין יבחר מקרב פעילי חרות דווקא בדוד לוי כחבר הממשלה. האם הייתה זו פעולה של שותפות אדנותית או שמא הכרה בעקרון השותפות התחרותית שאליה שאף לוי? התשובה על כך אינה ברורה דייה. עם זאת ברור שכבר בשנת 1984 ירגיש את עצמו לוי בשל דיו ומלא בכוח כדי להתמודד מול שמיר על ראשות המפלגה.

306 אבנרי (לעיל הערה 2), עמ' 156.

סיכום

מקומה של חרות במעבר מהתארגנות עדתית למעמד הבינוני המזרחי

פתחנו את המחקר בשאלה: איזו מפלגה ואיזה שיח הגיעו לשלטון בשנת 1977? דומה שהתשובה על כך טמונה בשלושה תהליכים שחלו בחרות בעשור שטרם המהפך ושבהם עסקנו במחקר זה. התהליך הראשון שתיארנו הוא היטלטלות המפלגה בין ניסיון הכישלון הפוליטי המלווה אותה זה קרוב לשלושה עשורים, ושיש מי שרואים בו, מקרב מנהיגות המפלגה דווקא, ביטוי לנאמנותה של חרות לעקרונותיה, לבין ההכרה כי התנאים המדיניים והחברתיים נוסף על צירוף המגמות האלקטורליות מאותנים בבירור על האפשרות למימוש השאיפות השלטוניות. תהליך זה מביא עמו דרישה לנהוג בפרגמטיות ולגוון את הנושאים הנידונים במרכז המפלגה. לא רק תפיסות חד-נסיות המתמקדות בסוגיות מדיניות אלא גם דיונים הנוגעים לחיי החברה והכלכלה המשפיעים על האזרחים בחיי היום-יום.

התהליך השני הוא ארגוני ביסודו. הוא נוגע לרפורמות הארגוניות המתרחשות במפלגה. במהלך שנות השבעים נערכו בחרות בשתי רפורמות ארגוניות ששינו את זהותה ושהגבירו את סיכוייה להפוך ממפלגה גדולה באופוזיציה למפלגת ציר שבכוחה להציב חלופה ראלית לשלטון. הרפורמה האחת היא הרחבת גוש המפלגות והתנועות בהובלת חרות והקמת הליכוד. הרפורמה השנייה היא הרחבת התשתית המנגנונית באמצעות הגברת הפעילות בסניפי המפלגה, באמצעות גיוס חברים ופעילים ובאמצעות צירוף הבולטים שבהם למרכז המפלגה. התהליך השלישי הוא חברתי ביסודו. הוא נוגע לשינויים בהרכב הפעילים והחברים במרכז המפלגה. ממרכז קטן יחסית הנשען ברובו על יוצאי המחותרות אצ"ל ולח"י הוא הפך למרכז מגוון יותר מבחינה דורית ומבחינה אתנית.

מדובר בשלושה תהליכים המתמזגים זה בזה. המזיגה משתקפת משתי דרישות העולות מן השיח במרכז חרות בעשור שטרם המהפך. הדרישה האחת

היא לאיזון הדיון המדיני הממלא מקום דומיננטי בדיוני המרכז מתוך התחשבות בתמורות החברתיות, הכלכליות והדוריות המתרחשות בחברה בישראל; הדרישה השנייה היא להרחיב את השפעתם של חברי מרכז המפלגה. הבולטים בהובלת הדרישה האחרונה הם פעילי השטח, ובהם רבים ממוצא מזרחי. מטרתם אינה בהכרח לקבל מקום ברשימה לכנסת – לעת עתה אין הם מבקשים זאת. הם מבקשים לקבוע מי יהיו חברי הכנסת.

אפשר לפרש את הדרישה האחרונה במושגים השגורים של חתימה לדמוקרטיזציה על רקע הרפורמות הארגוניות, או במושגים שגורים לא פחות של ניתוח יחסי הכוחות במפלגה על רקע השינויים הדוריים והאתניים בה. בתוך עשור עלה מספר חברי מרכז חרות מ-66 ליותר מ-600. עיון ברשימת חברי המרכז בשנת 1977 מלמד כי לקרוב מ-40% מהחברים שם משפחה המעיד על מוצא מזרחי בהשוואה ל-20% בשנת 1966.³⁰⁷ אך אם נניח לרגע לטיעונים הנוגעים ביחסי הכוחות האתניים במרכז ול"ספירת מלאי" כזו או אחרת, נוכל גם לפרש דרישה זו גם כרצונם של הפעילים המזרחים לנסח מחדש את יחסי הסולידריות ביניהם לבין הציבור הוותיק בישראל. מן הבחינה הזאת סיפורו של מרכז תנועת החרות בשנות השבעים הוא מעין מיקרו-קוסמוס לתביעה שאפשר למצוא בשיח של המאבק האתני בחברה הישראלית באותה עת.

חלק ניכר מן הדיון המחקרי בקשר שבין המזרחים לחרות עסק עד כה בפרשנות של מגמות אלקטורליות הנוגעות לציבור הבוחרים הכללי. אולם מי שנעדרו לא פעם מהדיון היו המזרחים עצמם.³⁰⁸ הם מוזכרים במחקרים אלו כאובייקט, כקבוצה, כדפוס, כטיפוס המיוצג בארכיטיפים פוליטיים, שהבולט שבהם הוא דוד לוי. אולם הם אינם מקבלים מקום כסובייקט, כבעלי דעה ובעיקר כמי שמיוחסת להם פעולה רציונלית.

במחקר זה בחרנו לעסוק במי שלא רק הזדהו עם חרות ועם הליכוד אלא הצטרפו אליה בתור פעילים. כאן נמצא כי אכן אי-אפשר להתעלם מן הקשר שנבנה במשך השנים בין המזרחים לבין חרות והליכוד. כך לדוגמה מן הריאיון

307 רשימת חברי המרכז (נבחרי הוועידה הי"ג), אמ"ז, תיק ה-13/13-13.

308 השוו אורי כהן ושמואל הירש, "דמות המזרחים בכתביו של יונתן שפירא", אלפיים 24 (2002), עמ' 171-190.

עם אלברט אקוקה, שהיה ממנהיגי המזרחים בחרות בשנות השישים, עולה בכירור הערצתו לבגין.³⁰⁹ אך זו, יש לשים לב, אינה נופלת מן ההערצה שחשו כלפיו ותיקי האצ"ל והלח"י. דוגמה לכך היא איתן לבני, שרתח מזעם על כך שבגין לא תגמל אותו עם הגיעו לשלטון, אולם בחר לכבוש את זעמו, כתיאורו של חבר המרכז הוותיק אריה צ'רטוק, משום שלבני ראה בו את "המפקד". כלומר לדידו הוא היה כפוף ליחסי פקוד-מפקד מימי מחתרת אצ"ל שבה שימש לבני קצין מבצעים.³¹⁰

סוגיית הכריזמה של בגין התבטאה בכירור גם בדיוני המרכז בקרב החברים הוותיקים. הללו יצאו שוב ושוב להגנתו של בגין מול מה שנראה בעיניהם כאיום עליו. דומה אפוא שלכריזמה שלו או להכרה בעליונותו היה ערך פוליטי בחרות לא פחות מההיבט הרגשי. עם זאת אי-אפשר להתעלם ממאבקם של המזרחים בחרות בשיטה שבה התנהלה תנועתם והובלה על ידי ותיקי התנועה. גם בחרות מצאו את עצמם הפעילים ממוצא מזרחי תחת חלוקת עבודה פוליטית שמקורותיה בניהול היחסים האתניים על בסיס אי-שוויוני, כלומר על בסיס הלוגיקה של השותפות האדנותית הדומה לזו שבתנועת העבודה. אולם אין מדובר כאן בהבחנה אובייקטיבית, כלומר כזו התלויה בנו החוקרים, אלא הם, הפעילים המזרחים, כפי שראינו, מבטאים זאת בריש גלי.

בצד מה שזכה לכינוי "מרד הקלפיות", כלומר הפניית העורף מצד מזרחים רבים לשלטון המערך בשם המחאה,³¹¹ יש לשים לב גם אל התשתית ל"מרד הפעילים" בחרות, שחיבר בין הרפורמה הארגונית שהוביל יצחק שמיר בתנועה לבין רצונם של הפעילים המזרחים לחזק את השפעתם ולקבל מקום רב יותר בניווט המפלגה שעל סף חילופי השלטון. אין מדובר בעימות מתוך מגמת פירוק, אלא במאבק על קבלת אחריות. הפעילים המזרחים המוצאים את דרכם אל מרכז המפלגה על רקע הרפורמות הארגוניות מבקשים שותפות בניהולה. הם מבקשים לזנוח את השותפות הישנה המאורגנת על בסיס של ייצוג תרבותי ומחפשים בסיס חדש לשותפות, כזו הנשענת על מריטוקרטיה, ובשמה ליטול חלק פעיל בעיצוב סדר היום.

309 ריאיון עם אלברט אקוקה, הרצליה, 11 ביולי 2010.
 310 ריאיון עם עו"ד אריה צ'רטוק, תל אביב, 14 ביולי 2010.
 311 שלום שטרית (לעיל הערה 6), עמ' 198-201.

מסייעת להם בכך המנהיגות המנגנונית בראשות יצחק שמיר. לא ברור אם היא עושה זאת מתוך בחירה או מתוך ההכרה בכורה המציאות לנוכח המגמות האלקטורליות. מנהיגות זו מובילה את חרות ערב המהפך בתנאים של אי-ודאות לנוכח המשבר הפיננסי הקשה הפוקד את המפלגה ולנוכח בריאותו הרופפת של בגין. ייתכן ששמיר וחבריו הוותיקים למרד בשלטון הבריטי בארץ ישראל לא התכוונו לחולל שינוי במערך הכוחות האתניים בתנועה. מה שהעסיק אותם כנראה הוא הרצון להשיג את הניצחון, לא בהכרח למען בגין או למען חרות, אלא למען האידאולוגיה של התנועה. ואולם את שאיפתם זו הם יכלו לממש רק באמצעות חבירה אל מגמות התסיסה של הפעילים המזרחים שביקשו לעצמם מעמד בתנועה. להבדיל מתנועת העבודה, ההסכמה לאסטרטגיה זו חייבה ניסוח של לוגיקה פוליטית מריטוקרטית ובמידה מסוימת גם נאו-ליברלית, כלומר כזו המתיישבת הלכה למעשה עם ההיגיון הכלכלי והמעמדי של שותפתה הוותיקה של חירות – המפלגה הליברלית – ואשר אותו תיישם עם הגיעה אל השלטון.³¹² מבחינת שמיר והמנגנון העסקה היא כזאת: השפעה תמורת תועלת פוליטית. מבחינת הפעילים המזרחים דובר בדרישה לשותפות עם ותיקי התנועה ועם דרכה על בסיס של תחרות חופשית אך לא פרועה. אין הכוונה, אם כן, למרד במנהיגות. יש הכרה בכך שכדי להגיע למנהיגות ולעסוק בנושאים העיקריים העומדים על סדר היום דרוש ניסיון כלשהו. הכוונה היא בהחלט, לפחות בראשית הדרך, להשתתפות פעילה בקביעת דרכה של התנועה ובקביעת דיוקן נציגיה. החיבור בין הלוגיקה המריטוקרטית לבין הדרישה לשותפות תחרותית מתיישב עם דוקטרינת בגין באשר לבעיה העדתית. לשיטתו יש לנטרל את היסוד האתני כשלעצמו. במקרה של תנועת העבודה, ה"חלוציות" או המחויבות לעניין הפועלי היא זו האמורה לנטרל את הממד העדתי.

טענתנו זו הצומחת מתוך עיון בשיח מרכזי חרות מצטרפת לשאלת הקשר שבין המזרחים לחרות ובהמשך לליכוד. המחקר בשאלה זו תוהה על החיבור שנוצר בין המפלגה ה"פולנית" לכאורה שבה מרווח ההתקדמות בהנהגה היה צר; מפלגה שמובילה סדר יום בורגני במהותו ולכן משתפת פעולה עם "אויבי הפרולטריון" – המפלגה הליברלית, נציגתם של התעשיינים – לבין המזרחים

312 השוו דני פילק, פופוליזם והגמוניה בישראל, תל אביב: רסלינג, 2006.

בישראל. ציבור זה שהוא פרולטרי ברובו תר אחר הזדמנות למצוא מקום לזהותו המובחנת וכך בכך לקדם סדר יום סוציאלי שיסייע לו להיחלץ מהפריפריות דלות האפשרויות שאליהן נקלע מימי ראשית המדינה. דומה שמחקר זה מציב שלוש תשובות לקשר המדובר. האחת היא קשר המחאה, או במילים אחרות: "אחוות המודרים". הן אנשי חרות הן יוצאי ארצות האסלאם מצאו עצמם נתונים בתהליכי דה-לגיטימציה. אנשי חרות על שום דעתם הפוליטית, והמזרחים על שום תרבותם המובחנת. בשנות החמישים והשישים מצאו את עצמם המזרחים, בעיקר אנשי פריפריה, תומכים בחרות משום שראו בהצבעה לחרות או בהשתתפות הפעילה בתנועה גם גילוי מחאה על שלטון מפא"י. אנשי הפריפריה הפוליטית, כלומר חרות, מצאו אפוא שפה משותפת עם אלה שמוקמו בפריפריות דלות הזדמנות, הלא הם המזרחים. תשובה שכחה אחרת נוגעת לדימוי הפטריארכלי המיוחס למנחם בגין. לפי גישה זו מצאו המזרחים בדמותו של מנחם בגין דמות אב חדשה המחליפה בכריזמה שלה את בן-גוריון. גישתו הפופוליסטית, המסורתית והלאומית של בגין עלתה בקנה אחד עם תנאי חייהם של המזרחים ועם תרבותם. אלו נתלו בבגין מפני שסברו שהוא אוהד את ערכיהם, את מסורתם ואת תרבותם. גישות מעין אלו מצאו מקום בעבודות המחקר של יונתן שפירא,³¹³ של חנה הרצוג,³¹⁴ של משה ליסק ודן הורוביץ³¹⁵ ושל סמי שלום שטרית.³¹⁶ ממצאי מחקרנו מראים כי בצד היבטים חשובים אלו יש לתת את הדעת גם להיבט שלישי: ניצול חלון ההזדמנות של הניוד הפוליטי והחברתי שנוצר בחרות בשנות השבעים.

אפשר שהתביעה לשותפות תחרותית שהובילו הפעילים המזרחים בחרות תואמת את התזה שהציע הסוציולוג משה ליסק בדבר האסטרטגיה הפוליטית של בינוי מעמד בישראל. במאמרו "האסטרטגיה של בינוי מעמד: תנועת העבודה בתקופת הישוב" טוען ליסק כי תהליך בניין הבית הלאומי ליהודי ארץ-ישראל היה ניסיון לבנייה של חברה מעמדית, כלומר חברה פוליטית שמובילה קבוצה

313 שפירא (לעיל הערה 18).

314 חנה הרצוג, ערתיות פוליטית: דימוי מול מציאות, רמת אפעל: יד טבנקין, 1986.

315 דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: החברה הישראלית בעומס יתר, תל

אביב: עם עובד, 1990.

316 שלום שטרית (לעיל הערה 6).

מעמדית ובשם רעיון מעמדי.³¹⁷ ליסק רואה בהיסטוריה החברתית של תקופת טרום-העצמאות בארץ-ישראל מאמץ לבניית חברה המונהגת על ידי תנועות הפועלים הציוניות. הוא מתאר את המאמץ הזה כ"אסטרטגיה", כלומר כעבודה פוליטית, תרבותית ואינטלקטואלית מכוונת ומתוכננת, הנשענת על ההכרה שהקהילה הלאומית היא לא רק כלי לבניית אומה אלא גם כלי ליצירת סדר ריבודי חדש הנבדל מזה שאפיין את חיי היהודים בארצות מוצאם. ליסק מציג שתי צורות של אסטרטגיה התואמות את המהלך שהוא מכנה "אסטרטגיה של בינוי מעמד". הצורה האחת היא של הדרה (exclusion), כלומר ניסיון ליצור מעמד שיפעל כמובלעת חברתית הנשענת על תודעה של מובחנות אידאולוגית וסלקטיביות בבחירת האנשים השותפים למהלך. הצורה האחרת היא של הכלה (inclusion), שהיא תגובתם של הדחויים נטולי המשאבים שאינם יכולים להפעיל ביעילות צעדים של הדרת אחרים. לטענת ליסק הצורה הדומיננטית שנקטה תנועת העבודה הייתה הצורה הראשונה, המדירה. זו באה לביטוי ביצירת הייררכיות חברתיות המבחינות בין ראויים לבין כאלה שאינם ראויים. במקרה של חרות בולטת לכאורה לעין הצורה האינקלוסיבית, אולם אין מדובר באסטרטגיה של בינוי מעמד אלא באסטרטגיה המשרתת דווקא את בנייתה של קהילה לאומית המאורגנת סביב חידוש אתוס "הממלכה", אך כזו המזוהה עם פרויקט מדינתי ולא עם פרויקט מפלגתי. חרות לפיכך אינה עוסקת בבינוי מעמד בינוני מזרחי, מפני שמושג זה זר לאתוס הממלכתי-מדינתי המבקש לחצות את החלוקות האתניות, הדתיות והחברתיות בקבוצות היהודיות. מהלך זה של תנועת החרות התבטא הן ברצונו של בגין בקואליציה יהודית רחבה ככל האפשר הן בהדיפת הקריאה מצד פעילי המפלגה הוותיקים לשיבוץם על בסיס מפלגתי במנגנון המדינה. בגין כאמור הדף בבוטות קריאה זו, אך היא הפכה לקו של בינוי פוליטי במקום אחר – בקרב הפעילים המזרחים.

אלה ניצלו את התשוקה לשלטון כדי לעבור מהתארגנות עדתית שאינה מתאימה לדוקטרינת בגין לפוליטיקה של מעמד בינוני מזרחי; פוליטיקה המשמרת הן את הלך התמורה הלאומית והן את האינטרסים האתניים של

317 משה ליסק, "האסטרטגיה של בינוי מעמד: תנועת העבודה בתקופת הישוב", עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, 2009, עמ' 138-154.

המזרחים שלקחו חלק בתהליך המובילי בישראל. קבלת העיקרון המריטוקרטי הוא זה שסייע לנטרל את היסוד האתני. היה זה חלון ההזדמנות שהוביל פעילים ממוצא מזרחי לתפוס בשנות השמונים והתשעים עמדות קדמיות בליכוד בראשות חרות. פעילי שטח ובהם ראשי מועצות וערים כמאיר שטרית, משה קצב, דוד מגן עתידים להפוך את תשתית הכוח הזאת למצע שעליו יהפכו מפעילים מקומיים למנהיגים פוליטיים. אולם בצדם יהיו גם כאלה שכוחם במרכז המפלגה יוביל אותם לתהליך של העצמה מעמדית: הם יהיו התשתית הפוליטית שעליה יתרחב המעמד הבינוני המזרחי ויתפתח לכדי כוח חברתי בולט בחברה הישראלית של שנות התשעים.

the life of Jews in their countries of origin. However, in the case of *Herut*, the strategy concerned does not regard class building. Instead it is a strategy that serves the building of a national community organized around the renewal of the “Kingdom” ethos, but that is identified with a state project rather than with a party project. This move by the *Herut* movement was reflected both in Begin’s desire for the widest Jewish coalition possible and in the rejection of the call by veteran party activists to be secured placements within the state apparatus along party affiliation lines. Begin, as mentioned, was firm about throwing out this call, but it nevertheless became a line of political building elsewhere – among *Mizrahi* activists.

These took advantage of the desire for rule to move from ethnic organization, which was incompatible with Begin’s doctrine, to *Mizrahi* middle-class politics; a politics that preserves both the essence of the national change as well as the ethnic interests of the *Mizrahim* who are partners in the mobility process in Israel. Acceptance of the meritocratic principle was what served to defuse the ethnic element. This was a window of opportunity that motivated activists of *Mizrahi* origin in the 1980s and 1990s to occupy front-line positions in the Likud headed by *Herut*. Field activists, among them heads of regional councils and towns such as Meir Shetreet, Moshe Katzav, and David Magen, would in future turn this power base into a platform that local activists would use to become political leaders. Besides these, were others whose status in the party’s central committee would lead them to a process of class empowerment: they would serve as the political basis for the expansion and development of the *Mizrahi* middle class into the prominent social force it was to become within Israeli society of the 1990s.

for influencing its ideological direction. The political self-awareness that developed among these activists was the basis for the long-term partnership between the *Mizrahim* and the *Herut* movement.

Shamir's activity focused on introducing radical changes in the movement's organizational systems. Shamir worked relentlessly to create a closer connection between the party's central committee and its local branches through revival of the latter instead of organizing frequent mass conventions, which he abhorred and avoided. In this way he transformed the face of the eternal opposition movement and generated changes within its power centers. Shamir and his organizational partners are the ones who laid the foundations for the ethnic heterogeneity of the central committee and the weakening of its veteran leadership. They, as well as the new groups that joined in the early 1970s consolidated their "desire for rule," i.e., their strong will to aim for rule as a realistic and desired objective in and of itself. No longer did they view opposition as a common value and cohesive element for *Herut* and *Lehi* veterans. Thus also the basis was laid for steady continuity in *Herut* and the Likud even after the resignation of Begin, and despite the fact that he did not appoint a successor. Furthermore, this activity by Shamir accounts for his future success in securing the party's consent for his appointment as prime minister in October 1983 and in leading the party till 1992.

The demand to replace patronizing partnership with competitive partnership demonstrates the change in the political strategy of class-building in Israel. According to sociologists, the social history of the pre-State period in the Land of Israel is characterized by efforts to build a class society led by the Zionist labor movements. They describe this endeavor as "strategy," i.e., planned and deliberate political, cultural and intellectual work, based on the recognition of the national community not only as a tool for nation-building but also as a tool for creating a new stratified order, which differs from that characterizing

determine who the Knesset members would be. Thus, besides what was termed the “ballot rebellion” – the protest rejection of the Labor rule by many of *Mizrahi* origin – one should note also the *Herut* “activists’ rebellion,” which preceded the upheaval and which tied between the movement’s organizational reform, occurring in the 1970s, and the desire of the *Mizrahi* activists to increase their influence and role in directing the party standing on the verge of change in rule. This was not a struggle aimed at disbanding the movement, but rather a struggle for attaining greater responsibility. The *Mizrahi* activists who joined the party’s central committee following the organizational reforms asked for partnership in the management of the party. They asked to abandon the old partnership based on cultural representation and sought a new kind of partnership, one that rests on meritocracy, and in its name demanded to take active part in shaping the party’s agenda.

A key person leading the institutional and organizational changes within *Herut*, who directed the movement’s organizational wing in the 1970s, was former *Lehi* commander and General Security Services (GSS) agent, Yitzhak Shamir. In the latter half of the 1960s, Begin and his supporters were frequently attacked for their failure to recruit new target populations and integrate them fully into the movement’s mechanism and central committee, due to their fear that this might harm the ideology upon which the movement was founded. In contrast, Yitzhak Shamir, who was responsible for the ongoing management of the movement in the period prior to the political upheaval of May 17, 1977, introduced a political system that transferred some of the movement’s power to the local branches and in return, rewarded those supporters who succeeded in leading to political triumphs on the municipal level by integrating them within the central committee. The new members of the central committee were not a passive group. Rather, they sought responsibility for deciding on the movement’s leaders and

the following points of friction: between the *Etzel* and *Lehi* veterans and the new recruits; between Ashkenazim (Jews of Central and Eastern European descent) and *Mizrahim*; between the central committee and periphery local branches; between placing the ethnic issue permanently on the movement's agenda and between ignoring it. However, the competitive partnership opened up new areas for struggle, for coalition making, and for more flexible options for integrating new groups in the political game of the movement's central committee.

This process turned out to be one of the most dramatic transformations in the history of the movement: the transition in March 1977 from the format of an "arranging committee" that put together the party's list, which was the practice in all parties in Israel from before the establishment of the State, to a format of maximal autonomy given to the central committee to choose the party's leaders. This change had a long-term effect on the status of the central committee in the political culture of both the *Herut* and Likud movements, and it largely detracted from the power of the movement's leader, Menachem Begin. The central committee changed, therefore, with one stroke, from a powerless debating club into an entity with almost unlimited authority in managing the party.

The three processes described above converge. This convergence is reflected in the two demands arising from the discourse within *Herut*'s central committee during the decade preceding the upheaval. One demand was to balance the political debate, which had a dominant place in the central committee's discussions, by raising in turn also the social, economic, and generational changes taking place in Israeli society. The second demand was to expand the influence of the central committee members. This demand was led by field activists, including many of *Mizrahi* origin. They were not necessarily seeking a place on the list of Knesset candidates – at this stage, at least. However, they did wish to

movements, it became a much more diverse central committee from a generational and ethnic perspective.

Herut's central committee was the supreme organ of the movement, which met on a monthly basis, and which was perceived by its leaders as the party's keystone. The central committee's sessions were run by the movement's chairperson, who, throughout the period under study was Menachem Begin, or by the chairperson of the executive committee, among them Ezer Weizman, Haim Landau, and Yitzhak Shamir. The central committee's discussions generally ran along this pattern: the movement leader, Begin, commenced the meetings with a speech, usually describing current political and diplomatic events and providing his political analysis. Members then conducted discussions pertaining to foreign and domestic policy issues. Yet, the central committee was in fact ruled by "total anarchy." Attempts to keep to a set agenda were unsuccessful, and subjects for discussion rose and fell according to the decision of the various speakers. Nevertheless, the central committee did not serve merely as a debating forum, but was a body constantly searching for ways by which to attain power, and it steadily gained strength until it became one of the most prominent bodies in Israeli politics.

This study shows that during the decade prior to the turnover, a new web of relations was formed within *Herut's* central committee. This resulted in the reorganization of what had been a patronizing partnership characterized by ethnic class-relations within the central committee around a competitive partnership, one that did not attribute success or failure to ethnic origin. This partnership enabled the recruitment of a new group of people of *Mizrahi* origin (Jews originating from Islamic countries in the Middle East) to the movement at a time when the demand for affirmative action was advocated against the backdrop of the Black Panthers protest movement. Yet, it did not settle satisfactorily

well as those that contributed to its consolidation as a central axis of the new dominant party – the Likud. Following the examination of the 1965–1977 protocols of the *Herut* movement’s central committee and their analysis, this study identified three distinct processes taking place within *Herut* in the decade preceding the turnover.

The **first process** describes a party swinging between its past political failure of almost three decades, and which some – even among the *Herut* leadership – viewed actually as an expression of the party’s loyalty to its principles, and between the recognition of political and social conditions as well as electoral trends that clearly signaled the possibility for the party to realize its aspirations of governance. This process brings with it a demand for pragmatism and a diversification of the issues brought before the party’s central committee – not only political issues in the spirit of Jabotinsky’s Zionist monistic, single banner (*Had-Nes*) outlook, but also those pertaining to the social and economic life affecting the citizens’ daily lives.

The **second process** was basically organizational. In the course of the 1970s, organizational reforms took place within the party, transforming its identity and increasing its chances to turn from a large opposition party into an axis party capable of offering a realistic alternative to rule. One reform constituted the expansion of the *Herut*-led bloc of parties and movements, and the establishment of the Likud. The second was the expansion of the party mechanism infrastructure by enhancing activity in the party’s local branches, recruiting new members and activists, and integrating the most prominent among them within the party’s central committee.

The **third process** was at its base social and related to changes in the composition of the activists and members in the party’s central committee. From a relatively small central committee relying for the most part on veterans of the *Etzel* and *Lehi* pre-State underground

**The *Herut* Movement's Central
Committee and the *Mizrahim*, 1965-1977**

**From Patronizing Partnership
to Competitive Partnership**

Uri Cohen, Nissim Leon

Abstract

An important chapter in the development of the Israeli nation state in recent decades was recorded on May 17, 1977, the day of the general elections for the ninth Knesset. For the first time in its history, the Labor movement lost its long-standing political control over the Zionist enterprise to the successor of the revisionist-line, the Likud party, led by the *Herut* movement. The change of ruling power was given a nickname that became part of the political lexicon of Israeli society: “*Hamahapach*” (lit. “the upheaval”). This term expressed not only the ousting of the ruling party by the seemingly-eternal opposition party, but also the widespread feeling, at least among the shapers of public opinion, of the historic, revolutionary-like significance for a society, which, albeit under a democratic regime, was nevertheless ruled for years by a single founding party.

This study deals with the internal conditions that transformed the *Herut* movement from a small opposition party to a ruling party as

* Translated by Elisheva Blusztajn

Text Editors (Hebrew): Galit Shamah, Tamar Shaked

Typesetting: Nadav Shtechman

Printed by Art Plus, Jerusalem

ISBN 978-965-519-090-8

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optic, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express permission in writing of the publisher is strictly forbidden.

To order books and policy papers published by The Israel Democracy Institute:

Tel: 1-800-20-2222, (972)-2-530-0800; Fax: (972)-2-530-0867

e-mail: orders@idi.org.il; website: www.idi.org.il

The Israel Democracy Institute, P.O.B. 4482, Jerusalem 91044

Copyright © 2011 by The Israel Democracy Institute (R. A.)

Printed in Israel

The Israel Democracy Institute is the recipient of the 2009 Israel Prize for Lifetime Achievement – Special Contribution to Society and State.

All policy papers and a selected chapter of every book may be downloaded for free at www.idi.org.il

The statements published in the policy papers do not necessarily reflect the position of the Israel Democracy Institute.

**The *Herut* Movement's Central
Committee and the *Mizrahim*, 1965-1977**

**From Patronizing Partnership
to Competitive Partnership**

Uri Cohen, Nissim Leon

Policy Paper 88
Jerusalem, April 2011

